

34

WCH

3 2044 129 165 312

HDWID

v. inv. 2835

г. инв. 2835

к-194

DF-114202

891.79-3
189

ВСТІП
.....
.....

ОСИП МАКОВЕЙ.

БЛОВАДАЖА.

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1904.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

	стор.
Клопоті Савчихи	1— 58
Вуйко Дорко	59—108
Нові часи	109—146
Весняні бурі	147— 190
Стара Мадярка	191—209
Самота	210—219
Туга	220—232
Мій прапрадід	233—245

К
с
м
ц
л
М
д
а
м
Г
та
зи
га
со
де
в
на
ор
і
об

Клопоти Савчихи.

I.

Ви собі що хочете кажіть, а різничка Катерина Савчиха, а по панськи Савкова, таки собі не аби яка, — славна на ціле місто, тай мати дітям одна з найліпших. Кажуть люди, що в неї язик трохи за гострий тай обмовити любить — ну, не велика то ще хиба, бо от Милянйха — також різничка і таки ціла пані: дві каменіці має і поля з пятьдесять моргів, а доньки її то вже навіть не признають ся до міщанок і на Великдень гагілок разом із ними грати не хочуть, — а проте обмовити любить, та ще й як: так, що те зараз ціле місто Яворів знає, з кінця великого передмістя, аж по рогачку малого передмістя. А різничка Савчиха собі проста жінка, не пані, на місті мясо продавати не стидасть ся, з хлопами, як треба, в голос висварить ся, і „безрогу“ сама до дому на шнурі приведе, коли чоловік купить, — одним словом, їй, як простій жінці, і не гріх, і не сором когось обмовити. А хиба її саму не обмовляють, не прозивають? Ну, от чоловік її

пишеть ся у всіх письмах Петро Савка, а чого ж його так ніхто не зве, тільки все Улан тай Улан? Колись, правда, служив Савка при уланах — ба, але ж то ще не причина ціле житє звати його Уланом, а його жінку Уланихою! Яка ж вона уланиха, коли при війську не служила тай за Савку вийшла заміж тоді, коли той вже вислужив свої літа при війську?

Або от кажуть люди, що Савчиха скупа, — така, кажуть, скупа, що аж сором людям сказати. Ніби то дітям не жалує нічого, але так де-інде, то страх скупа! За три крейцари горілки собі жалує, хоч би який мороз був!

Ба! Добре людям казати — скупа, та як же Савчисі й не бути скуною? Одно, що чоловік зробив ся недбалий, затовстів дуже, не їсть майже нічого, але за те пе! — Десять „гальб“ пива, то йому нічого, а пять фляшок вина, то так мов би склянка води. Ну, а не треба вам казати, скільки на те гроший йде. Що заробить, то половину з того пропе; дітям привезе мізерного обарінця, а сам пятаку лишив за пиво. І не сам тільки пе, а ще й других напуває, ставить ся, а тут щоб хоч було з чого! І має ж Савчисі серце не боліти? Має ж вона не душити гроша?

А друге знов — коли вже на те пішло, чому вона скупа, — самі знаєте, що часи тепер тяжкі. От пішла пошеть на „безроги“, границу замкнули, продавати „безроги“ нема кому, отже й купувати нема потреби — заробітку нема, а так дома що заробиш? З поля жити? Та який там прожиток із тих кільканацятьох моргів поля, що Савка має?! З готових гроший? Або їх так багато у скрині? Савчиха тримає щось певно в зеленій скрині, але скільки,

то один Господь тай Савчиха знає, бо людям тим не хвалить ся і до щадниці не дає, — небезпечно: ще б пропали, тай на що людям знати? Все ж таки нема тих грошей так багато, щоб із них можна було вижити, — заробляти треба.

А вже коли так, то ще й третю причину має Савчиха рахувати ся з крейцаром. У неї ж четверо діточок! Найстарший Михась, чотирнадцятилітній син — Бог знає, що з нього буде? Таке то якесь никле, слабе, — до ремесла не придасть ся, до латинських шкіл посылати — дорого коштує, — от клопіт тай тільки! Хорував, бідачиско, довгі літа, аж мати на Кальварію на відпуст ходила і постановила собі через ціле жите в понеділок скорому не їсти — тай якое дитині помогло. Але все ще сили в нього не багато, хоч і збитошний собі. А друга дитинка, донечка Геленка — як мальована: така гарна вдала ся, що люди вже кілька разів зурочили тай Савчиха мала клопіт. А третя дитина, то знов син Стасьо, „файний“ хлопець, будматий, вже до першої кляси ходить — сім літ минуло йому на теплого Олекси. Бутний вдав ся, як тато. Все, коли тато впеть ся і прийде до хати, то Стасьо ховаєть ся під ліжку і кричить: „тато піяк!“ а Савка тільки регочеть ся. Любить хлопчиска і все йому то ріжків купить, то бонбонків, або помаранчу принесе. А людям хвалить ся: — Нема, — каже, — як мій Стасьо мудрий! Там то вам штудерна голова! Що вже кому, а він мені каже: „Тато піяк!...“ А як же, кажу вам! — І є ще у Савків трілітній син Яньо, за котрого мама суботу постить із того часу, як він тяжко хорував цілий місяць.

Ну, а діточки коштують, — не треба вам казати, щб коштують; чим довше ростуть, тим більше видатків. Ще хлопці, як хлопці; що на одного за мале вже, те другий доносить; а от на Геленку і се, і те треба справити; вже до школи ходить тай якось не випадає дитину пускати в лахах на місто. А ще до того Геленка — мамина пестїйка; таке то й ладне, і слухняне, і в школі вчить ся; сама професорка хвалила собі її: — Нема то, — каже, — як ваша Геленка! — так ніби то до Савчихи мала казати, а чи справді так казала, знати певно не знаю: може й казала, а може й ні. Але що правда: — Геленка таки ладна дївчина! А як її мати прибирає, — як би яку панну! І парасольку їй від сонця, і рукавички на руки, і золоті сережки на уха, а як на сьвята, то мама з своїх грубих коралїв наложить їй один разок на шию, — най люди бачать і знають, най їх в очи коле!

Та вже то люди і без того знають, що Савчиха — страх як вона свої діти любить! Прийшло ся, знаєте, по сьвятім Петрі позїздили ся студенти з латинських шкіл до дому, одні з Черемішля, а другі зі Львова: і Микола Сторонський, свояк Савчихи, тітки син, тої, що на великім передмістю — він уже найвищі школи скінчив, на професора вивчив ся — і бурмістрові три сини, і сусїда Мойки два сини, і Крукичів один, і Милянів один... але, хто б їх там зрахував? стільки їх! Ходять собі вони, ті студенти, по місті, та все то співають вечерами — страх, як гарно! — то купати ся ходять, збиткують, от як на вакаціях — що мають робити?

А Савчиха те бачить, та їй дуже маркотно, — не того маркотно, що людські діти вчать ся, а того, що їй прийшло на думку, може б і Михася дати також до латинських шкіл? Сама думка про те дуже її зажурила, бо їй дуже жаль розлучати ся з Михасем. Він такий слабенький: ніби то збиткує і веселий, але що то — муха з нього, а не хлопець. Зріст великий, а сили мало. А хто ж його на чужині так припильнує, як мати?

І як отаке прийшло Савчисі на думку, то вона не спала довго, аж перші півні заспівали. А не спала тому, що думки думала — чи посилати сина до Львова до шкіл, чи ні. То вона собі мислить, як би то гарно було, коли б Михась був „ксьондзом“, або „професором“, або „адукатом“ — вже чим би там йому Бог дозволив бути; а то знов так їй жаль випустити Михася зпід свого догляду, що сама думка про те лякає її. Порадилась би з своїм чоловіком, та що „туман“ знає! Або він що розуміє? Хиба пиво пити, та цигара курити... Треба самій Савчисі рішати ся.

І рішила ся вона. Зараз на другий день, у неділю по полудни пішла до тітки Сторонської на передмістю, — до тої, що її син на професора вивчив ся. Прийшла:

— Дай, Боже, добрий день!

— Дай, Боже, здоровля!

— Я до вас, цьоцю, в гості.

— Просимо, просимо. Сідай, Касюню!

Чим же мені тебе погостити?

— Ні, дякую, цьоцю!... Я отак хотіла поговорити з вашим паном... Миколою.

— Та він десь у садку, я його зараз закликаю.

Покликала тїтка сина Миколу, і він прийшов. Так і так, — починає Савчиха, — хотїла б Михася посилати до Львова, радьте, що робити, та не відраджуйте.

— А що ж, — каже Микола, — як посилати, то посилати. Свїдоцтво Михася маєте?

— Маю! Я принесла з собою.

Взяв пан Микола свїдоцтво, дивить ся.

— Ну, — каже, — не дуже воно добре, але від бїди вистарчить.

А Савчиха аж схопила ся!

— Як, — каже, — недобре? Адже він щось там учив ся; я професорови перед Петром дві шинки занесла, а він іще не дав доброго свїдоцтва! А ну читайте лїпше!

А Микола на те: — Вже ви, сестро, не гнївайте ся: я добре читав. А коли не вірите, то самі перечитайте.

— Ба, коли я не вмїю! — так Савчиха йому і сїдає помалу на крісло.

— То дайте кому иньшому перечитати і пересвїдчите ся. Я не маю причини вас дурити. Кажу отверто, що з таким свїдоцтвом можуть Михася й не прийняти до школи. Думаєте, що мало хлопцїв записуєть ся? Ото ж із поміж них вибирають що лїпших.

Зажурила ся Савчиха дуже.

— Отже що ви менї радите робити? — питаєть ся по хвили.

— Я б вас перше спитав ся таке: чи ви конче хочете Михася посилати дальше до школи?

А Савчиху таке питання аж вкололо.

— Та коли, — каже, — вашого тата стати було на те, щоб вас давати до шкіл, то й мене стати.

— Не в тім річ, сестро Касюню! То правда, що ви багатші від мого тата, але ж бо тут не йде про те, тільки про що инше. Правда, кождий чоловік хоче бути щасливий?

— Таже так!

— Ну, а як ви мислите, чи до того треба кінчити високі школи?

— Все панам ліпше, як нам — уже ви мені не кажіть... От ви собі пан будете.

Микола гірко усьміхнув ся.

— Такого панства я б нікому не зичив. За молоду в негоді й недостатку чоловік страчить здоровля й веселість, і коли вже доробив ся хліба — йди землю гризти, або ходи по сьвіті, як снодоха! Подивіть ся на мого брата тай на мене. Я ходив до школи, тай який я? — як тріска! А брат лишив ся на господарстві — хлоп, як дуб! А у вашого Михася й так здоровля нема. Думаєте, що школа помагає здоровлю? Як би лишив ся дома, набрав ся б іще сили, виріс би, був би добрий господар, чи різник, міг би бути далеко щасливіший, ніж потім по школах та науках.

Така мова анї трохи не подобала ся Савчисі, анї не переконала її. Злість узяла її, і вона не балакаючи довго, зараз попрощала ся й пішла. Не пішла ж вона до дому, а повернула по дорозі до своєї сестри Христини Дутчихи — тої, що за столаром Тут без довгих заходів виляла весь свій гнів на Миколу.

— Він хоче, щоб тільки сам був пан, а мій Михась ні! Радить мені, аби я його дома лишила! Ніби то мене не стане на школу! Людські діти які бідаки, а вчать ся, а мій що? Та я його приберу, як панича, дзигарок йому справлю, зашлячу професорів — і таки буде

пан! Чи чувала ти таке, Христино? Заздрісний! — нічого иньше, тільки заздрісний! Тай цьоця така сама. Хвалить ся своїм сином: „А мій син! А мій син!...“ — а коли я такого хочу, то вона нічого! — „Най тобі Микола порадить! — так вона до мене, — він те ліпше знає...“ — Ні, не буде воно так, віддам Михася до школи! Міг Микола вчити ся, що йому мама не мала часом що їсти післати, то буде і мій вчити ся; я йому не дам голодувати...

А сестра Христина те слухає-слухає і нічого. — Та що, — каже жалісно, — ти пані, посилати хлопця можеш. Ти не те, що я. Мій Андрусь до „лацінських“ шкіл не піде. — Тай з тим словом обернулась, ніби то думки сестри її нічого не обходять.

Посяділа Савчиха в сестри ще хвилину, замислилась. І не думала вона вже про те, чи посилати Михася до Львова, чи ні, бо вже рішила ся посилать, тільки нагадала собі слова Миколи, що свідощтво Михася кепське, що можуть його не прийняти до школи. А ну ж то правда? Треба кого иньшого спитати.

Йде Савчиха з тою думкою до дому, аж здибує дяка з передміської церкви. Не старий ще той дяк, ще лиш недавно прийшов зі Львова, де в самім сьв. Юрі вчив ся на дяка. Дуже він розумний дяк, і голос у нього красний, і таки вчений, правду сказавши: як Дутчисі написав до суду скаргу на Воронячку, що її остатними словами на місті зганьбила, то Дутчиха в суді виграла. Отже просить його Савчиха до себе перечитати свідощтво.

Приходять обоє до хати; Савка спить на „банкбетлі“ — випив уже де-що — а слуга діти бавить. Михася десь нема.

— Йди, Ганко, до кухні, я вже сама забавлю дитину, — приказує Савчиха старій слuzі.

Слуга виходить, а Савчиха тоді виймає свідощтво й подає дякови. Дяк читає, читає...

— А що? — каже, — свідощтво добре! До школи приймуть. Чому б не мали прийняти? Мій брат не мав ліпшого, тай його прийняли.

— А ваш брат у котрій клясі?

— Вже до пятої піде. Знаєте, щоби я вам порадив? Візьміть ви мого брата, най трохи Михася привчить — буде певніше. Дасьте йому ринський-два тай привчить хлопця.

Ся думка сподобала ся Савчихі так, що вона зараз таки замовила дякового брата, щоби приходив учити Михася. А ще й заспокоїла та думка її так, що вона опріч жалю до тітчиного сина Миколи, не чула нічого злого, тільки саме вдоволенє. Що більше — такий важний намір навів її на думку, що годі тепер пестити Михася, а треба до нього добре взяти ся, щоби не пустував і з татом по ярмарках не ходив, тільки вчив ся. Лиш десь там на дні серця Савчихи сиділа приспана сильною волею туга, яка все будила ся від думки про розлуку з Михасем.

Дяк відійшов, а Савчиха нагодувала дїтий і стала варити воду, щоби запарити січку для худоби та де-що приготувити також для сімох штук великих, товстих безрог, які, не знаючи своєї сумної долі, спокійно вилежувались на соломі в хлївці зараз за хатою та тільки від часу до часу тяжко відсапували, або рохкали. Упоравшись із худобою, Савчиха вернула ся в хату й сіла на лавку біля дитини. Страх хотіло ся їй з ким побалакати про Михася,

набратись пересвідчення, що її намір добрий, але не було з ким. Савка спав твердо на лавці, зовсім не прочуваючи, що з його сином задумує жінка зробити.

Сиділа так Савчиха з добру хвилю, аж поки її лють взяла на чоловіка. Він спав, а тут вона рішає долю дитини!...

— Стасю, ану збуди тата! — попросила вона сина, бо сама чогось не хотіла будити.

Стасю, хлопець жвавий, приступив до батька, взяв за плече і став термосити його з усеї сили. — Тату, встаньте! А що будете в ночі робити? Миши лапати? — Але тато не збудився, тільки захропив сильнійше. Тоді хлопчина потермосив його ще сильнійше, ще й за вуса потягнув. Савка захропив іще раз і розплющив очі.

— А то ти, ледащо! — скрикнув він, але без гніву в голосі. — Татови спати не даєш? — питався він, підводячи ся помалу з лавки.

— Ой, тату, як від вас горілку чуті! — скривився хлопець.

— Не горілку, дурню, — поправив батько, — тільки вино, бо я горілки не пю.

— Все одно! — відповів хлопець.

— Не все одно — відрізав батько, — бо горілка дешевша і її хлопи пють, а вино дорожше і тільки пани його пють. Шукай но ти, Стасю, в моїм „іберцігері“ в кишені; там щось найдеш!

Стасю на вискоки вхопив „іберцігер“ і з кишені вийняв цукорки. Савка був у незлім гурморі і тому жінка відізваля ся:

— Може б ти, Петре, де-чого з'їв? Вепровину маю добру.

— Не хочу, — відповів Савка сухо.

— Адже ж ти нині нічого не їв! — пацькала ся жінка.

— Ну, що тобі за кривда, що я нічого не їм? — боронив ся пан Петро.

Савчиха знала з досьвіду, що до їди не вмів чоловіка намовити, отже, подумавши хвилику, почала говорити про студентів.

— Студенти приїхали зі Львова і з Перемишля, — так „файно“ співають...

Савка мовчав і позіхав.

— Аж приємно слухати, — говорила Савчиха помалу, вижидуючи, чи чоловік сам не здогадаєть ся, до чого вона річ веде. А коли той мовчав, вона відразу сказала: — Я думаю Михася посилати до Львова до школи.

— Що? — спитав Савка, не довіряючи.

— До „лацінських“ шкіл буду посилати.

— Кого?

— Ну, адже не тебе, тільки Михася.

— Михася? — повторив Савка помалу, помахав головою й рішучо сказав: — Ні, того не буде!

— А чому ж ні? — плаксивим голосом спитала Савчиха.

— Його дід і тато були різники, і він мусить бути. Всі ми не вміли ані читати, ані писати, а якось нам жило ся, а він же й якусь школу скінчив! До різництва цікавий, вже й поросся купити потрафить... Ні, жінко, я не позволю!

— Коли я так хочу! — відповіла жінка рішучо.

— Ти собі хоч, чи не хоч, а я не позволю! То вже моя в тім голова...

— Побачимо! — закінчила жінка розмову й вийшла з хати, розсержена.

II.

Того дня, коли Савчиха рішила долю дитини, її син Михась не прочував нічого злого. Побігавши по місті, віднайшов свого тіточного брата Андруся Дутку, і обидва разом пішли до тітки Сторонської на передмість, бо у неї були дуже добрі яблука в городі. Тітка прийняла хлопців пирогами і сметаною й пустила їх у город, тільки просила аби гилля не ломили. І були б собі хлопці добре погуляли по городі, але на біду застали там пана Миколу Сторонського, тітчиного сина, що читав якусь книжку. Прийшли до нього обидва, хотіли його поцілувати в руку, але він не дав ся. Погладив лиш обох хлопців по лиці і відізвав ся до Михася:

— Чую, що твоя мама хоче тебе післати до Львова до школи?

Михась здивував ся: — Я ще про те, — каже, — не чув.

— Була нині мама в мене й питала ся, як би те зробити.

— Я не піду до Львова! — сказав хлопець твердо.

— Чому ні?

— Бо там бють.

— Хто тобі казав таке?

— Я вже знаю.

— А ти, Андрусь, до Львова пішов би? — спитав ся Макола другого хлопця.

— Пішов би, вуйцю, та нема за що, — відповів Андрусь тай при тім і почервонів, і засумував.

— Ти вже тут скінчив школу? — спитав ся ще Сторонський.

— Скінчив.

— Ідїть же собі нарвати яблук, тільки гиля не ломіть, — закінчив вуйко розмову з сестрінками.

Хлопці відійшли, та вже не такі веселі, як прийшли, а Сторонський подав ся в хату. Приходить, а там Христина Дутчиха, й батько, й мати.

— Як ся маєте, пане професор? — привитала ся Дутчиха. — Що, ви ще й тепер із книжками возитесь? Ще вам мало?

— Така вже моя доля!...

І обоє подали собі руки й поцілували ся в уста — не так, як Савчиха, що не знав до людий слова промовити, але так, як між панами водить ся. Бо Дутчиха, хоч і бідна, але гонор чоловікови вмів віддати тай таки, нїде правди діти, і чоловіка має розумнїйшого. При війську був фірером, а тепер до читальнї належить і газети читає.

Пішла розмова довга про все: і чому пан Микола Сторонський не ласкавий зайти в гості до Дутчихи, — вже б вона його вмїла прийняти! — і чому його в містї в загалї не видати? Тепер би пора йому вже жінки шукати, а найліпша була б бурмістрова панна Ольга. Там, правда, у бурмістра дітий щось із дванацятеро, ба, але які мастки — і млин, і поле, і будинки які! На всі діти стане! А далі зручно зводить Дутчиха розмову на школярів і незамітно, здалека закидає щось про Михася і свого Андруся. Микола Сторонський сидить і тільки усміхається: здогадуєть ся, до чого сестра річ веде.

— Маєте ви, сестро, може свідоктво Андруся при собі? — питаєть ся нараз, аби помогти сестрі в розмові.

— Та десь тут маю, — відповідає Христина й шукає свідощтва так, як би не була певна, що його взяла; але таки наводить його.

Пан Михола Сторонський читає свідощтво й каже, що добре. А Дутчисі те страх подобається ся!

— А я, — каже, — і шинок професорам не носила, і на вино їх не просила, так як Улан, а от свідощтво добре.

— Так уже Бог дав, — каже стара Сторонська. — Або я за своїм носила? І сама не знаю, як він ті школи скінчив.

— Коби то мені таке Бог дав! — зітхає важко Дутчиха.

— Посилайте й ви! — радить коротко старий Сторонський, що читає якусь книжку від сина тай не рад тому, що йому перебивають. Тільки тої вільної хвилини, що в неділю, тай то перебивають.

— Та я б того страх як хотіла, коли нема за що! — відповідає мати Андруся.

А „пан“ Микола Сторонський слухає того тай думає.

— Може б Андруся до бурси прийняли? — каже. — Свідощтво має добре.

Лице Дутчихи прояснюють ся, як сонце. Вона присідаєть ся ближше до Миколи і давай його випитувати, як то з тою бурсою, чи б сина цілком даром прийняли, чи треба доплачувати, — все випитала ся до чиста, бо розумна була жінка і знала, як і що. Стало на тім, що Микола Сторонський має написати просьбу до заряду бурси, щоб прийняли Андруся Дутку, коли можна, за дармо, а як ні, то за малою доплатою.

— Ви, у Львові маєте знайомих панів, то вже якось зробіте! Правда, пане професор?

А „пан професор“ на те: „буду старати ся“, — каже. І Дутчисі поки що більше нічого не треба; вона така щаслива й рада, як би її хто на сто коней посадив. А що її найбільше тішить, то се, що могли ме сестрі Касюні похвалити ся і своїм Андрусем: не лиш її Михась піде до „лацінських“ шкіл, але й Андрусь. Андрусеве сьвідоцтво добре, не таке, як Михасеве, його приймуть до бурси, а там уже — Боже поможи! — якось то буде.

І коли вона про те думала, вертаючись до дому, їй конче хотіло ся вступити до сестри Савчихи і сказати їй все, все. Але ні! Вона, як розумна жінка, не вступила, бо мала в тім свій рахунок. Ще Савчиха пішла б до Сторонського й казала б подати і свого Михася до бурси, а те могло б вийти їй на зле, бо скорше приймуть сина, коли хлопців зголосить ся до бурси менше.

У вечері ще поговорила про те з своїм чоловіком — той сказав, що сам мав таку думку — і обидві сестри, Савчиха і Дутчиха, в ту ніч, із неділі на понеділок, думали довго про своїх синів, поки не заснули.

І було б із того всього не вийшло ніякого лиха, як би була Савчиха не довідала ся зараз на другий день від тітки Сторонської на місті, що й Христина хоче посилати сина до Львова та що Микола обіцяв навіть подати її Андруся до бурси. Не знати, від чого, зробило ся їй дуже гірко і хоч як їй було ненаручно покидати роботу дома, пішла таки в вечер на хвилину до своїх родичів, стареньких поважних міщан Чупських, що, поженивши трьох синів

і повіддававши чотирь доньки заміж, доживали віку при двох синах іще нежонатих. Лихо надало, що там у ту саму пору були в гостях Микола Сторонський і Дутчиха... Прийшла, видко, за тим самим, що й Савчиха.

Сіла собі Савчиха коло печі і слухав, про що мова. Дутчиха замовкла також, розмовляють тільки старі Чупські про своїх унуків, Михася й Андруся, випитують ся, а їм відповідав, або поясняв справу Сторонський. За бурсу мови нема. Слухав-слухав Савчиха і бере її злість.

— А з бурсою що? — каже нараз, обертаячись до Сторонського. — Хиба я не знаю, що ви Андруся хочете до бурси за дармо дати, а мого Михася не хочете? А що то, чи мій син гірший, як Христинин? Або чи я вам гірша сестра, як Христина, що ви її сторону тримаєте?

Сторонський здивував ся дуже; вже збирав ся відповісти та випередила його Христина Дутчиха.

— Що ж ти кажеш, Касюню? Та чію він сторону тримає? Знає, що я бідна, тай хоче помогти мені й Андрусеви.

— Або я багачка? — обурилася Савчиха. — Найшли багачку! Більшої не виділи..

— Але ж, Касюню! — Адже то всі видять, що мій на тих трісках не заробить, і сама ти знаєш, що з столярства грошей не зложити.

— А її син добре свідощтво має, а її сина до бурси, а їй те, а їй се, — говорила ображена Савчиха, — а я багачка невидана, а мій Михась і эле вчить ся, і за дармо його до бурси не приймуть, тільки аби я платила... А в мене в иньші дрібні діти..

— А хіба в мене нема? — вже гнівно спитала Христина. — В тебе четверо, а в мене п'ятеро!

— А твій чоловік заробить, а мій не: не до дому, а з дому виносить... — падкала ся Савчиха.

— То най не не! — сказав старий Чупський.

— Най по шинках не годить! — додала Дутчиха.

Аж тут Савчиху заболіло серце за чоловіка; вона зірвалась і крикнула:

— А вам що до того? Як не то за свої гроші! А вам зась! Що мені випомінаєте?

Тут вмішалась до суперечки мати Савчихи: — Касюню, що тобі Бог дав? Чого ти сердиш ся? Піде Андрусь до Львова, то най з Богом іде. І Михась піде, і Андрусь піде — Боже їм поможи...

— Аби есте знали, що піде! — potwierдила Савчиха. — Дам Михася до школи, заплачу, а твого до бурси хто знає, чи приймуть...

А в Дутчихи знов заболіло серце за сина; сама думка, що можуть її сина не прийняти до бурси, запекла її, і вона гірко заплакала, пригуливши запаску до очей.

— Та де мені з багачками мір'яти ся?! — приповідала вона крізь сльози. — Зросла дитина в недостатку тай мусить гинути в біді. А людські діти панами будуть...

Тай таке наговорила, що не знати, що не й казати. Хотів їх усіх помирити Сторонський — не вдало ся: ні за що, ні про що сестри посварили ся. Аж коли Микола сказав, що подасть і Михася до бурси, настав трохи мир у хаті.

Як він те сказав, старому Чупському прийшла нараз до голови дуже розумна думка, яку тільки досвідна, стара голова могла видумати. Сказав він таке, що у Львові живе його братаниці сестра за кондуктором від „трамбалю“. Всі її знають. І жінка добра, і чоловік її добрий. Ото ж, як би до неї дати Михася на станцію і довозити йому їсти та все, що потрібно, то хлопець мав би догляд ліпший, як у бурсі. Все то бурса, як касарня, а Михась хлопець слабовитий, потребує догляду дома. В бурсі дають їсти три рази, а він би не раз хотів і четвертий раз укусити, а не було б чого. Звичайна річ, як за дармо.

Сі слова старого Чупського переконали Савчиху відразу; їй було жаль сина і така будучина, яка по словам її батька ждала Михася в бурсі, налякала її. Справді Михась потребує догляду; піде з дому, де так йому добре діялось, і в бурсі готов змарніти. Яка ж користь із цілої школи, як би хлопець, із яким так тяжко набідувалась, знов — не дай Боже — захорював?

— А може б і я так зробила? — спитала ся Дутчиха, якій нараз здало ся, що нема чого за бурсою тужити. — Ліпше дитині де-що посылати та най би голоду не знало.

— Почекайте лиш! — вмішав ся тепер у бесіду Сторонський, радий, що розмова на таке зійшла. — Ще п'ять неділь часу; маєте час надумати ся.

— Я свого до бурси не дам! — рішила зараз Савчиха. — Шкода дитини...

— Добре й так! — говорив Сторонський, втихомирюючи розбурхані уми. — Побачимо,

якось то буде. Аби тільки хлопці экзамен здавали; от най тепер учать ся трохи...

І так помалу-помалу настала добра злагода в хаті; але вже Савчиха до сестри Дутчихи серця не мала і чула ся ображеною, хоч не знала чим. Так само й Дутчиха скоса дивила ся на сестру....

III.

Отут би я вам, люди добрі, хотів щось сказати, і не знаю, звідки почати, бо мені стидно. А сказати мушу, хоч би не знати що, бо як те і Савчиха, й Савка, і її син Михась дуже шанували, дуже коло того ходили, то й мені не можна його оминути. Ще як би то була корова, або кінь, або вівця, то нічого б мені і стидати ся, а то вам, знаєте, був — даруйте за слово — веприк, як корова. Може й не такий завбільшки, як корова, але що зросту такого, як добра ялівка, то б і присяг. Тільки що грубший, як ялівка; такий уже грубий собі, що ноги його счезли зовсім у череві, і він, бідолаха, ні в кут, ні в двері; ані йому рушити ся, як треба, ані навіть до цебрика підійти. Там часом ступить, нещасний, кілька кроків по хліві, засапаєть ся тай приляже на соломі спочивати.

Де його такого Савка придбав, то не знати; був собі зразу худий, тільки ребра виставали. Привіз його звідкись Савка й каже Михасеві: — Ото для тебе, абись його пильнував. Потім собі чи продаси, чи заріжеш і справиш собі убранє. — А Михась, — зви-

чайно, як різницька дитина, — дуже собі вподобав того веприка, зараз його назвав Зіркатим, бо мав чорну зірку на чолі, а сам був білий, тай як став його разом із мамою пильнувати, годувати то мукою, то грисом, то чим мали, — вигодували до пів року Зіркатого так, що йому не то ребра, а й ноги счезли під солониною, так що тільки ратиці було видко.

Зіркатий знав так свого добродія Михася, що все радісно рохкав, коли той приходив до хліва. Тяжко було йому зводити ся з соломи, але він, що сили мав, так піднімав голову і протягав рило за листем капусти, чи за буряком у руках Михася. Вибагливий зробив ся дуже: чого небудь не їв, бараболі й не рушив. Отож і подасть йому Михась буряк, чи що там, а Зіркатий тільки рохне раз і другий, ніби дякує. Звичайно, німа твар, не знає инакше дякувати. То Михась за таке пошкрабає Зіркатого по щетині, а він тільки сопе, так йому любо та мило. Дивлять ся на те вниші безроги в хліві і дуже їх заздрість бере, чому то їм не так добре. Прибіжать до Михася, хочуть йому вхопити з руки буряк, чи капусту, а він їх чоботом, та в рило так і заїде, що ті аж не знають, де собі місця шукати. Копне, кажу вам, других у рило, а потім добуде з кишені яблуко і сам хоч який ласий на яблука — звичайно, хлопець! — візьме, перекроїть, половину собі візьме, а половину Зіркатому в самий писок захає і той собі, сердега, гризе помаленьку та тільки моргає дрібненькими оченятами ласкаво на Михася. Воно то ніби й німа твар, а свого таки знає.

А був Зіркатий варт — так собі аби не помилити ся — як на доброго купця яких сто

ринських — може без двох, трьох, але такі варт був. І як то погана людська натура у всіх, так і в Савки зараз десь по св'ятим Спасі де не взяла ся погана думка, аби Зіркатою смерть зробити й ті гроші за нього взяти. Прийшов до хліва, обмацав Зіркатою з одного і з другого боку, вдарив його немилосердно по рилі, коли той шукав чогось у руках і, вернувшись до хати, каже до жінки:

— Зіркатою треба б уже різати; вже більше не потовстіє

Як те почув Михась, що був у хаті й щось читав, бо мама казала, — винув книжку, привнав до тата й ну його просити:

— Не різте ще, тату, Зіркатою; він мій, най ще годуєть ся.

— А чого буде дармо їсти? — так батько на те.

— Та він уже й так мало їсть, — відповідає син, — а ми його в осени заріжемо, і я собі кожущок справлю.

А Савчиха, дуже тепер до сина прихильна, обстала за Михасем і каже:

— Та най там іще в хліві лежить; тільки потіхи для Михася. Він тепер біденький вчить ся... Най но ще...

— Як най, то най, — відповів Савка і нагостривши довгий ніж, вийшов у сїни, закликав шарубка, вивів иньшу товсту безрогу з хліва, звалив її з ніг і вправною рукою затопив відразу ніж у серце. Ніколи було безрозі й заквичати, як випадав. А Михась вибіг із мискою в сїни тай підставив її на кров, що бухала з безроги. Иньша дитина може б і не дивила ся на таке, а Михасеві байдуже, він до того звик. Управшись із тим, скочив до хліва по-

дивити ся на Зіркатоґо; а Зіркатий, видко, і не знав, із якої біди виратував його Михась, — запах рило в солому і дрімав собі, як би нічого. Подивив ся на нього Михась, пожалував і вийшов.

Навкучила ся йому книжка — страх, як надоїла! Мама нічого не розумів, а все каже: „вчи ся та вчи ся!“ Дяків брат спокою йому не дає, що дня приходить. А вуйко Сторонський скличе не раз Михася й Андруся до купи тай випитує їх — ба се, ба те, а того ще не знаєте, а сього навчіть ся! І вже за тою наукою ні на торг мама Михася не пускає, ні на улицю — ніде. Одна ще тільки надія — на тата, що не пустить його до Львова, тай він лишить ся дома. А маму то вже й переговорити годі. Мусить, — каже все татови, — йти! Що ти, піяк, розумієш. Раз була й сварка за Михася: тато був п'яний тай трохи не вбив мами полїном. І все каже, що сина на чужі руки не пустить: у нього дітий не копиця, хліба не гододні, розганяти їх із хати по сьвітї не годить ся, най дома роблять. Жінка от-от буде мати поміч із Геленки, а йому ніким буде колись виручити ся, за всім сам ходи тай ходи!

Все те Михась чув не раз і не два, і добре розумів, що батько за ним, а мама против нього. І хоч мама тепер під час вакацій дозира́ла його ще більше, як иньшими часами, справила йому навіть комірчики до сорочки, яких перше ніколи не носив, і червону красну краватку, а збирала ся справляти нове убрание, черевики й нові сорочки, щоб мав у Львові цілу виправу, все ж він чув якийсь жаль до мами, а тато був йому милїйший.

Раз мами не було, а тато прийшов трохи підпилий до дому; прийшов тай став собі над Михасем. А Михась щось писав. Стояв-стояв так Савка з добру хвилю, а потім як візьме Михася в обійми і ну його цілувати, жалібним голосом примовляти, а сльози йому аж на вуса капають. Михась те бачить тай собі в плач. А Гелянка собі й Стасьо собі й найменший синок також — так усі розревіли ся, що Господи! Здавалось би — самі свої, то їм жаль за Михасем, нема дивоти; але ж бо й стара слуга Ганка як зрозуміла, про що йде, — і собі фартухом дрібні сльози втирає. І їй жаль зробив ся, що паннич от-от від'їде. А тут приходять на те все сама Савчиха в хату, дивить ся — чоловік Михася обіймає, з кишені цукорки вийняв, дав синовви, а сам тільки хлипає. І діти також. Подивила ся Савчиха, зрозуміла все, прискочила до Михася, зняла його з колін тата, та ще й крикнула: — Чого мені дитину розпускаєш?... Най учить ся! Зараз професор до нього прийде. — Сів Михась як туман за книжку, а Савка схилив голову на кожух, вложив ноги на „банкбетель“ тай зараз заснув із великого горя. Втихомирила Савчиха розплакані діти, а сама пішла до стодоли за пологою для худоби і там як сіла на снопи, то сама з пів години плакала так жалісно, що Господи! Дуже вона любила того Михася, як і всі діти свої.

Чим ближше надходив день від'їзду сина до Львова, тим Савка робив ся що раз більше мовчазним; бодай про сина з жінкою не говорив. Розмовляв він про нього з иньшими людьми, міркував собі і сяк, і так, і виміркував, що раз — жінці не потрафить відрадити,

а друге — може б і не треба відраджувати дати Михася до висших шкіл. От Гринченків син — „ксьондзом“, а Заступи „ад'юнком“, ну а хоч би тітки Сторонської син буде вже від осени професором. Все те й для фамілії красно, і савій дитині не гірка година. Не буде потребувати мучити ся, по ярмарках їздити, з хлопцями сварити ся, — все що готовий гріш на декрет, то не те, що зарібки: раз є, другий раз нема.

І як отаке Савка виміркував, то вже спокійно дивив ся на заходи жінки коло виправи для Михася. А навіть сам зняв із цвьяха зіпсований старий „дзиґарок“, заніс до годинникаря, дав направити, а по направі подарував його Михасеві, аби його удобрухати, щоб не бояв ся їхати до Львова. На що йому, Савці, буде без потреби висіти „дзиґарок“ на стіні, коли сам має новий, а дитині можна втіху зробити?

Михась, хоч і як рад був дзиґаркови, почув ся нараз безпомічним, побачив, що йому викруту нема. Перед від'їздом він що вийшов на місто, то зараз вертав ся смутний-смутний, аж Савчисі жаль було дивити ся на дитину; що загляне у хлів до Зіркатого, знов вийде невеселий. І не можна йому ніякої радоньки дати, так дитина зажурила ся. Бачить те Савчиха й потайки сльози втирає, але перед хлопцем та перед чоловіком жалю не показує, аби й їм жалю не завдавати.

На нараді у старих Чупських рішили всі, щоб сам Савка відвіз сина до Львова; все він у Львові борше визнасть ся, він там уже бувалий, а Микола Сторонський що треба, то покаже, як і куди. Що чоловік, то не баба; баба

собі ради у Львові не дасть: іще загубить ся з дитиною, або її хто обкраде, так як обікрали раз Дутчиху. А до того Савка мав іще й інтерес до львівських різників, то йому і наручно. Дутчиха мала вибрати ся до „колеї“ на другий день разом із Сторонським, бо ще Андрусеві сорочок не випрасувала і швець черевиків не зробив на час, — то припізнала ся трохи.

Сонце що-йно пішло з полудня, як Савчиха виправляла свого сина до Львова. Оттак іще, доки віз із кіньми стояв на подвір'ю, то ще мати держала ся, не плакала. Та як побачила, що мама, стара Чупська, обтирає сльози, а парубок сідає вже на віз, так гірко заплакала, що вже сльозам не було ні впину, ні розради. Діти собі в плач, Савка тільки очима кліпає (випив уже де-що), бабуся благословить унука, а він усіх по руках цілує тай плаче гірко також. Уже парубок тріснув батогом, і Савка примостив ся на возі, а мати ще стає на шпичі колеса, та обгортає сина, аби не перестудив ся; каже чоловікови пильнувати його в ночі, а бабуся з глибокої кишені витягає дві шістки і дає ще Михасеві „на горіхи“...

— Ну їдь уже раз! — приказує старий Чупський погоничеві нетерпеливо

І погонич рушає. Віз викочуєть ся скоро з подвір'я, на яким остають ся заплакані жінки й діти, мовчать якийсь час, а потім втихомирюють ся і входять до хати. Лише мати дивить ся ще з дороги довго за від'їзджаючим возом.

Савка закурив собі цигаро і їде містом гордо. — Куди? — питають ся його знайомі. — До Львова Михася везу, — відповідає Савка. — До шкіл? — А якже! — Дай Боже щасливо! — Дай Боже; дякую за добре слово.

А коні женуть скоро; от уже й рогачку минають. Михась сидить заплаканий проти батька, не знає, що з собою почати. Бере він, виймає яблуко з кишені, їсть тай якимсь і плакати забуває. Все ще тато в коло нього, то йому здається так, як би дома був.

— Як будете різати Зіркатого, то мені дайте знати: то гроші мої, — каже до тата.

— Добре, добре, — так батько, — я твого не хочу. Іно, аби ти вчив ся. Кожушок тобі справлю.

— Але його б іще можна підгодувати, — завважає син.

— Кого? — питається задуманий батько.

— А Зіркатого. Він іще їсть.

— Ну-ну, якимсь то буде; не жури ся ти ним...

А на небі сонечко пішло геть із полудня і хоч то вже по першій Пречистій, а пекло таки добре. На гостинці пил клубамв веть ся довкола воза, залітає Савці в віє і у горло, від чого воно йому дуже висихає. Так висохло воно йому, що він у Новім Яжові муєв злізти з воза і вступити до коршми. Пиво було недобре, та все Савка трохи заохолодив ся, горло промив. Випив, заплатив, закуриг згасле цигаро й далі в дорогу. Їде він, їде, а тут трохи й вітер зірвав ся і порохом мете Савці просто в лице. Силюнув Савка раз і другий і зараз таки в селі Склі вступив знов до коршми. Найшов там знайомого й забалакав ся. Так забалакав ся, що казав погоничев дати коням трохи сїна, оттак лиш жменю, аби дармо не стояли, а сам випив зі знайомим по гальбі тай синові дав склянку.

Випив Михась склянку пива й вийшов із коршми. Дивить ся в сторону до дому — не видно нічого, йно гостинець і поля. Нагадав собі маму і зробило ся йому дуже жаль. А як нагадав собі ще й незнаний Львів, то до того, і страшно йому стало. От він, не багато думаючи, як дурний хлопчисько, тихцем, ніби так собі, гайда на гостинець, оглянув ся раз і другий, чи батько не бачить або погонич, скочив у рів і давай чим скорше втікати до дому. Біжить, біжить, аж задихав ся. Тут і страшно йому перед батьком, а вертати ніяк не хочеть ся, ні за які гроші. Там дома певно мама плаче за ним, а Михасеві жаль і за нею, і за Геленкою, і за Стасьом — ні! треба вертати ся до дому. Може то ще якось минеть ся; як прийде до дому, як стане просити, то мамі зробить ся жаль, і вона його вже не пустить до Львова.

Так та думка засіла хлопцеві в голові, що він біг тай біг, не припочиваючи, аж добіг до Нового Яжова. А вже було смеркло ся, і ніхто його не бачив, а хоч і бачив, то яке там кому було діло до хлопця? Михась, що підбіжить кусень дороги, все оглядасть ся, чи не здоганяє його батько кіньми, але батько не їде, воза не видно. Одначе страх таки бере хлопця, і він їде таким кроком, як старий. Минув уже Новий Яжів і вийшов у поле. На дворі що раз темнійше, Михась добачав тут і там ніби зайців, ніби якихось страхопудів — аж мурашки йдуть йому по за плечі, але він не такій боязкий, щоб у вечері лякав ся ходити.

Такі і подібні думки снують ся йому по голові, мішають ся одна з другою та підганяють його в ході. Втомив ся хлопчисько, аж піт

йому виступив на чоло. Але хоч уже до дому недалеко! От у цїтьмі видко з горба сьвітло в містї: ще з пів години — і Михась буде дома.

Минає пів години, і втомлений Михась стоїть перед вікнами своєї хати. Дивить ся, що мама робить. Сидить під печею, наймолодший син на колїнах, тай від часу до часу обтирає очи. А Гельника коло неї. Щось говорить, але на двір не чути. Що тут робити? Чи входить до хати, чи ні? А ну ж мама буде бити?

Дунав так Михась хвилю - дві і входить тихцем у сїни.

— А хто там? — питаєть ся з хати Савчиха.

А Михась і боїть ся відповісти, і боїть ся двері відчинити.

— Подиви но ся, Ганко!... Там щось у сїнях рушило ся, чи що таке! — каже Савчиха до слуги.

Відчиняє Ганка двері, а Михась шусть — і сховав ся за бочку. А в Ганки аж душа захолола.

— Сьвят-сьвят-сьвят! — каже, — чи не Михась то?!

— Що тобі Бог дав! — завважила Савчиха, але садовить дитину на лавку і сама йде з лампою в сїни.

Аж тут Михась вилазить із-за бочки, скривив ся, та до мами; береть ся її в руку цілувати. Савчиха дивить ся й очам своїм не вірить.

— А ти звідки тут узяв ся? — питаєть ся.

— Та я втік! — відповідає син несміливо і на місци встояти не може.

— А де ж тато?

— В Склі, пиво пють.

Розсердила ся Савчиха так, що трохи ляпкою не вдарила об землю. І то не так хлопця взяла її злість, як більше на „старого“. Взяла Михася за руку і ввела в хату. А Михась як почув ся знов дома, то й повеселїв так, що йому аж очі сьвітять ся.

— Падоньку мій, що тут робити? — журить ся Савчиха. Вибила б хлопця — жаль їй: вона, правду сказати, і сама трохи рада, що його має дома! Висварила ся б із чоловіком, так він же в Склі. Ще десь коні затратить... Сьвітку ж мій!... — нарікає Савчиха, бо і в чого: коні можуть пропасти. А хиба Мойкови не пропали так на Янівській Горі? Пропали на нинішний день...

З великої досади Савчиха вдарила Михася кулаком по плечах, але в тій же хвилі й пом'якшало її серце; вона добула з кухні печеню і дала синові їсти. Їсть Михась вечерю, трохи скривив ся, а мати ходить то сюди, то туди; тут кине ложку, тут миску посуне; от закричить на стару слугу, поміркує, що не було чого, і розсердить ся на найменшого сина, що поплямив сукенку. Така її нетерплячка взяла, що страх!

Аж тут чує — на подвірє в'їздить віз, чути голос парубка. Єсть! Приїхав Савка! Приїхав і застрашений прибігає в хату.

— Єсть Михась? — питаєть ся і, помітивши сина з печенею в руці, прискакує донього, так як би його хотїв бити.

Але Савчиха ловить його за руки, тручає з цілої сили на лавку й бере Михася в оборону. Савка сідає на лавці.

До пізної ночі сварилися обоє, а Михась собі спав цілком спокійно, як би ніякої провини не мав. Правда, що хлопець був здоровий...

IV.

Страх, які ті люди обмовні! Ніби що в тім таке велике, що хлопчисько втік із дороги? Втік, бо дурний, а як би розум мав, то б не втікав. Отже не такі люди маломіські. Довідалися від Савкового порубка, як і що, і до полудня вже пів міста знало про все. Ну, дізналися люди про пригоду — не велике лихо! Та бо мало того, що знали, а ще й сьміялися по за очі не з хлопця, а з Савчихи. І не що вже чужі, а й сестра Савчихи, Дутчиха, велику радість чула у своїм серці, як довідалася, що Михась утік до дому.

— Правда, ти не втечеш, — питала ся свого Андруся.

— Ні, не втечу, — каже Андрусь. — Я сам хочу до школи йти.

Не стерпіла Дутчиха мовчати і розповіла сусіді за Михася й за Андруся, який то Михась не цікавий до школи, а її син цікавий.

Савчиха свому і дзиґарки справляє, і комірці, як би якому панничеві, а вона, Дутчиха, того всього свому не дає, бо не може, а проте в Бозі надію має, що хлопець буде вчити ся. А сусіда не така: взяла тай розповіла те даліше.

Воно то певна річ, яке б то материнське серце не радувало ся доброю дитиною, а проте хоч би й як — і Савчихи син не такий вже

недотепний, аби до шкіл не міг ходити. Втік раз, а тепер уже не втече, бо Савчиха сама повезе його до Львова. Видко, годі спуститись на чоловіка, треба самій відвозити. Дутчиха їде досвіта зі своїм сином до Львова, з нею їде Сторонський, то вона також поїде. Не возом на Янів до Львова, а до Судової Вишні на „колею“. Так ліпше. Дорожше трохи — то правда, та най уже! Що робити?... Коли стало на юшку, то стане й на петрушку.

Як то буває між людьми: один сьвіта звидить, аж йому навкучить ся, а другий сидить тай сидить у своїм гнізді, аж здаєть ся йому, що поза його містом, чи селом уже людий нема, а коли й є, то якісь не свійські. Савка в сьвіті бувалий: був і в Кракові, і в Перемишли, і у Львові, і в Тернополи, в Станіславові, аж по Галич засягнув раз, — звичайно, що купець: їздити мусить; а й в Дрогобичи був також. А Савчиха як була на Кальварії коло Добромиля і в Янові на торзі, то більше сьвіта й не бачила. Дутчиха так само: була на Кальварії на відпусті і в Краківці раз із скринями. Як же таким жінкам необізнаним і вибирати ся до Львова? А вони таки вибрали ся з синами! Савчиха не вірила своему чоловікови, а Дутка знов мав якусь пильну роботу тай мусів жінку вислати. Добре ще, що їхав із ними тітчин син Микола; то він між бабами лад робив.

Приїхали до Судової Вишні, ще сонце не сходило. Чекали з годину, аж їм навкучило ся. Савчиха виняла ковбаси, частує Сторонського, а Дутчиха — що то розумна жінка! — радить Сторонському не їсти рано холодну ковбасу, бо пошкодить, а от вона має добру горілку

й тісточка, то можна перекусити. І послухав Микола Дутчиху, що Савчисі дуже не сподобало ся.

Правду сказати, Дутчиха й спекти по панськи вміла. Навчила ся від Чешки, — тої, знаєте, що по всіх весілях варить і пече. Придивила ся й навчила ся. У неї чи з маком, чи з конфітурами спекти пиріжки, чи що там — то нічого, все умів, так як би яка пані, а не донька різника Чупського. Така вже цікава була до всього. Бог так їй дав, таку натуру цікаву.

Їдять вони, частують ся, аж тут дзень-дзелень! — приїхав поїзд. Треба збирати ся. І не допильнуй же в ту хвилю всього, аби чого не забути, — ні! забула Савчиха у поспіху ковбасу, в папері завинену, на лавці; забула, сіла у віз, зложила коло себе, що мала, посадила й Михася і чекав. Оглядаєть ся сюди й туди, — дуже їй чудний видав ся той віз, у яким мала їхати. Хата не хата, самі лавки й полиці; вікна, що правда, є, але більше нічого. А вона ще, як жив, таким возом не їздила, хоч і бачила, — то для того їй так чудно. Ніби то, правду сказавши, Дутчисі також чудно, бо також на залізниці не їздила ніколи, але що розумна жінка була і знала, що випадає, а що ні, то не оглядала ся на всі боки, тільки поклатала, що мала, на полицю, посадовила Андруся коло себе, поспитала ся, як випадає, Сторонського, чи йому вигідно сидіти, й чекала. А Савчиха своїх тлумаків на полицю не клала, тільки на колінах тримала і коло себе на лавці, аби не пропали — так нікому не вірила.

Свиставка на паровозі засвистала так голосно, що щб хлопці, а й сама Савчиха наля-

кала ся. Перехрестила ся і почала шепотіти якусь молитву. А Дутчисі від того сьмішно зробило ся, що сестра така боязка, і вона про те шепнула Сторонському. Сторонський також усьміхнув ся. Дуже йому подобала ся ота сестра Христина Дутчиха. Вже, що хоче кажіть, вона таки й на вид була собі ще гарна. Пятеро дітій мала, а шесте вмерло — то правда, але жінка була ще молода — яких трицять літ мала, більше ні — і цвила собі, як рожа. А очи то такі мала веселі, що як та дитина. Подивить ся — ніби сьмієть ся до тебе і — прости Боже гріха! — звести з розуму хоче, або що — дарма, що у неї свій чоловік є, а вона така вже з натури була до всіх привітна.

То „професор“ собі коло неї сидить і балакає. Балакає про те, як там живеть ся в бурсі, — бо Андруся прийняли в бурсу за малу доплату, — каже, що може навіть сам обох хлопців буде вчити, бо його прийняли до „руської“ гімназії на учителя, і він готов іще мати Андруся й Михася під своєю рукою. Аби тільки вчили ся... Балакають собі любенько, жартують, як би які молодята, — Савчиха кривить ся, аж нараз під Городком вона сюди-туди до ковбаси, а ковбаси нема.

Ну нема, то нема; забула, то забула, коли ж бо Савчисі великий жаль і страта: ковбаси було з пять фунтів, а то гроші не малі — якого півтора ринського! Де лишила? А де ж би, як не в Судовій Вишні на лавці під вікном! І як вона могла її забути? Був би мав хлопець хоч на тиждень що їсти, а тепер пропало. Так Савчисі жаль за ковбасою, що трохи на плач їй не збираєть ся. Сама її робила

для сина, а тепер хто її їсть? То злий знак... А тут іще приходить їй на думку, що сестра і Сторонський певно бачили, як вона лишила ковбасу на лавці, і навмисне їй не сказали, аби мала страту. Ще потім на від'їзді сьміялися. То певно з неї!.. Туй-туй і вже була б те вимовила, але Львів був недалеко, і вона зрозуміла, що тепер не пора ображати Сторонського: він же потрібний і для неї й для Михася. Сестра зубами сьвітить до Сторонського — стиду не має, а він тому рад; годі ж тепер і їй починати яку суперечку. Пропали зо три лікті ковбаси, як у воду впали. На сам початок — і така страта!..

Приїхали у Львів на дворець. Сторонський радить їхати в місто електричним трамваем; Дутчиха на те радо пристає — новина їй, а Савчиха не хоче: раз боїть ся машини без коня і без пари, без нічого, а друге — шкода, каже, грошей: можна й пішки зайти. Але Сторонський на те не пристає, платить за всіх білети (Дутчиха йому потім звернула, а Савчиха ні) і садовить у вози. Дивують ся жінки і хлопці, що за кумедія: віз їде, а тої „летрики“ ніде не видно, ні з переду, ні з заду, хоч Сторонський поясняє, що то таки „летрика“ тягне, така сама сила, як блискавиці в хмарах. Та де то небувалим жінкам зрозуміти? Але щось таки віз тягне; фірман корбу крутить, а що воно є, Бог те знає, а вони не розгадають: не така їх голова.

Приїхали у місто. Ну, хвала-бо! Ідуть, ідуть, дивують ся; хлопців трохи віз не переїхав, а Савчиха трохи тлумака не згубила — тяжкий такий! Завів Сторонський Савчиху до кондукторки, а Дутчиху з сином до бурси. Ли-

пили там свої тлумаки, а потім Сторонський пішов із хлопцями до гімназії, аби здавали іспит. Довго те протягло ся, трохи не цілий день; мами чекали - чекали нетерпеливо, але якось, Бог дав, хлопці поздавали іспит. Один лиш Сторонський знав, як мусів за Михася просити знайомих професорів, що не хотіли його прийняти до школи, а як знов був вдоволений з Андруся, що професорам сподобав ся. Але він того матерям не розповідав; казав, що обидва екзамен здали добре й тепер мусять лишити ся у Львові. Дасть Бог і далі буде добре.

Так те сподобало ся і Савчисі, і Дутчисі що вони ніяк не могли від'їхати зі Львова, не запросивши Сторонського на пиво. Погостили його, зайшли ще до кондукторки, поплакали над синами тай від'їхали жидівським возом на Янів до дому, бо то хоч і мука їхати цілу ніч сім миль, але за те дешевше й безпечнійше!

Поїхали смутні мами до дому; Андрусь пішов у бурсу, а Михась сидить у кондукторки й плаче. Так уже плаче, аж заводить. „Пані“ його, що її тїткою кликали, потїшає і так, і сяк — не помагає. Аж у кінци змучив ся хлопець і заснув.

А рано, ще не свитало, збудив ся, щось собі поміркував, убрав ся, вийшов на хвильку з хати — тїтка й не гадала нічого — вийшов із каменіці, і як бачив шлях залїзницї електричної, так просто ним пішов на дворець. Такий був мудрий — добре за дня всьому придивив ся!... Прийшов на дворець і питаєть ся, чи відходить тепер „колея“ до Судової Вишні. Сказали йому, що ось зараз відходить.

— А де б тут можна білет купити? — питаєть ся ще.

Показали йому, де купити; він купив, бо мав гроші від мамі, і за людьми йдучи, сів у вагон тай просто поїхав у Судову Вишню. Такий був штудерний! Правда й те, що не такий уже був молоденький: чотирнацять літ минуло йому на Спаса, то розум уже мав. Приїхав у Судову Вишню, ще й розпитав ся, чи не найшов хто ковбаси, та не відпитавши її, придибав якогось селянина, що їхав до Віжомлі, присів собі з ним, а від Віжомлі знов із якимось другим добрий кусень дороги проїхав, решта йшов і так перед полуднем був уже дома. Йде він загуменками, аби його люди не бачили, приходить на подвірє, а тут у ту саму хвилю мати надходить із міста, що-йно також приїхала зі Львова.

Дивить ся Савчиха і не йме віри своїм очам.

— Чи то ти, Михасю? — питаєть ся його з острахом.

— Я, мамо! — так Михась. — Мені було дуже жаль і я приїхав...

— Та як же ти приїхав? — дивуєть ся Савчиха, а тут із дива аж руки опустила.

— На колї, — каже Михась. — Досєвіта вибрав ся.

— А цьоця тебе пустила?

— Вона не знала, що я хочу їхати.

— Що ж тобі стало ся? — питаєть ся Савчиха, а голос у неї тремтить із пересердя та жалю.

Аж тут на те надходить Савка з міста.

— А що? Певно не здав? — питаєть ся.
— Коли не здав, то ще ліпше. Він мені потрібний. Я аж плакав учера за ним.

— Але ж він здав і знов утік!

— Та як же втік? — дивуєть ся Савка.

Справа зараз вияснила ся, і Савка, погнівавшись трохи, навіть тішить ся, що його син такий мудрагель; дивував ся йому, як би не знати кому.

Михась побув кілька годин дома, оглянув іще раз свого Зіркатога, але на місто не виходив, бо мати його не пустила. І так уже люди будуть мати про що клепати.

Але під вечір Савка казав запрягти коні, заїхав у Судову Вишню, а звідтам залізницею відвіз знову Михася до Львова, до затривоженої дуже тітки. І мусів уже тепер Михась остати ся у Львові.

V.

Гей Боже! Як би то в Савчихи чоловік такий, як у иньших жінок, була б і рукам пільга, і голові розрада. В иньших жінок чоховік і господарства догляне, і худоби, і в поле піде — всюди оком кине. А Савка ні! Там десь поїде часом на торг, купить що, або й не купить, вернеть ся запитий і дармує. А ти, Савчихо, доглядай дітей і худоби, вари, печи, пери, коло молотільників ходи, бульбу копай, на місті мясо продавай — всюди сама ходи та дозирай, бо Савка — пан, йому не хочеть ся. І вже за тою роботою Савчиха ні спить, ні їсть — така стала, як „сотворіння“. Подивить ся нераз мама Чупська на неї і каже:

— Ти бо, Касюню, пильнуй ся трохи. Найми ще слугу! Тай на свого покричи!

А Савчиха більше слуг не хоче, каже, що й з тих, які має, користи нема, йно дарма хліб переводять. Петрови ж, хоч кричи або й не кричи, нічого не pomoже: з того часу, як Михась від'їхав, іще гірше пв. А тут до того всього журить ся ще й Михасем, що він там робить у тім Львові; поїхати б треба, а нема коли. Вже тиждень минув, а йому б і те, і се завезти треба, бо не має.

І хоч як Савчиха часу не мала, а поїхала до Михася. Приїхала, привезла, що треба, розвідала ся, що Сторонський учить у вньших клясах, а не в тих, де Михась і Андрусь, походила трохи по місті, і що їй найбільше подобало ся, то ті мундури, що їх студенти носять у гімназії. Давнійше їх не було, а тепер настали. Ходять собі студенти, як би які кадети; подивись ся на якого з них і зараз пізнати, з якої кляси. В того три срібні пояски на комірі — видко, що з третьої кляси; а в сього три золоті пояски — зараз видко, що з семої кляси. А шапка з якимось знаком, чи орлом — цілком так, як у молоденьких кадетів. Так собі Савчиха той мундур уподобала, що взяла тай замовила для Михася такий самий. І так на зиму треба буде йому „бурмуса“ — най же має такий, як вньші студенти. І вже собі міркувала, як то буде красно, коли Михась приїде в такий мундурі на Різдво до дому. Перейдеть ся по місті сюди-туди, а мамі буде втіха.

Зорудувала Савчиха, що мала, і від'їхала. А на другу неділю знов приїхала. Не могла всидіти дома, мусіла свою дитину хоч раз на

тиждень бачити. А потім за два тижні ще раз приїхала. Стрів її Сторонський і питаєть ся:

— Чи не за часто ви, сестро, приїздите? Хлопцєви все тільки дїм пригадуєте, а йому книжка не в голові.

— Хіба він не вчить ся? — питаєть ся Савчиха.

— Адже не вчить ся! Лїнху такий — на цілу клясу перший. Йому Зіркатий в голові. Не писав до вас про Зіркатого?

— Таже писав!

— Ну, бачите — його те обходить, а що кілька трійок одібрав, то йому байдуже.

Зажурила ся Савчиха, питаєть ся, що робити. Порадив Сторонський взяти домашнього учителя до Михася. Добре — взяли учителя.

Поїхала Савчиха до дому і послухала Сторонського: не навідувала ся до сина цілий місяць. Але на Покрову таки післала свою маму Чупську до Львова, ніби то на відпуст, а властиво до сина — подивити ся, чи йому чого не бракує. А з Чупською поїхала й Дутчиха до свого Андруся. По Покрові ж і сам Савка при нагоді відвідав також Михася і розповів йому, що Зіркатого якогось там дня, певно, заріже. Стрів Сторонського і випив із ним де-що. Сторонський нарікав, що з Михасем але — не вчить ся; за те Андрусь пильний хлопець. А Савки те й голови не брало ся; коли, каже, не вчить ся, то верне до дому; він і там потрібний. От змарнів лише хлопчисько!

Савка від'їхав.

І як би там то було дальше зложило ся — знати не знаю, але стало ся таке, яке Савчисі й не снило ся. Якогось там дня прийшов до Савки лист зі Львова від самого дирек-

тора гімназії. Не знала Савчиха, що в нїм написано, дала перечитати доньці Геленці. Геленка читає-читає і Савчиха не розуміє нічого. Пішла вона з тим до дяка і той вчитав, що Михась не вчить ся з латинської, німецької й руської мови та математики й обичаї має лихі. Смутку ж мій!

Порахувала Савчиха все, що досї видала на сина й жаль їй зробив ся великий. Та бо то вже до сотки доходило, не рахуючи того, що з дому вислала. Пішла вона до родичів і застала там Дутчиху.

— Чи ти дістала яке письмо за свого зі Львова? — питаєть ся сестри.

ч — Ні, не дістала, — каже Дутчиха. — Або що?

— Та нічого. Як би я так уміла підлизувати ся тїтчиному Миколі, то він би й за мого дбав, а так то тільки про твого дбає, — впекла Савчиха сестру нї за що, нї про що.

— Чого ж ти мене чіпавш ся? — питаєть ся сестра з жалем.

— А бо я нї в кого ласки не маю; мій Михась і дурний, і не пильнуєть ся, а твій і добрий, і вчить ся; за ним усі, за моїм ніхто.

— Та що ж я тому винна? — боронить ся Дутчиха, а вже голос у неї тремтить.

— Її сина до бурси за півдармо, а я за свого плати тай плати — і ще не знати, чи варто.

А Дутчиха розсердила ся й каже:

— Плати, коли хочеш пана мати! Вийми но з твоєї зеленої скрині мошонку і потряси нею трохи. Не пошкодить тобі; маєш досить! А мені не кажи, що я підлизую ся...

А в Савчихи кров закипіла і, мов гороху висипала, таке наговорила-наплела :

— А тоді на колі до нього ти зуби не шкірила? А на Покрову з ним на пиво не ходила? Хиба я не знаю?... А до моїх грошей тобі зась! Зуби собі порахуй, а не мої гроші, дурна столярко, з своїм сином, таким дурним, як ти сама...

А в Дутчихи заболіло серце, не так за себе, як за Андруся, і вона відгризла ся, що страх!...

— З мого, — каже, — Андруся будуть люди; а з твого... най не кажу! Бо мій вчить ся, хоч і дзигарка не має і мундура не носить, як фантерист, а твій...

За багато то було Савчисі; прискочила розлючена до сестри і підсунула свій костистий вулак аж під її ніс. І не знати, що б із того було вийшло, але надійшов на той крик старий батько Чупський і розборонив сварливі доньки. Тоді обидві розплакали ся, а поплакавши розійшли ся, постановивши собі твердо в серцю своїм ніколи до себе й слова не промовити.

Нагадала собі Савчиха, що чоловік мав Зіркатого різати і захмарена вернула ся до хати. Приходить, а Зіркатий уже висить у сінях, причіплений за задні ноги до дрючка; висить бідолаха неживий, а такий довгий, що хоч як його високо підтягнули, а він рилом трохи землі не досягав. Висить і не рушить ся і вже тепер йому хоч яблуко, хоч бурак, хоч не знати що давай та по щетині гладь — не рушить ся, нещасний, бо Савка йому немилосердно смерть зробив, так як соткам иньших товаришів Зіркатого. Як би був Зіркатий знав, що його така смерть чекає, був би втік у ліси

та дебри, там із диками корінці їв, а не лакомив ся на ласощі в Савки. Та ба! Як би знати наперед свою долю...

Згинув Зіркатий тихо, без крику й без зойку. Витягли його, трохи не винесли з хліва, перевернули; він засапав ся, думав, що його хочуть шкрябати по щетині, аж тут... Ну, що багато й говорити? Згинув Зіркатий від ножа, бо така доля всього його роду. Не мав, бідний, і часу, і сили крикнути. Та вже, правду сказавши, і не дуже жаль було йому гинути, бо й жите ставало йому немиле. Лежи, тай лежи; з'їв би се — не смакує, з'їв би те — також ні; що ж таке жите варте?

— А ти де була? — питаєть ся Савка в жінки, розпорюючи Зіркомого від задних ніг до передних.

— А тобі що до того? — відворкнула жінка й увійшла в хату.

— Та мені нічого до тебе, — каже Савка, — але аби я сам воду наставляв для вебрика та пильнував усього, то таки ще не бувало. Вечір надходить, а вона кудись волочить ся.

Перемовили ся так із хвилю з хати в сїни і з сїний в хату, поки Савчиха дверей не замкнула, бо зимно йшло. Пораєть ся Савка з кухаркою коло Зіркомого, а Савчиха щось коло дїтий нишпорить; ніяка робота не береть ся їй. Все їй Михась на мисли: і жаль їй хлопця, і лиха на нього — така лиха, що будь він тут, вибила б його, як не свого.

І чи вона в таку лиху годину помислила, чи що таке, дивить ся — аж тут мама її, Чупська, веде Михася до дому. Веде його, тягне за руку в хату; що лиш хотїла щось сказати, а Савчиха як не вхопить патики, а потім

Михася, вибила його, вибила, аж люди на улиці приставали — такий крик звів Михась у хаті. Так била Савчиха, що не хочачи, аж маму й чоловіка свого, що прибігли боронити, по руках ударила, а сина з рук не випустила. І щоб при тім яке слово сказала, ні — не промовила нічого, тільки відтрутила одурілого хлопця від себе, а сама вийшла з хати, пішла в кухню по другім боці сїний, сїла на лавку й задумала ся.

— А ти звідки тут узав ся? — питаєть ся Савка сина.

— Та що такого великого? — боронить уже бабуся Чупська внука, бо їй жаль стало, — приїхав до дому, а ви його бете!

— Та бо я й сам не знаю, за що його жінка била, — завважив Савка.

— Та за що? От за що, — каже Чупська, — казав мені дяк: прийшло письмо, що він не вчить ся. А в мене обидві сварили ся через те...

— Хто?

— Та твоя з Христиною, що її вчить ся, а твій ні.

— Ну-ну! Не велике нещастє, — обернув ся Савка ласкаво до Михася, — тільки мені хлопця збила... Як би не те, що... дав би їй за те! Коли ж ти, Михасю, приїхав?

— З полудня на колєї, — відповів Михась заплаканим голосом.

— А з Вишні як?

— Пішки прийшов.

— І по що тебе тут?

— Ви мали різати Зіркатого, а він мій... то гроші мої, я коло нього ходив.

— А чи я ж тобі гроші краду, чи що? — боронив ся батько. — На, мавш там Зіркатого в сїнях, бери собі його до Львова... Ой, не буде, видко, з тебе ксьондз, тільки козоріз...

— Прийшов, знаєш, до мене, — почала бабуся, — такий змучений, бідачисько, а до мамі бояв ся піти. „І до мамі не піду, і до школи не піду“, — каже.

— Та бо я сам не знаю, по що хлопця мучити! — закінчив Савка розмову і вийшов у сїни.

А тим часом із кухні надійшла Савчиха і мовчки поставила перед сином кусень ковбаси з капустою на тарілці.

Побув Михась дома два дні, бо нікому було його відвезти до Львова: в Савчихи була дитина хора і сама не чула ся здорова, а Савка не хотів їхати. Пустити ж самого хлопця мати не відважила ся, не вірила, що вернеть ся до школи.

А з суботи на неділю сіла з Жидами, що їхали до Львова, і на Янів поїхала разом із сином, хоч стара Чупська остерігала її, аби не їхала, бо вона тев... і в дорозі може трапити ся — борони Боже — яка пригода...

Не послухала Савчиха, поїхала.

VI.

Якби ж то вона була знала, що їй таке у Львові трапить ся, була б і не рушала ся з дому. Але вона собі рахувала, що хоч би й як, а їй таке трапитись не може, бо ще не час... Але чекайте, то треба зачати з кінця.

Приїхала вона до Львова така змучена, як би цілих тих сім миль пішки йшла, а не їхала. Але що міцна жінка була, то не піддавала ся. Відшукала Сторонського й попросила його на вино. Не хотів Сторонський іти, отягав ся, казав, що не має тепер часу, що прийде потім до тітки кондукторки тай таке иньше. Але Савчиха його спитала ся:

— Хйба ви може стидасте ся, що я в кожушку?

На таке питанє Сторонський каже:

— Добре, ходім!

Пішли вони до Нафтули, до тих кімнат, що від подвіря, сіли собі за стіл, казали дати вина й сидять. Михася не було, бо мама казала йому йти до дому; якусь важну річ мала казати Сторонському, то аби хлопець не чув; що те його обходить?

Пють вони собі вино, лиш Савчиха дуже помаленьку, бо не може, тай Сторонський видить, що намовляти її годі.

— То ви з Михасем приїхали? — питасть ся Сторонський.

— Та приїхала, — каже Савчиха. — Прийшов, знаєте, з Вишні пішки і не знати по що? По другу голову та по третій мозок! Але я йому дала! Відхочеть ся вже йому втікати!

— Мушу вам, сестро, сказати, що не подобасть ся мені ваш Михась, — завважив професор поважно. — Лінюх він великий, тай голова слаба...

— Я вже й сама не знаю, що з ним робити, пане професор! — нарікала Савчиха. — Я тягнулась би з останнього, аби тільки вчив ся, коли ж видко годі — як із каміня! Не маю.

щастя.. Людські діти о голоді, о холоді до школи ходять, учать ся, панами стають, а мій...

І Савчиха трохи не заплакала з жалю.

— Ви дістали зі школи письмо? — спитав ся Сторонський.

— Та дістала, дістала, бодай я його не видала...

— І знаєте, що там написано?

— Знаю!

— Що ж ви думаєте робити? Михась учити ся не буде.

— Мусить учити ся! — відповіла Савчиха рішучо.

— Але ж він не може, бо тупий і лїнивий, — завважив професор, — натура не зміните!

— Зміню я йому так, що посинїє від синців і таки буде вчитись!

— Ні, сестро, моя рада щира — не тратьтесь дальше на дармо, візьміть собі його до дому: буде господарем, різником, купцем, буде щасливим чоловіком, — по що його силувати до школи, коли до того не здав ся? А бачу, що не здав ся!

Болить Савчиху така мова, страх як бо-
лить, аж серце ріже, але вона стримує свій
жаль і з заздрістю питаєть ся:

— А як же Дутчишин Андрусь?

— Учить ся дуже добре, порядний хло-
пець, такий слухняний...

— Але правда, що ви йому помагаєте? —
питаєть ся Савчиха і дивить ся допитливо в очи
професора.

А професор нічого не здогадуєть ся.

— Ні, — каже, — я мало коли до нього
й захожу; зайду лиш отак десь колись як до

нього, так і до вашого, а так то волю їх обох закликати деколи до себе. Часу, знаєте не маю; роботи по самі вуха...

Але Савчиха не вірила сим словам; то так було видко їй зараз з очий. Подумала трохи, а потім присунулась, нахилилась і хоч у кімнаті в таку ранішню пору нікого не було, хіба кельнер один, стала півголосом говорити:

— Я мала би до вас просьбу...

— Яку?

— Просьбу таку, що ви з нею не будете мати клопоту, тільки аби ви схотіли.

— Та чого б я не хотів для вас зробити, аби тільки все можна, — відповів професор.

— Те, чого я хочу, можна легко зробити, бо ви собі з Михасевими професорами колеги...

— Ну, то що з того, що колеги? — спитав ся Сторонський.

А Савчиха тим часом сягнула в кишеню і так як би приготувилась, попід столом стала всувати Сторонському якісь папери.

— Візьміть ви ту п'ятку, — шепотіла вона, — і запросіть Михасевих професорів на добре снідане, а при тім їм дещо шепніть за сина, най би на нього око мали...

— Але ж то не можна, сестро Каскюю! — говорив роздратовано професор, оглядаючи банкноти.

— Та коли то за мало, то я ще п'ятку додам, — поспішила сказати Савчиха і вже рукою сягала в кишеню.

— Не давайте, сестро, нічого й ту п'ятку візьміть собі назад; ми, професори, присягаємо на справедливість і нікого не кривдимо навмисне. Підкупство — гріх...

— Присягаєте-присягаєте... — повторила трохи розгнівано Савчиха, — а чого від мене професор Венгерський дві шинки прийав, а масло, а ковбаси?... Також за Михася — тай йому клясу дав!

— Такі ваші професори, як Венгерський, можуть собі приймати, що хочать і за що хочать, але ліпше б зробили, як би таких Михасів пильнували більше, а шинок не брали! Нам не вільно приймати.

— Вже як би ви хотіли, то взяли б і ніхто про те не потребував би знати... Адже вони не потребують знати, що за мої гроші пють, — завважила Савчиха.

— Коли так, то я їх за свої гроші погощу, а ваших не прийму.

— Візьміть хоч п'ятку!

— Не прийму, сестро, не намовляйте: шкода заходу...

— Виджу я, що ви мені й мому Михасеві не раді, — жалібно закінчила Савчиха й похилила ся.

— Але ж, сестро, як же я маю до вас говорити? Кажу вам, що так не можна і вже. Ми присягавмо перед Богом..

Дивить ся Сторонський на сестру, а вона так посоловіла і на лиці мінить ся... Прийшло йому щось на думку і питаєть ся:

— Чи не зле вам, сестро?

— Слабо мені. До тітки мушу...

Кинув Сторонський кельнерови гроші, здержав на улиці фіякра, вивів Савчиху з шинку, посадовив на фіякер і казав що сили гнати до тітки-кондукторки. А Савчиха так ослабла, що геть із сил опала. Приїхали, Сторонський трохи не заніс сестру до хати.

А стара тітка-кондукторка тільки подивилась і казала просто з моста забирати ся Сторонському і Михасеві з хати...

У-вечері того дня довідав ся професор, що Савчисі дав Бог доньку... Взяв він Михася до своєї хати, бо в тітки місця не було, і сам важурив ся, що з тим клопотом робити. Зателеграфував би зараз до Савки — прийде телеграма в ночі, Савка налякаєть ся, буде собі Бог знає що думати, стане будити когось, щоб перечитав телеграму, — а правду сказати, потріби так його лякати нема, бо — як тітка казала — і Савчиха, і донька мають ся дуже добре.

Аж рано Сторонський зателеграфував виразно, обережно, аби непривичних до телеграм людей не наполохати. Успокоїв Савку, що все добре.

Проте ж таки Савку та новина дуже вразила, і він того самого дня під вечір приїхав із мамою Чупською до Львова. Чи сподівався він коли, що Бог дасть йому доньку у Львові? А воно, бачите, так зложило ся, а все тільки, аби Савчиха клопіт мала, аби не мала спокійної години...

VII.

Чотири дні перележала Савчиха у Львові, а на п'ятий, закутана в кожухи, залізницею і возом вернула ся з мамою та з дитиною до дому. Дав Бог, що та дорога не пошкодила ні Савчисі, ні дитині — якось приїхали здорові до дому. Тільки клопоту було багато, та гризоти і страти, що не міра. Звичайно, у Львові

за все плати тай плати і кінця-міри тому нема. А все через того Михася, бо як би був не пішов до школи, була б.. та що? Чи потрібно вам два рази казати? Самі знаєте, що клопіт не по лісі ходить, а по людях.

Тай оттаке то, бачите, стало ся, бодай не казати. Ну, стало ся... що впало, те пропало. Коштувало воно Савчиху з трицять ринських, а дома було б обійшло ся за п'ятку. Але най там уже коштує, кільки хоче, — добре, що Савчиха здорова, тай дитина також. А правду сказати — аби дитину не з'урочити! — гарна дівчина буде та наймолодша донька Савчихи. Очи такі сині, як у мами, або в Геленки. Обидві в маму вдали ся. Ну, най росте собі здорова, мамі на потіху та на радість, дай їй Боже що найліпше, аби не хорувала, аби мама не потребувала знов один день у тижні постити, бо як оттак за кожную дитину стане постити по одному дневи, то ніколи й мяса не покоштує, хоч сама різничка.

Минув ся отой клопіт. Савчиха за маленькою дитиною і Михася трохи з пам'яті випустила; пройшло зо два тижні сяк-так спокійно, аж тут Савка встругав таку штуку, що ганьби і стиду наробив цілій фамілії.

Стрів ся, знаєте, з Дуткою і його жінкою я шинку, а був торговий день. Сидів собі Дутка з Дутчихою й пили пиво, як голубята. Любили ся обоє так, аж то людям не подобало ся. Він без неї не випе склянки пива, а вона без нього. Так сидять вони собі, кажу, за пивом. Приходить Савка.

— Дай, Боже!

— Дай, Боже!

Присїв Савка коло них і по пьяному, бо вже випив трохи, ні за що, ні про що вчїпив ся до Дутчихи.

— А у вас, — питаєть ся, — коли хрестини?

— Ще нема кого хрестити, — відповідає Дутчиха.

— Ну, але буде! — каже Савка.

— То що з того? — питаєть ся Дутчиха.

— Випемо! — каже Савка.

— Випити можна й так, на що хрестини? Напиймо ся, шваґре! Хоч ваша жінка з моєю гніваєть ся, але то бабська річ гнівати ся, а ми не маємо чого.

— Правду кажете, шваґре! Дай, Боже, здоровля!...

Почало ся так гарно, як Бог приказав. І як би був у Дутчихи розум, аби мовчала, не було б суперечки. Ні, не втерпіла баба, почала своїм Андрусем хвалити ся, а все так, як би на притики Савці, що його син не вчить ся. Та вже той син у печінки йому заліз із своєю наукою та школою! Лїпше б й не згадувати про нього! От же ні — нагадала Дутчиха Савці Михася і тим уpekла йому. А він від жінки чув тай не розважив, що ніби то Дутчиха має в Сторонського протекцію, і ні сіло, ні впало — візьми тай виїдь із тим, як із чобітьми на стіл.

— Та що? — каже. — Аби моя стара вмїла так коло професорів ходити, як ви, Христіно, то й Михась мав би добру клясу...

— Як же я ходжу коло професорів? — питаєть ся Дутчиха, а вже їй очи сьвітять ся.

І тут, як то в пьяного дурний розум, Савка вихопив ся з нерозумним словом: образив шваґрову безвинно. А Дутка обстав за жінкою

і сказав там якийсь слово Савці. Савка на те все візьми тай гоп Дутку в лице, аж йому зараз напухло. Крик, галас, сварня...

Змовчав Дутка, не віддав Савці поличника, пішов до дому і на другий день Савку заскарижив до суду. А в суді за два тижні засудили Савку на добу арешту. І такої ганьби набрався Савка, що ані на місто показати ся. Як таки! Аби такий славетний господар та в арешті сидів! Ніколи ще там не був, хоч не одному в лице дав, а тут швагер його до арешту засадив. Ганьба на цілу губу!

Міркував Савка і сяк, і так; злий був на себе, що по п'яному сварку починав, а далі одного дня пішов і відсидів кару — ніхто й не знав, як і коли. Та вже його серце скипіло на Дутку і на жінку його і на діти його, він їх і на очі не міг стерпіти. Савчиха ж довгий час і на місто не показувалась, так їй було стидно. А що нагризла ся, того ні списати, ні оповісти. Хиба жінці не має серце боліти, як чоловікови оттаке трапить ся? І вже тепер вона до Дутчихи не тільки „дай, Боже, добрий день“ не скаже, бо й так не відзивала ся до неї від останньої сварки, але ще й плечима до неї обертаєть ся, як її де подибле. Так погнівались сестри.

Та най би вже на тім було скінчило ся! Посварити ся можна, те між людьми буває; а що чоловік добу сидів у арешті, то таки йому й на добро потрохи вийшло, бо сам прийшов на думку, чи б не заперестати пити, чи б не присягнути на тверезість. Але по тім клопоті прийшов другий, ще немиліший для Савчихи.

Прислав був Андрусь Дутка до тата лист, і в тім листі — ніхто його не просив, ні за

язик тягнув — узяв тай списав пригоду, яку мав Михась Савка в школі. Розсердився був Михась на якогось там товариша в школі. Ну, розсердився, то не велика річ. Але ж бо мало того, що розсердився, — візьми дурний хлопчисько і вдар свого товариша по лиці, аж той на землю впав. Упав на землю і поскаржився професорови. А професор до директора — і замкнули Михася на чотири години арешту в школі.

Все те описав Андрусь у листі, як писар який, а Дутчиха зараз сказала те мамі Чупській, а Чупська понесла до Савчихи й загрязла її тою вісткою тяженькою.

— На, мабш! — каже Савчиха. — Тепер і батько, й син кримінальники!...

Страх як Савчиха хотіла поїхати до Львова, аби вибити сина, але одно — годі було дитину при грудях покинути, друге — надходило Різдво, і Михась мав сам приїхати до дому.

— Най він лише приїде! — грозила Савчиха. — Вибю псявіру, аби духа в собі не чув!

Легко було тоді Савчисі грозити; може, навіть, як би був Михась під ту хвилю попався мамі під руки, то й дістав би трохи патином; але прийшло Різдво, Михась приїхав як який кадет у мундурі, аж люди зглядалися, а мама забула весь свій гнів: і те, що в арешті сидів, і друге письмо за сина, що дістала зі школи, — все чисто забула і тільки тішила ся Михасем, що на сьвята приїхав. Дуже йому було в тім мундурі до лиця; достоту кадет молоденький, такий, як старостів син, що до кадетів записався і підчас вакацій „спацирував“ по місті. А ще й споважнів Михась, як

старий; Геленці показував латинську книжку, а вона щось читала-читала і нічого не розуміла, аж їй мусів Михась роз'яснити, що те все значить. Таки, видно, щось навчився

VIII.

І вже Савчиха тільки всеї потіхи мала з сина, що на Різдво. А потім прийшлося їй знов гризатися та журитися. Сторонський написав, що шкода кожного дня у Львові, плаченого за Михася; радше б його забирати до дому. Але Савчиха не вірила; їй все здавалося, що то Сторонський тільки з заздрости таке говорить та пише, а Михась таки дістане добру клясу. Ще надії не стратила, що хлопець поправиться.

Але швидко прийшлося їй гірко, дуже гірко розчаруватися. Скінчився перший піврік науки, і Михась приїхав до дому на малі вакації з третьою клясою і злою нотою з обичаїв. Як зрозуміла Савчиха, що в свідочстві Михася написано, вибила, вибила його патником, здерла з нього „кадетський“ мундур, виїняла якийсь старий і кинула йому в очі.

— Коли, — каже, — не хотів ти бути ксьондзом, то будеш у мене за свиньми ходити!

Таке йому мама сказала! А як же! Сказала йому і сама, як подумала, яка то ганьба для неї, як люди будуть із неї сьміятися, кілька грошей стратила, кілька ночей не доспала, кілька по дорогах намитружила, кілька нажурила та наплакала, — штурхнула ще раз Михася кулаком у плечі і з ди-

тиною пішла в кухню та там довго-довго плакала.

Не диво, що плакала! Кому б не був жаль?

А Савка нічого — аби слово хлопцеві сказав! Так як би рад був. Подивить ся на Михася, усміхнеть ся в вуса, поклепає його по плечах тай тільки скаже: „кадет“ і більше нічого. А Михась хоч ніби й плаче, а проте скоро слези втирає — таки радий він, іще й який радий, що останеть ся дома, що не буде мучити ся в школі.

Навіть до хліва з батьком зайшов, подивити ся на безроги. Оглянув одну й другу, а при третій став — подобала ся йому — і питаєть ся в батька:

— Що ви за неї дали?

— А ну вгадай! — відповів батько.

— Гм! — задумав ся Михась. — А тепер добрий час на товар? Бо я був у школі й не знаю.

— Не злий, — завважив батько, всміхаючись.

— Ну, то як далисьте трицять п'ять ринських, то певно більше ні, — відповів Михась.

А Савка як те почув, то аж у долоні сплеснув.

— Бодай тебе, — каже, — хліб напав! Таж ти на різника як вродив ся, а з тебе хотіли ксьондза зробити! Я дав трицять п'ять і шустку на могорич. Відгадав! Бігме, відгадав!

Та бо вона більше й не варта, — додав іще Михась, вдоволений, що розумієть ся на купецтві.

Тішить ся Савка своїм сином, а що жінка гризеть ся, йому не в голові.

Було те в неділю з рана, як Михась приїхав. У Савчихи тільки й думки було, що про свою гризоту й страти. Вона що хвилі обертала ся до Михася, аби його штурхнути, але чим далі, то стримувала ся — жаль їй було хлопця. І так змарнів бідачисько у Львові. Мури там тягнуть силу з чоловіка і годі добре виглядати.

Пішла вона до церкви. Молила ся там, трохи плакала з жалю, аж людей те дивувало.

Виходить вона з людьми з церкви, а перед нею йде Воронячка, та баба пащекувата, і Козачка з Греблі. Савчихи за собою не видять, і про неї розмовляють.

— Не знати, чого нині Уланиха так у церкві плакала? — питаєть ся Козачка.

А Воронячка, що то в неї язик, як у гадини пожаристої:

— З утіхи, — каже, — плакала, що її кадет уже лацінську школу скінчив!

— А Дутчишин, — каже Козачка, — чую, добру клясу дістав. Добре їй так, тій багачці...

Як те почула Савчиха, то під землю хотіла запасти ся, як би їй хто в лице дав, так їй соромно зробило ся за сина. Вона обернула ся, ніби когось шукала, а то лиш те, аби дальшої бесіди Воронячки й Козачки не чути. Закусила губи й пішла до дому.

На вечерню не пішла, не хотіла. Просиділа дома коло дітей, а між людей вийти бояла ся. По вечерні прийшли до хати тато Чупський, прийшов Савка, надбіг звідкись Михась, сіли собі, балакають. А про кого балакають?

Про Михася. І не рад би чоловік його зачіпати, а мусить, бо серце болить.

— Я на нього двісті трицять ринських дотепер видала! — каже Савчиха з жалем. — Нині обрахувалам.

— Але за те хоч наїздила ся ти до Львова! — каже весело Савка. — За всі часи наїздила ся і ти, і всі ми.

— А бодай він запав ся, той Львів паскудний! — заклала Савчиха.

— Чого клянеш, Касюню? Адже ти зі Львова ще й доньку привезла, — зажартував собі батько Чупський, вийняв із коліски дитину і став гойдати на руках та примовляти: „Львівська панна! Львівська панна!“ А та „панна“ так до діда усміхаєть ся любенько!... Гарна буде дитина!

— Як би тїтчин професор був хотїв, то Михась був би добру клясу дістав, — говорила все своє Савчиха, чуючи жаль до всіх.

— Не жури ся, жінко! — каже Савка, — най кобила журить ся, що велику голову має. Що Сторонський винен? Тепер менше клопоту буде. Маєш же Геленку для себе, а я буду мати Михася для себе. От тільки посварили ся ми з швагром через кадета, а то без того б могло було обійти ся.

— Не пий, то не буде сварки! — завважив батько Чупський.

— Та я то й сам виджу, що біда менї з тим питєм... Мушу закинути, аби не знати що!...

А Михась тої розмови слухав і щось хоче сказати, а боїть ся. Але в кінці набираєть ся відваги й каже:

— Мама повідають, що на мене двісті трицять ринських видали. А за мого Зіркатого яких сто ринських хто забрав?

— Який він твій був, той Зіркатий? — питаєть ся батько. — Чисю ж то мукою ти його годував? Га? Ади! Який мудрагель!

Михась замовк і не знав, що сказати.

В ту хвилию надійшла в хату стара Чупська. Прийшла така рада, аж старі очи сві-
тять ся.

— Дутчисі, — каже, — дав Бог тепер сина. Такий внук, як цванцигер!

А та новина дуже сподобала ся старому Чупському; він зірвав ся й каже:

— Знаєш що, стара? То ми тепер маємо двадцять пять унуків разом. Цісарський номер...

І тішили ся всі, що Дутчисі дав Бог сина, тішили ся хто більше, хто меньше.

Шість синів має тепер Дутчиха. Коли то виховати? Де на них гроші взяти? Дай, Боже, аби той наймолодший і всі вчили ся так, як той найстарший, Андрусь, що мама за ним душі в собі не чує, так його любить...

Вуйко Дорко.

Зеленим лісом, що купався у промінях весняного сонця, переїздив, грюкочучи, залізничний поїзд, полохаючи безжурні пташки, що на гілках дерев своїм щебетанням величали чарівницю весну.

В переділї вагону третьої класи сиділи двоє: один із них мав з трицять кілька літ, другий був значно молодший.

— Яким любим холодком повіяло з ліса! — говорив молодший. — Отут би тепер перебути весну, а не в столиці. Правда, пане директор?

— А вжеж! — відповів пан директор. — Щож робити, коли годі?

Товариш директора виглянув крізь вікно, коли в сій хвилі розкотився проймаючий свист льокомотиви.

— Ось уже й моя стація близько — замітив він.

— На що вам тут висідати, пане Іванський? — питався пан директор. — Справу свою завтра полагодите, а тепер їдьте зі мною

на весіле. Адже мій брат просив вас. Ще кілька стаций, і будемо в Волі.

— Годі, мушу нині бути у родини. Тепер південь, може до вечера впораю ся, то ще приїду нічним поїздом на весіле, на сам бенкет. До Волі від стациї далеко?

— Два або три кілометри.

— Може приїду, не знаю. Бою ся тепер всяких забав, бо після них чоловік два дні не може отямитись, --- говорив Іванський — а в мене, знаєте, робота, школа, іспит... Соромно вже слухати від кількох літ, як мене величають професором, коли я тільки заступник учителя.

— А там буде багато дівчат із округа — заохочував пан директор. — Ви мабуть округу Волі трохи знаєте?

— Торік був я в Середлісю, недалеко Волі. Там учитель мій свояк.

— А сьвященик мій свояк далекий — говорив пан директор. — Давно вже з ним я не бачив ся.

— Має дуже милу доньку — замітив Іванський.

— То вже мабуть доросла панна, бо я не бачив її кілька літ.

— О! Вже пора би їй заміж! — І пан Іванський усміхнув ся. — Та ось уже поїзд став. Панна Маня буде певно на весілю?

— Не знаю. Приїдьте, коли буде можна — просив іще пан директор.

— Не обіцяю, але буду старати ся. На всякий випадок поздоровить від мене брата з весілем.

Учитель Іванський попрощав ся з паном директором і вийшов із вагону.

Поїзд постояв хвилину і покотився далі по лискучих проти сонця шинах, наповнюючи воздух і грюком, і густим, немилим димом. Пан директор виняв із кишені тютюн, закурив собі і став читати часопись.

На стації в Волі ждали на нього коні від о. Горецького, в якого брат пана директора найшов собі товаришку життя.

— Там уже так ждуть на вас! — говорив парубок, що поводив кінями, до директора. — Я ще рано приїхав по вас на стацію.

— Нічого не шкодить — відповів директор, сідаючи на віз. — Ви курите?

— Або що? — питався парубок.

— Ось вам цигаро, закурїть і вїо!

Парубок устромив грубе цигаро в рот і затав коні. Дорога була недалека. Бистрі коні несли легкий візок по пухкім піску, мов глазували собі з такого малого тягару. Не минуло більше, як чверть години, коли на широке подвірє о. Горецького заїхав візок із паном директором. На привіт його вибігло з дому кількоро осіб на ганок і прискочило зараз до воза.

— А! Вуйко Дорко! Вуйко Дорко! — витали його.

— Ми вже навіть думали, що не приїдете.

— От, тяжко було старому кавалерови вибрати ся на село — виправляв ся вуйко Дорко, що очевидно у рідні не мав величнього титулу пана директора. — Стільки роботи! Як же маєтеся?

Поки парубок виймав із воза тяжку валазу, вуйко Дорко витав ся з братом та зі свояками.

— Отже то ви, вуйко Дорко! — казав о. Горецький, цілуячись із паном директором, якого перший раз бачив у житю. — Я вже стілько про вас наслухав ся!

— Коли хто такий громадський вуйко, як я, — жартував директор — то про нього і ціла громада знає дещо сказати.

— Просимо до хати!

— А зі мною не привітаєтесь, вуйку? — обізвала ся якась весела панна, що появилася на ганку.

Вуйко видивив ся здивовано на панну, подав поважно руку, але так і видко було по нім, що не пізнавав її.

— Не пізнаєте мене? — питала ся вона.

— Ні...

— Я донька тітки вашої з Середліся, Маня. Ха-ха! Як вуйко дивуєть ся!

— Ви змінили ся дуже, — уважив пан директор.

— Вуйку, до мене не можна говорити „ви“, бо я буду гнівати ся на вас. Кажіть мені „ти“.

— Добре, але й ти мені мусиш „ти“ казати, інакше я не пристаю.

— Згода. Отже, вуйку, скидай пальто і ходи обідати. Ні, якось мені не випадає вже казати „ти“. Ви вже... не гнівайтесь...

— Ага, я вже старий, сивий! — усміхав ся пан директор. — Тільки ще імя Дорко нагадує давні молоді часи. Пора би вже мене Теодором звати.

— Та який ви старий, вуйку! Маєте вже з трицять п'ять літ?

— Ого! Вже на трицять сьомий пішло; волосє снігом припало. Біда мені з сією зав-

часною сивиною! — нарікав вуйко жартовливим, добродушним голосом. — Був чоловік чорний, як крук, а тепер уже став білявий.

— Тепер ви, чи там ти — голубчик сивенький — жартувала весела панна. — Ну, ходи, вуйку... Я вже буду тикати, так ліпше, правда? Обід для тебе вже готовий. Я тут заступаю господиню; знаєш, весіле занадто великий клопіт для одної господині...

Вуйко Дорко поговорив іще кілька хвиль то з ріднею, то зі знайомими і пішов із панною Манею. Ще не всів сісти за стіл, коли вона принесла страву.

— Може випеш горівки перед обідом? — питала ся дівчина.

— Ні, я не пю.

— Щож чувати, вуйку? Ми вже так давно не бачили ся!

— Справді вже з пять літ.

— Вже шість літ. Памятаєш, як на Різдво був ти в нас?

Панна Маня сіла собі коло вуйка.

— Памятаю — відповів вуйко. — Яка ти тоді була весела! Ти, видно, все така сама.

— І не зле мені з тим, хоч, правду сказавши, пора би мені вже споважніти.

— А то чому?

— Як то чому! Адже я вже не підросток! Двацять два роки маю; але ви... ти, вуйку не кажи сього нікому, що я вже така стара панна. Як би хлопці дізнали ся, відцурались би мене, знаєш, які вони!

— Не бій ся, не скажу нікому.

— Чому так мало іси?

— Не можу більше! Так душно.

— Щож ти поробляєш? Видаєш книжки, „Письмо для народу“... Я читала дещо з того, що ти видав.

— Що можу, то роблю.

— Ба! Але то гроші коштую.

— А ти як хотіла — без грошей?

— Маєш який зиск зі своїх видавництв?

Вуйко Дорко засьміяв ся. — Зиск мати з видавництв у нас, у Русинів!

— По що-ж їх видаєш? — питала ся Маня.

— Хтось же мусить видавати — відповідь поважно. — Література розвиваєть ся; читачів що раз більше. Що тепер не заваджують мені мої видавництва в хаті, то дарма. Помалу розійдуть ся.

— Не ліпше ж зложити собі сї гроші на старість? Адже ти не маєш певної посади! З сього, що ти директор інститута для учеників, грошей не зложиш.

— Про старість не пора ще думати, а тепер, коли чоловік може що доброго зробити, то чому ж не зробити? Знаєш, які в нас відносини: тисяча людей дармує, а один працює. Як умів, так і працює, але не сидить згорнувши руки.

— А коли сил не стане тобі? — питала ся Маня сумним голосом.

— Коли сил не стане... — сказав і пан директор... — воля божа! Зробив своє і забирай ся, Федю!

В голосі вуйва Дорка чути було легеньку іронію.

— А женити ся не думаєш?

— Де вже мені женити ся? — махнув директор рукою. — І посади певної не маю,

і літа вже не ті! Котра панна схотіла - б мене?

— Е! вуйку, чому-б не схотіла! — говорила панна вже веселійше. — Всі кажуть, що ти такий добрий чоловік...

— Що то значить: добрий чоловік, коли родини не міг би удержати! В мене вже й примхи старокавалерські.

— Жінка відовчила б тебе від примх, а удержання... я певна, що ти тепер більше витрачаш на себе, ніж тратив би на цілу родину.

— Помиляєш ся, Маню, я живу майже скупо.

— Добре мені „скупе житє“, коли сотки видаєш на виданя книжок, які мало хто читає.

— Тепер мало хто читає, бо цікавих людей мало; але прийде час, що будуть читати. І хто візьме книжку в руки, подивить ся, хто видав, згадає мене, прочитає книжку — от і буде для мене заплата. На се не треба жалувати грошей. Се видаток для громади, а не для себе. Оженившись, я мусїв би покинути всі свої видавництва, мету їх, бо з них матеріального зиску нема. Родина... велике слово... та я й так маю у своїм інституті цілу коцу хлопців.

Панна Маня слухала сих слів із похилою головою і на хвилину задумала ся.

— Знаєш, вуйку, я тобі скажу похвалу, — почала знов весело.

— Яку? — спитав вуйко цікаво.

— Ти добрий чоловік — відповіла на пів із усміхом, на пів поважно.

— За таку похвалу мушу тобі дати цукорків, маю в валізї — замітїв вуйко весело.

— Ні, знаєш, цукорки не для мене, по-важно тобі скажу. Я вже, бачиш, не нинїшня і в своїм житю бачила і пізнала багато молодих людей. Все те сотворїня хисткі, без ідеалів... Часом лиш трафить ся один другий такий, що в його самолюбство на другім пляні, а иньші тільки про себе дбають; нема в них ні іскри прихильности до громадської справи, нема почутя висшого обовязку, для дрібної своєї користи покидають справу громадську... Цогана молода генерація!

Така несподївана мова здивувала дуже вуйка Дорка. Він глянув у синї очі панни Манї, і вона йому з сим запалом і повагою на рум'янім личку здала ся незвичайно гарною.

— А ти звідки се знаєш? — спитав здивовано.

— Звідки знаю? Адже з людьми жию, часописи читаю, розпитую ся... Хиба неправду я сказала?

— Ти судиш людей занадто песимістично. Тяжкі часи, знаєш, куди людям до ідеалів! Аби мали що їсти, так досить із них.

— Отже ні, вуйку, се ти занадто песимістично дивиш ся на наші часи. Тяжкі часи! Се вічна байка, що давнїйше були лїпші часи. Були й тоді в нас бідні, були й багаті, але освічених було мало, а тепер їх таки значне число. Що-ж вона, ся наша інтелїгенція, тепер робить? Се глина! На твоє виходить, що тисяча дармує, а один за них працює для ідеальнїйших цїлій. От наші сусїди... Ет! даймо спокій сїй справі! Не поправимо сьвіта!

Панна Маня була трохи розсерджена і енергічно махнула рукою. Відіткнула фляшку і налила вуйкови вина. — Вино чей пєш?

— Пю, — відповів Дорко. — Чекай но, Маню! Легко тобі нарікати на иньших, а що-ж ти робиш для громадського добра?

— Я? Коли-б у мене були способи, велика осьвіта, то я вмїла-б працювати для иньших; а так, із тим, що я маю і знаю... Доки в Середлісю школи не було, я вивчила читати й писати з дваццятєро дітїй — знаєш, я вчила ся в семинарії — а за вишивки, їрдани і т. и. дала вже своїм селянкам заробити кілька сот гульденів. Даю їм роботу, продаю їм, а сама з того ані крейцара собі не беру. Не багато се їм помогло, та краще щось, як нічого. Нехай на мене селяне не нарікають, що ось то, мовляв, попадянка дармо їсть їх хлїб...

— Добре, Маню! Я не знав, що маю таку розумну своячку! — похвалив ся пан директор.

— Ну-ну, вуйку, не хвали; і я в тім находила приемність.

— Хвалиш ти мене, то я мушу тебе! — відповів Дорко весело. — Хлїб за хлїб! А тепер, коли ми вже себе так розхвалили, подякуймо собі за гарні слова і ходїмо до гостей!

— Чи ти привіз із собою які книжки? — спитала ще Маня.

— Маю повну валїзу. Дам тобі.

— Я не хочу дармо.

— А я за гроші тобі не дам. Я рад, коли можу своїм роздавати книжки, а тим більше тобі, що читаєш і не кладєш книжки під лаву.

Вуйко Дорко був незвичайно вдоволений, коли вставав ізза стола; подобала ся йому розмова з Манею. Звичайно трохи примхований, нетерплячий та мов би невдоволений, повеселійшав тепер, випроставшись, ішов до гостей з усміхом на устах. Цікава собі дівчина, ся Маня! — снувалась йому думка по голові. — Як вона говорить! А як змінила ся за останні літа! Гарна дівчина!

Поговоривши з гістьми, пан директор почув утому, яку чуеть ся по довшій дорозі, і щоб себе розворушити, вийшов на прохід у село. Зараз на дорозі стрів пана директора якийсь хлопчина з села, поцілував його в руку, а той погладив хлопця по голові, виняв із кишені якусь монету і обдарував його. Спитав, чи ходить до школи, і дізнавшись, що се школяр, пішов собі дальше. Проходжував ся з годину, розмовляв із кількома селянами та любував ся весняною красою і погодою.

Вернувши ся з проходу до дому перед вечером, пан директор зайшов між панотців, що вже поз'їздили ся з родинами. Між ними були знайомі його і незнайомі, то він із одними знайомив ся, а з другими витав ся по старій знайомости. Знайшов навіть свого товариша шкільного, панотця Сулиму, чоловіка з кругленьким, мов налитим, лицем і добре заокругленим тілом. Худий вуйко Дорко з сивіючим волосем і острокінчастою бородою виглядав при отцю Сулимі, як горетка конопель коло снопа пшениці.

Давні товариші, стрівшись по довгих літах, сіли поруч ва кріслах і, поки молоді готувались до походу до церкви, гуторили про минувшину.

— Не давні часи, — говорив о. Сулима, — а як ти вже постарів ся! Ми не бачили ся вже тринадцять літ.

— А так, тринадцять. Ще як я був на теології, бачили ся ми в останнє — відповів вуйко Дорко.

— Деж ти подів ся, коли тебе прогнали з семинарії за якісь заборонені книжки?

— Я скінчив агрономічну школу у Відні.

— Ну, і чому не шукав посади?

— Такої посади, як я бажав, не було, а такої, як мені давали, не хотів.

— І ліпше зробив, що не прийняв ніякої?

— Ліпше, не ліпше — от я чоловік, що не трафив у свої двері, — говорив пан директор сумно. — Думав, що інакше складеть ся... А тут уже і старість приходить. А в тім мені дуже добре, і я нікому не заваджаю.

— А вжеж, ти був завсіди характерний чоловік.

— Щож у тебе чувати? Жінка твоя тут?

— Є, ось там, бачиш, на канапі під зеркалом, ся з краю.

Дорко глянув і побачив худорляву жінку, убрану в яскраву сукню, що — на його думку — зовсім не була їй до лица.

— Багато маєш дітей? — спитав директор о. Сулиму.

— Семеро, хвала-бо.

— Ов! здивував ся товариш-кавалер.

— Мають люди і більше — зауважив отець, виправдуючись. — А ти не думаєш женити ся?

— Ет! Я вже останусь старим кавалером і громадським вуйком. Чотирьох братів.

жонатих маю, нині п'ятий женить ся, три сестри замужні; близької рідні стілько, що небавом сотка буде, — на щож і мені женити ся? Волю бути для всіх вуйком...

— Мала втіха з сього. Жени ся, Дорку, ще можеш — радив о. Сулима. — От я тобі найду панну таку, як рожу.

— Ну, наприклад, яку? — спитав пан директор, бо та розмова була чомусь до душі.

— Бачиш там коло печі стоїть панна Олімпія, донька Крамського, мого сусіда. Старий скупар, гроші має — го-го!

— Олімпія? — скривив ся Дорко на саме ім'я — за висока для мене.

— Ет, що то значить! Ліпша висока, як низька. Вона вже повнолітна, як раз для тебе.

— Не хочу.

— То бери панну Маню, дівчина аж любо! Вона якась твоя своячка?

— Дуже далека. Колись жили ми в суїдстві з її родиною дуже приявно.

— Отже що на неї скажеш?

Вуйко Дорко не знав нічого сказати.

— А бачиш, не мавш чим зганити. Гроший там у неї буде мало, або й зовсім не буде, але за се еманципантка... Ти таку мабуть любиш?

Дорка вразило, що при слові „еманципантка“ почув у голосі о. Сулими легенький глум, але не хотів сперечати ся з ним про значіне слова.

— Розумна дівчина — відповів товаришеви — тільки за мене не вийшла би.

— Чому ні? Перебирати не може, коли не має ані шеляга. Але резонувала-б тобі в хаті, мов на вічу патріотів. Як би так на

мене, я не брав би такої панни за жінку, що хоче бути мудрійша від мене. Жінка до кухні і до дітей, а від політики здалека!

Пан директор став нетерплячий, скривився, підняв ся з місця і махнув рукою.

— De gustibus non est disputandum, — каже. — Тобі така до вподоби, а мені еманципантка...

— Ого! Чи ти вже не закохав ся, було, в панні Мані?

Сі слова вже до краю розлютили директора, він сказав лиш: „не такий вже я скорий“ і відійшов невдоволений. Та не пройшов ще кілька ступнів, як нараз пригадав собі, що в рахунках одної часописи, (а він порядкував адміністрацією тієї часописи), стоїть рубрика „о. К. Сулима з Т.“, а коло сього прізвища незаплачена пренумерата за два роки. Вернув ся назад до панотця, взяв його на бік і спитав тихо:

— Ти винен за два роки на газету. Може-б що дав тепер? Я адмініструю...

— Не маю, Дорку, тяжкі часи...

— Дай, дай! — просив Дорко. — Сядеш грати в карти і програєш, а так будеш мати хоч щось заплачене. Якось не випадає залягати з передплатою...

Панотцєви Сулимі було дуже немило, та таки виняв пять гульденів і дав товаришеви.

— На рахунок — каже йому. — Решту пізнійше.

— Добре, добре — відповів Дорко, ховаючи гроші. — А не гвівай ся, бігме, ти не знаєш, як ми бідуємо. Люди стілько винні, а вважають ся патріотами!

Тепер о. Сулима відійшов невдоволений, а пан директор усьміхнув ся.

— Ось що з нього зробило ся на селі! — подумав собі пан директор. — В нього жінка до кухні і до дітей! Жінка, товаришка життя, що має тішити ся тим, чим муж тішить ся, розуміти се, що він розуміє, — до кухні, до горшків!... Ні, не так собі уявляє жінку пан директор. Такої еманципантки, що прилюдно вмів тільки папіроси курити, він також не хоче, бо хоч то не велике нещастє, та йому якось не до виодоби. А от коли жінка освічена і розуміє всі пориваня і журбу чоловіка, не спинає його в роботі для громади, а ще помагає, — така жінка Доркови подобаєть ся. В нього запал молодечий уже минув, кохання не вибухне мов вулкан, мрії не затуманяють здорового холодного розуму; жите плыве правильно, як лінвий потік на долах... До такого життя як би знайшлась яка розумна подруга, — Дорко згодив ся б. Але що тут і думати про се! „Минули літа молодії, холодним вітром від надії уже повіяло“... — нагадав собі слова поета.

По що кождий, а властиво тільки Маня і Сулима, питали ся його, чому не женить ся? Ну, не диво, що питали ся. Всі брати його жонаті, а він один старий кавалер. Нині весіле наймолодшого брата, — несамохіть спадає всім на думку Дорко. Волосє вже мов борошном припало, у бороді сиві волоски біліють мов срібні ниточки, на чолі з'явило ся вже кілька зловіщих зморщок, а він іще не женить ся! То й що з того? Хиба він сам живе так самотно? Не велика штука оженити ся, але

штука самому жити! — розважив себе пан директор такою сентенцією.

Однак думка за думкою снуєть ся дальше в голові його. Якійсь невизначений жаль чи туга квилить у серцю його, мов дитина, що сьміяти ся не хоче, а до плачу занадто лїнива. Але вуйко Дорко чоловік уже не молоденький, уміє панувати над собою. Холодним роаумом, мов морозом, вялить самолюбні почування і ясним поглядом дивить ся на гостей.

Панна Маня приходить до сьвітлиці.

— А ти де, вуйку, бавив ся?

— Ходив трохи на прохїд.

— Я тебе маю щось порадитись. Як би тут намовити панну молоду, щоб на гостині збирала датки на будову театру? Намов її, а сам запроси гостей до складок. Усе щось збереть ся.

— Добре.

— А між грачів, що будуть у карти грати, я сама піду за податком. Мусять дати... правда?

— То ти й мене „обдереш?...“

— Певно.

— Ну, добре, добре, аби всі дали.

— Ти будеш танцювати?

— Ні.

— Адже ти колись танцював?

— Колись... А нині не буду. Чудно вже.

— То будеш нудити ся.

— Не бій ся, знайду собі потїху.

— Ні, вуйку, я буду тобі товаришувати, не позволю, щоб ти нудив ся. Я вже досить нагуляла ся, не тужу за танцями.

Що вона так до мене причепила ся? — думає собі пан директор і вже підзорює, що

панна Маня жартує собі з нього. Але в тій самій хвилині в душі сам собі докоряє, що важить ся таку щирість називати жартом, або може й залицянням, яке, будь-що-будь, доброї слави не має. Не гарно так панни судити.

Визначивши так докладно поведене панни Мані, пан директор виймає папіроса з кишені, закурює і вдоволено розглядає гостей. На молоденьких веселих панночок дивить ся вже як батько, якого часом веселять збитки дитячі; з молодиками розмовляє протекціонально, але ласкаво. Декотрий з них із погляду йому не подобаєть ся, та по Дорку сього не пізнати.

Так минає час аж до вечера. Гостий з'їжджаєть ся де далі більше. Панна Маня, яко дружка, пришпилює гостям букети. Вибирає свому вуйкови найкрасший, хоч він каже, що йому все одно, і квітки не дадуть йому молодости.

Пізно в вечері іде вся дружина весільна до церкви. Сьвященики і семінаристи співають, Дорків брат на лиці став румяний, як панна, а його суджена така поважна, як ніколи в житю не бувала. Присягають...

Доркови йде мороз поза плечі. Чогось його ті слова „Я беру тебе і т. д.“ так уражають — чи мило, чи не мило — сам не знає. З хаосу думок, що роять ся в тій хвилі в його голові, одна, мов оса, бренить коло уха: „А ти, Дорку? А ти, Дорку?...“ — „Ого! — відповідає друга думка — ти вже серце запечатав!“ — Що то значить „запечатав?“ — питаєть ся третя. — Хиба ти ще не кремезний собі хлопець? Що волосє завчасу посивіло — не велике діло! Через те ти дівчатам іще ін-

тересніший... Ти вже чоловік устаткований, молодечі збитки тобі не в голові, довгів не маєш...

Голосне „многая літа“ перебиває Доркові думки. Задуманий, вертає він разом із гостями з церкви до дому. Вже брат жонатий, хоч від Дорка молодший аж на дванайцять літ. Га, дійся воля божа! Оженив ся брат, менше буде клопоту Доркови. Напрацював ся він на трьох братів, коли батько був немічний і помер, напильнував ся їх, нажурив ся так, що годі було завчасу не посивіти, а от і прийшов уже час, що наймолодший має свій хліб і вже не буде Дорка просити о поміч.

Згадав Дорко минулі часи, і легше стало йому на серцю. Якось відрада, тихе вдоволене обняло йому душу, на лиці явив ся незначний усміх щастя. Зробив своє, що повинен був зробити, вивів трьох молодших від себе братів у люди — як же тут не радіти? А сам? Ет! по що й думати про се? А про те що-ж то він сам — не чоловік, у нужді живе, чи дармо хліб їсть? Хоч не жонатий, а чоловік загально поважаний, він се знає; хоч певної посади не має, але хліба не голоден, живе собі зовсім добре; і не може сказати — хоч би як річ брати — що дбає про чужу ласку, що кому завваджає. Адже працює за двох, за трьох!...

В найбільшій сьвітлиці, яка була в домі о. Горецького, до вечері уставлено столи на взір підкови. Але господиня завчасу зміркувала, що не стане місця для всіх, і казала ще в другій, меншій, сьвітлиці поставити два столи, принесені зі шпихліру, де вони довгі літа стояли без ужитку. При тих столах у меншій сьвітлиці посідали веселі хлопці, що

зараз зложили хор. Вуйко Дорко хотів собі присісти до них, бо дуже любив спів і сам трохи „потягав“, але Маня, помітивши се, не дозволила йому.

— Вуйку, — каже жартом, — твоє місце поміж старшими. Тут будуть молоді панічі запивати ся, ще й ти готов із ними.

— Не бій ся, Маню, — виправляв ся вуйко, — я пю дуже мало, бо мені шкодить : зараз спати хочу.

Але послухав своячку і пішов усміхав старших. Ті „старші“ не всі були старші від Дорка, наприклад, його три молодші брати, але вони були жонаті люди, то їх до молодіжи не тягло. А вуйко Дорко все ще чув за собою право лічити ся до молодіжи, отже часто волів товариство молодих, що між ними й сам молодів, коли не на тілі, то на душі. Однак Мані не хотів не послухати, бо й її рахував до тих, що відмолоджували йому душу. Бажав навіть сісти біля неї і сказав їй се.

— Дуже рада, вуйку, я сама того хочу, — відповіла Маня, сідаючи і усміхнувшись, додала тихше : — Ти вже певно собі думаєш, що я завзяла ся тобі голову збаламутити. Не бій ся, я не така небезпечна. Я так тільки.

— А най тебе хліб обсяде! — подумав собі пан директор, — яка здогадлива! — То ще питання — додав голосно чи ти змогла-б мене збаламутити? Сивий волос! Ти знаєш, що то значить? — і показав на свою голову.

— А добре було-б, щоб ти справив собі яке чорнило та почорнив волосе! — порадила панна Маня. — Адже той іней від сонця може ще розтаяти.

— І сонця такого нема, і я вже без претенсій.

— То зле. Трийцять шість літ — і вже без претенсій! А лице ще молоде, як у панни...

— Трийцять-шість-літньої — додав вуйко.

Обоє засьміяли ся.

Почалась гостина, тости, співи, як звичайно на весілю. Панна Маня дбала дуже про свого сусіда і при пятій чарці вина, що лагодив ся її випити, спитала навіть: — А не буде голова боліти?

— Такої вже слабої голови я не маю, — боронив ся вуйко.

— То вищіймо в двох. На здоров'я твоє, вуйку! Щоб такі вуйки на каменю родили ся!

— Ти знов із компліментами, Маню? Дай же спокій! От небавом почнуть ся танці, гостина вже кінчить ся, іди, приготуй ся, може якого хлопця собі вибереш.

— Один тільки тут сподобав ся, а більше жаден.

— А то котрий?

— Отсей правник, що промовляв від молодіжи. Ти бачив, який він поважний! А як славно говорив!

— То занадто молодий тобі. Правник із третього року. Коли він могли-ме жени-ти ся?!

— Я-ж не кажу, щоб я його зараз за мужа хотіла; так тільки кажу, котрий мені до вподоби.

— Що-ж, чи тобі вже веселі хлопці надокучили?

— Досить мені сих вітрогонів із солодкими словами, а порожними головами. Але,

вуйку, пора тобі сказати слово, щоб гості зложили дещо на будову театру.

Вуйко Дорко встав і коротко, але палко запрохав гостей до складки на таку гарну народну мету. Його нова братова поставила на стіл тацу і туди посипали ся щедро і срібні, і паперові гроші. Але панні Мані було сього мало; вона взяла тацу, занесла у світлицю, де сиділа молодіж, і там поставила на стіл. Сказала тільки „складка на театр“ і до того так усміхнула ся, що не один парубок витяг свої останні гроші і кинув на тацу. Тоді радіючи вернула ся зі складкою до вуйка і похвалила ся перед ним, що з неї був би чудовий ексекутор, у що вуйко радо повірив.

По гостині прибрано й винесено столи на двір, заметено, поставлено крісла і ослони під стінами — і почали ся танці. Жиди-музики грали, аж струни рвали ся.

Вуйко Дорко, хоч і мав право рахувати себе до молодіжи, пішов тепер зі старшими грати віста. Якось не щастило йому. Русява дама дзвінкова здавалась йому — не знати чому — панною Манею, і він оглядав її, як фотографію. Тоді розлютував ся на себе, що посьмів такого страхопуда мальованого ривняти до гарної своячки, і зараз зайшов сю карту. Посидів так собі з пів години і встав.

— Ні, — каже, — якось мені нині карта не йде. Піду подивити ся, як танцюють.

І пішов, сів собі у кутику і дивив ся. Панна Маня танцювала з якимось семинаристом.

В той час у домі о. Горецького появил ся учитель Іванський. Перший помітив його Дорків брат, пан молодий. Спитав, чому так спізнав ся, познайомив зараз його з панею Го-

рецькою і доручив їй опіці. Панї Горецька доти не втихомирилась, доки не усадовила учителя за стіл та не поставила перед ним усяку їжу і вино. Іванський с в і, дякуючи, їв та пив, до чого господиня заохочувала його милим примусом, і коштував усе, що вона подавала.

Тимчасом панна Маня у свѣтлиці, де були танці, помітила вуйка Дорка.

— А, вуйко! — повитала його. — Як же ти собі тихо присів у кутику! Тепер панни вибирають, отже я тебе вибираю до танцю.

— Дай мені спокій!

— Ні, мусиш. Ти мені гарбуза даєш?

— Рад-нерад мусів вуйко пригадати собі всякі „кроки“, що ще за молоду вчив ся і пішов зі своячкою в танець. Не дуже йому щастило, але Маня розважила його:

— Бачиш, вуйку, танцюєш, як дваццять-літний молодець, а ти вже себе в діди записав, у карти гравш!

— Але як я втомив ся! Аж піт виступив. Ну, вже досить, буде з мене! Відвик давно...

— То сїдаймо.

Сїли собі на ослоні при стїні.

— Знаєш ти, Маню, сю пісню! „Де ся наші літа діли, літа наші молодії? Пропали, як гомін за горами...“ Не тямлю добре слів, але голос памятаю.

— І що з того?

Дорко спинив ся. Справді, і що з того? Минули літа молодії і з тим треба погодити ся. Адже кождому минають...

— Про що так, вуйку, задумавсь?

— От, щось у голові снуєть ся! Правда, що то гарно сказано: „Як гомін за горами?“ Було весело від радісних співів молодечих, аж лунало, а тепер уже і гомін пролунав.

— Може ти, вуйку, поезії пишеш? — жартувала панна Маня, не розуміючи смутку вуйкового.

— Колись писав, іще в їмвазії, а тепер і одного вірша не склею. Проза життя..

— Чи житє справді таке трудне? Мені дома так добре, і хоч я знаю, що люде бідують, та дуже часто забуваю про се.

— Житє справді трудне. Зацвите замолоду, як кущ рожі, а тут і приморозок, і спека, і буря пообривають помалу листки, звялять квітки, гілки — і не стямиш ся, коли з того всього останеть ся сухий кущ.

— Що на другий рік може знов зацвести, — додала панна Маня.

— Зацвести може, та вже не так, як перше, коли гилля було здорове. А про те, правду тобі кажу, я не знаю й доси, як на житє дивити ся. Раз здаєть ся веселе, в друге сумне.. Одно тільки правда, що по розчарованях дуже трудно прийти до себе.

— А ти мав які розчарованя? Правда, я сама знаю одно.

— Як мене прогнали з семинарії?

— Так.

— Ох, тяжко мені се було тоді. Ніхто не зрозумів чоловіка, не навчив.. Прогнали — і роби собі, що хоч! Думали, що то добрий спосіб направити. А я тільки старав ся знати все, читав і те і се, бо якже-ж можна щось судити не знавши?

— А більше розчаровань ти не мав?

— Ще й кілько, моя Маню! — говорив Дорко розжалобленим голосом. — Розваж тільки: я муєїв жити в Відні, а не мав із чого; скінчив агрономію, а посади не здобув; опинив ся сам безпомічним, а другим мав помагати... Ет, дурниці! Нині весіле, — що ми будемо свої жалї виводити?

Але панні Манї зовсім ті жалї не були нудні. Лице її свідчило, що вона їх глибоко відчувала, і се мовчанє її по словах Доркових говорило більше, ніж багато слів.

— Ми, дівчата, — промовила вона по хвилині, — завидуємо мущинам. Думаємо, що сиравді їм тільки житє, а як придивити ся їх щоденній боротьбі, аж страх бере! Хоч наша доля також не цвїтом магна...

— Знаю, знаю, Маню.

Вуйко Дорко спер руки на колїна і вдивив ся в землю. Музика грала, а пара за парою йшла, зачіпаючи часом і Дорка, і Маню, бо хата була тїсна.

Що такого, що панови директорови так приємно розмовляти зі своячкою Манею? Розмовляв би, балакав би до самого рана. І випив нинї по над свою звичайну міру, а таки ще спати не хоче і не нудить ся. Але... але пан директор таки не зовсім щирий. Говорив, які мав розчарованя, а про одно таки не згадав. А не було воно таке маловажне, щоб про нього можна забути. Як би так хто міг переглянути папери Доркові, педантично поскладані в його бюрку дома, найшов би там у окремій куверті кільканацять листів, писаних жіночою рукою, а в листах сухий букетик квіток. Давня історія, ще з часів теології! На третім році зазнайомив ся був із одною панночкою, вже писали одно до

одного в листах „ти“, аж тут Дорко мусів покинути семінарію, а його суджена, без найменшого романтичного одчаю пішла зараз за иньшого заміж. Дорко — щож він? Мусів скорити ся долі. Та боляче йому було се, так боляче, що під тягарем туги зложив був раз елегію, повну невимовного смутку. Тепер ся елегія, листи і букет лежать собі спокійно в бюрку, не займані від довгих літ рукою Дорковою. На що ї згадувати минуле? Його колишня суджена має вже сина в гімназії. Дорко бачив його кілька разів: гарний хлопчина, зо всім у маму вдав ся...

Несамохіть, розповідаючи Мані свої розчарованя, нагадав собі він і сю пригоду і так задумав ся, що ї не звернув уваги, як Маня нишком відійшла собі. Оглянув ся: її вже не було в сьвітлиці, але за те перед собою побачив Іванського.

Іванський приїхав нічним поїздом і прийшов пішки зі стації до Волі, бо о. Горецький не сподівав ся вже ніяких гостей і не вислав коний на стацію. Невелика се дорога, два чи три кильометри, отже пан Іванський міг пішки прийти.

Привитавши ся з паном директором, що щиро зрадів із приїзду нового гостя, Іванський склав руки на грудях і певний себе дивив ся на пари, що перед ним проходили.

— Панни Мані з Середліся нема?

— Є! Де ж вона поділа ся? Була тут перед хвилиною.

Ждали ще якийсь час, але Маня не приходила. Іванський задумав ся, а вуйко Дорко злучив в умі появу Іванського з утечею Мані,

вважав, що се мабуть була причина і наслідок, і, зацікавлений, став глядати своячки.

Чого не бувало — панна Маня приглядала ся, як старші гості при трьох столах грали в карти. Хоч видимо не розуміла гри, але слухала окликів грачів і дивила ся на всяке киданнє карт.

Вуйко Дорко зайшов її тихцем.

— А ти відколи стала до карт цікава? — питав її.

Вона, мов дитина, зловлена на злім учинку, почервоніла.

— Я... я... — і не знала, що далше казати.

Вуйко дивив ся зі значучим усьміхом, як зачервоніло ся її личко, і байдужно сказав:

— Маємо нового гостя — професора Іванського.

— То й що з того? — спитала Маня.

— Гм... що з того? Звісно, нічого.

Зловив ся вуйко! Не знає що далше казати. Йому здавало ся, що приніє своячці гарну новину, вже підзорював і те, і се, а вона: „і що з того?“ Коли нічого, то нема що більше й говорити... Маня дивила ся далше на грачів.

Та от за вуйком Дорком прийшов небавом і Іванський, поважний, як на вчителя пристало.

— Добрий вечір вам, панно Маню!

— Добрий вечір.

— Я трохи припізнив ся, не міг перед вечером приїхати.

— Дуже добре, що тепер приїхали.

— Але на жаль мушу вже о осьмій рано від'їздити. Можу вас просити до мазура?

Панна Маня пішла танцювати мазура. Вуйко Дорко, що стояв біля них і чув їх розмову, не помітив ні в їх погледах, ні в словах нічого надзвичайного. Щось трохи Маня здавала ся йому як би неспокійна, але більше нічого. Може воно так справді тільки здавало ся?

Найшов своє пальто, кинув на себе і вийшов у садок, бо в хаті було душно, і вуйка почала голова боліти. Став ходити стежками та кризь вікна дивити ся на танці.

— Ні, їй Богу, таки то дурна річ танець! — спало йому на думку. — Як сей скаче мазура! Або ось та панна! І то звать ся цивілізовані люди!... Ба, Дорку, не можна так судити. А ось і ти гуляв із Манею! Ну, й що з того? Бо здурів на хвилю, а таки танець ідіотична річ.

Хоч і осудивши так гостро „дурні“ танці, що ніяка, і найвища культура не може їх позбути ся, вуйко Дорко таки часами заглядав у відчинене вікно, щоб подивити ся, як танцюють. Учитель Іванський танцював уже з иншою панною, а з Манею нескладно гуляв якийсь молодий чоловік. Вуйко звернув увагу на Маниного танцюра і рішив, що він або гуляти не вмів, або упив ся.

Маня таки скоро збула ся його і, помітивши кризь вікно вуйка в саду, вийшла до нього, наклавши на себе хустку.

— Як там у хаті душно! — нарікала.

— Хто ж тобі каже гуляти? Я міг би тобі дещо сказати про вартість танців.

— Наприклад, що?

— Е, нічого, от нісенітниця!

— Не був би такий великий гріх, як би вуйко сказав раз нісенітницю.

— Я грішу так не раз, Маню.

— Ну, то не кажи. От єїдаймо собі тут на лавочці. Як боз пахне! Розповідж мені дещо... я так утомила ся!

— Не знаю, що тобі розповісти? Байку, як дитині?

— Говори байку, все одно. Волю байку, як ті компліменти, що їх я наслухала ся тепер від мого запитого дансера. Аж млісно мені від них.

— Ти воліла би гіркі слова?

— Як коли, то й гіркі слова солодші від меду. Спробуй, наприклад, сказати мені яке гірке слово, але таке, якъ полин.

— Яке ж би... гм? Але ти не прогніваєш ся?

— Ні.

— То я тобі скажу: пора б тобі, Маню, вийти заміж...

— Може за того пьяного ідіота, що з ним я тепер танцювала, бо випадало?

— Ай! Яка ж бо ти! — обурив ся вуйко.

— Ні, Дорку, я тобі тепер поважно скажу: знаєш, я гроший багато не маю, але жити все таки маю з чого. Адже я семинарію учительську скінчила, а що посади не брала, то тому, що родичі не хотіли. А коли б уже потреба — прошу посади — і маю з чого жити, а за першого вітрогона заміж не піду. Сам же кажеш, що життє не жарт, трудне... То треба знати, з ким жити.

— Добре кажеш, Маню,

— Я вже кількох відпалила.

— Може то небезпечна річ, так перебирати?

— А ще більше небезпечна: іти за аби кого, за нелюба.

— Гм... і то розумно сказано. Але чи вільно тебе спитати? Чей ти на дорозі життя стріла когось такого, що припав тобі до вподоби? Може я за багато жадаю від тебе, то я облишу се питанє.

— Яка гарна ніч, вуйку! Які пахощі! Чувш. як соловей в лісі співає?

Вуйко чув соловія, але чув і тихий сьміх у Маниних словах. Як би місяць сьвітив ясніше, то вуйко може помітив би усьміх і на устах у Мані.

— А справді гарна ніч! — відповів, зрозумівши слова Мані так, що в неї єсть свої таємниці, що їх і вуйко не повинен знати. Однак не міг також здержатись від усьміху.

Невинні слова вуйкові так розвеселили своячку, що вона в голос засьміяла ся.

— Гарна ніч, гарна ніч! А ти мене про що питав? Не вдавай, вуйку, що тебе можна обдурити!

— Я не цікавий на твої тайни.

— Які в мене тайни? Питавш ся, хто мені припав до вподоби? То я тобі щиро скажу: ти мені сподобав ся!

— Ну, Маню, я тобі не забороню жартувати.

— Я не жартую.

— Добре, добре. Отже я... а ще хто?

— Сказати тобі?

— Як хочеш.

— Отже скажу: також Іванський. Ти знаєш його добре?

— Знаю.

— Такий поважний, читав багато... Торік підчас вакацій був у нас у Середлісю, — там учитель його свояк. Бував у нас — що ми не раз нарозмовляли ся! А про те він дуже несмілий.

— То все гаразд! — поквапив ся вуйко. — Супленти — то нарід до одружіння дуже скорий, звичайно ідеалісти філософи! Я його питаю ся...

— Вуйцю, — настрашила ся панна Маня, — прошу тебе, не кажи йому нічого! Вуйцю, мій золотий! На що ж я була така щира перед тобою?!

— Будь спокійна, Маню! Коли не хочеш, я йому не скажу. Але цікаво мені, що тобі подобають ся самі такі поважні, тихі... То звичайно дуже скучні люди...

— Що ж я тому винна? — виправдувала ся скоро панна Маня, а в голосі її ще тремтів страх, щоб вуйко не сказав чого Іванському. — Я таких люблю, як ти, як він...

— Як я також? — спитав недовірливий Дорко. — Се теорія, моя панно.

— Яка теорія? Чому не має сказати по щирости? Коли панна має відвагу сказати мужчіві: „Я тебе не хочу, іди геть!“, то ще більше повинна мати відвагу сказати йому добре слово.

— І се теорія. Ану скажи Іванському таке „добре“ слово!

— Годі, нема такого звичаю, бо нема щирости. Мене висьміяли б. А про те залежить се ще від того, чи я йому подобаю ся, а того я не бачу. Він до всіх однаковий, обережний...

— Чому ж ти зі мною така щира?

— Бо з тобою можна говорити. Ти такий добрий, вуйку!

— Який по правді я тобі вуйко? — спитав Дорко. — Хіба такий: дід бабі вуйко, а вона йому тітка?

— То на кожний випадок свояк; усі вуйком звать тебе, то і я. А з тобою щиро говорити можна, бо ти розумний чоловік.

Вуйко мав незвичайну охоту сказати своячці одно дуже щире питань і вже завчасу постановив собі прийняти спокійно, або добру, або лиху відповідь, але саме в час здержався, а навіть розсердився, що йому таї „дурниці“ приходять іще до голови. Отже сидів мовчки та дивився, як повний місяць висів понад темною стіною ліса на синім небі. Панна Маня зірвала гілочку бозу, що цвів понад ослоном і також задумала ся. З дому долітав у сад гамір весільний і голосний бас разом із тоненькими звуками флета і скрипок, а недалеко в лісі співав голосний соловей. На дворі вже дніло.

— Як гарно! — вирвалось слово з уст у Мані.

— Що? — спитав задуманий вуйко.

— Ніч. Ти не бачиш?

Вуйко хоч дивився на місяць понад лісом, та мабуть не бачив його за думами.

— Бачу, — відповів, — та чи не холодно тобі? От вітрець тягне.

— Ні, не холодно.

— Ходи-ходи до хати, ще застудиш ся. Обое пішли до хати.

Памятаючи Манині слова про Іванського, вуйко Дорко став тепер пильно вважати на його вчинки і помітив, що хоч він справді дніло.

матично поводив ся зі всіми, але з Манею таки часом розмовляв довший час. Вона ж, мов би від нього навчила ся бути здержаною і не забувати нещирих звичаїв, також не дала по собі пізнати, що порахувала його до вибраних.

Вуйко покинув небавом свою обсервацію, бо здалась йому нічим не інтерна, але таки при нагоді спитав Іванського, які панни йому подобались. Він почислив спокійно кілька, а між ними й Маню. Вуйко не був із того мудрий.

Де далі нападала його втома. Непризвичайний не спати цілу ніч, прибитий трохи вином, пилом та димом хатним і гамором весільним, сів собі на софі там, де гості грали в карти, і вже трохи-трохи не задрімав. Став таким лїнвим, що вже йому байдуже було і до танців, і до своячки, і до вчителя. Зміркувавши, що не мав розумної причини томити ся далі, пішов у шпихлїр спати. Сонце вже зійшло і в хаті погашено непотрібне світло. Молодіж гуляла завзято далі, а тимчасом вуйко спав твердим сном.

Як збудив ся і глянув на годинник, побачив, що вже була одинацята година рано. Коло нього на застеленій соломі спало кілька вньших мужчин, і один храпів на цілий шпихлїр. Се хропінє не дало панови директорови полежати ще хвилину, він устав, умив ся і вийшов із шпихлїра. Ясне сонце ослїпило його так, що він аж затулив собі очі, завваживши, що пекли його. Голова була трохи тяжка, і ціле тіло було лїнвє. От тобі приємности невиспаної ночі! — подумав собі, та коли пригадав собі Маню, рішив, що будь-що-будь, бавив ся на весілю добре. Тільки розмова з нею

і танці, і весіле здавались йому такими далекими, мов би були не тому кілька годин, але, що найменше кілька тижнів.

Більша частина гостей уже пороз'їздила ся, а хто остав ся, той спав, окріч невсипущої пані Горецької і слуг, що варили обід для решти гостей. Іванський також уже від'їхав. Вуйко Дорко поговорив трохи з панею Горецькою, а тоді пішов на прохід у ліс. Підчас обіду панна Маня була бліда і невесела та нарікала, що не мала часу добре виспати ся. Вуйко Дорко чув мов би якийсь сором перед нею, та не важив ся вже розмовляти так, як підчас весіля. Пригадував собі деякі свої гадки з розмови з Манею і називав їх просто наївними, за що сердив ся на себе.

По півдні умовляли його, щоб остав ся ще на цілу добу, але він відповідав коротко: „Годі, робота жде!“ і зібрав ся до від'їзду. Від'їзджаючи, попрощав ся з Манею майже холодно. Подали собі руки, вона усміхнула ся, вуйко мимоволі усміхнув ся також, хоч не розумів, що має визначати її усміх, і від'їхав. Аж на полі за селом почув свою самотність і якусь ближше невизначену тугу. Задуманий і мовчазливий приїхав швидко на стацію.

Діждавшись небавом поїзду, дав кондукторови на пиво, щоб могли їхати самому одному в переділлі вагону. Хоч почуте самоти було йому немиле, але він чув невиразно, що якийсь промінь сонця заглянув у пустку його серця і бажав докладніше в спокою дослідити, що воно за диво. Жаль — не жаль, туга — не туга, сам не знав, що такого. Але добре було йому з сим жалем чи тугою, бо переглядав сі чутя

радїючи, хоч і не без оцінки, як се в редактора „Письма для народу“ було в звичаю.

— Nil novi! — рішив небавом коротко. — Звичайна туга за сим, чого не масть ся, за родинним житєм, за родинними втіхами і клопатами. Таке вже не раз спадало йому на думку, він знає сю тугу, та не вважав би себе поважаним вуйком Дорком і директором, якому вже волосе сивіє, коли б сїй молодечій спокусї подав ся. Родинне жите — чи справді в йому стілько чарівного?

Пан директор переходить думкою доми знайомих родин і находить у не одній незгоду, недостаток, невдоволенє, розчарованє, а що більше — тугу за такою самотою, якої він має доволї. Адже були й такі, що завидували йому його самїтності, казали: „Який тобі клоїт? Ти вільний, безжурний птах; ніхто тебе не вяже і ти нікого; витратиш нинї що — добре, не витратиш — друге добре; не дбаш, що завтра буде, бо на себе все заробиш..“ Люди завидують йому, а він бував іноді такий невдоволений з себе! Погана, вічно невдоволена вдача людська тай тільки!

І що довше пан директор думав над прикметами самїтного житя, тим гарнїйшими вони йому здавали ся. Поки поїзд мнув двї стації, пан директор зложив собі в голові таку переконуючу оборону самїтного житя, що сам із удоволення аж усміхав ся, як учений, що бачить перед собою готову свою працю, якою сподїваєть ся здивувати цілий сьвіт.

Але коли на третїй стації поїзд станув, думки пана директора, що доси поза теорїю не виходили, повернули ся від разу в иньший бік. Крізь вікно побачив, як до сусїдного передїлу

сїдала разом із старшою жінкою якась панна, що ні з того ні з сього нагадала йому Маню. Враз побачив вуйко своячку мов живу перед собою. Немов сидить собі против нього, сьмієть ся збитошно, як дитина, а тут і промовить відразу поважно, як дозріла особа.

Бачить її вуйко в уяві своїй і приглядаєть ся оком знавця. Легкодушна? — ні! Негарна? — але ж гарна, а може й дуже гарна! Не интересуєть ся нічим? — і то ні! На все цікава. До того щира, весела, розважна... А яка дома?

— Ей, Дорку, — остерігає себе пан директор — не вір лиш ти жіноцтву! Читав ти, в голову тобі цьвяшком вбила ся думка, що кохане то огонь; підійдеш занадто близько — попечеш ся, відійдеш занадто далеко — не зігрієш ся, а станеш собі в мірі, і зігрієш ся, і не попечеш ся. Нехай собі панночки ростуть здорові і віддають ся, за кого хочуть, а ти їх не займай і не дай ся зайняти. Таки найліпша позиція вуйка; всі тебе люблять, і ти всіх любиш і однака тобі і Маня, і Оля, і Галя — і як там вони ще називають ся.

Але як то, як то Маня сказала? „Ти мені сподобав ся!“ Гм... ну, щож? Чому ж би не мав подобатись? Вуйко всім подобаєть ся...

Льокомотива свище довго-довго, аж усі думки директорів проганяє в ліс, яким саме поїзд переїзжав. Вже смеркає, на дворі така краса весняна, що ні надивити ся на неї, ні налюбувати. Дорко визирав крізь вікно в ліс, бачить будника, як стоїть біля своєї хати з червонобілою лопатою і завидує йому, що може собі жити в такім прекраснім лісі. Але поїзд

минає небавом ліс і стає на новій стації. По вагонах починає тяжко ступати якийсь чоловік, що запалює лампи.

Дорко сідає собі гарненько в куточку, чує мов би дрімоту, здогадуєть ся, що тому все ще винна минула ніч і дозволяє вже мріям безладно снувати ся в голові, не дбаючи, чи є в них льогіка, чи ні. Поїзд їде далі, колеса торохкотять у такт та вколискують утомленого Дорка...

Як приїхав до дому, де містив ся інститут під його доглядом, мов не пізнавав власної хати. Все там стояло на своїм місці, як перше, порядок був зразковий, але тепер, при сьвітлі від лампи, те все здалось йому якимось непривітним, що просто не міг дивити ся. А вже найбільше дратували його власні видавництва, що спокійно в ляді лежали собі в куті хати на шафі і в шафі, звідки визирали крізь вікна та немов просили ся в сьвіт поміж люди... Ліжко було вже постелене, а слуга питав ся, чи чого не треба.

— Не треба нічого — відповів пан директор непривітно. — Канарки їсти дістали?

— Дістали.

— А квітки поливані?

— Поливані.

— Ну, то можеш іти спати.

Слуга вийшов, а пан директор умив ся, натер ся холодною водою і зараз ліг на ліжко. Довго лежав і не міг заснути. Будильник, що ніколи не дратував його тепер — здавало ся — цокав так дуже, мов молотом бив об голову. Дорко слухав його довго, але в кінци не втерпів, завинув його в рушник і сховав у столик. Але небавом тиша гірше ще вражала його, ніж

те одномірне цоканє. Виняв годинник знову зі столика, поставив і за якої чверть години заснув.

В ранці в шість годин пан директор по своєму звичаю збудив ся. Не вставав зараз, тільки складав собі програму на цілий день.

Треба вислати число газети передплатникам, передати зібрані на весілю гроші комітету будови театру, зробити коректу двох аркушів свого видавництва, піти до каси ощадности виняти п'ятьдесятку, щоб заплатити друк, поррахувати касу інститута, а тоді в вечері піти на два засідання виділів товариств, одно о пятій годині, друге о семій.

Треба ж знати, що хоч Дорко титулу урядового не мав, але на титулах почесних йому не збувало. Був доглядачем інституту для учеників, редактором „Письма для народу“ і власних видавництв, виділовим чотирьох товариств, членом десятих товариств, між иньшим і читальні в своїм ріднім селі, до того був також коректором книжок, видаваних власним коштом...

Титули сї не давали Доркови здебільшого ніякого зиску, але за те вимагали багато роботи, нераз стільки, що не міг собі дати ради. А що мав хвальну звичку не кидати не зробленого, то бувало снів пізно поза північ прилягти і томив свою сивіючу голову і короткозорі очі.

До кавярні і шиночку не заходив ніколи, тільки вільного часу в вечері приходив до касина, де до девятої години грав віста або тарока, а о девятій вертав до дому на вечеру. Давнійше можна було бачити його на вечерицях, як захочував молодіж бавити ся, але

остатніми літами перестав бувати на забавах. Тільки коли приїхав народній театр до столиці, Дорко брав абонамент і що дня приходив на вистави театральні, з яких більшу часть бачив уже по десять разів.

Полежавши з пів години, пан директор устав із ліжка, умив ся, одяг ся і пішов у ті сьвітлиці, де снідали його вихованки. Оглянув кожного по черзі і при однім станув :

— А ти де собі розбив так ніс?

— Вчора штовхнув мене один у школі, і я розбив собі об лаву.

— Для чого ж він тебе штовхнув?

— Я нічого... сидів собі...

— І він без причини тебе штовхнув?! Ей, Владзю, що з тебе буде? На конференції поданий з трьох предметів, у школі збиткуєш, — підеш, небоже, гуси пасти.

— Та я, прошу пана директора... Я вже тепер учу ся — виправдував ся ученик.

— А ти як думав, що то не твій обовязок учити ся, що ти ласку робиш татови і мені, коли вчиш ся? Ну-ну, вчи ся, якось то буде — і директор погладив хлопця по голові. — Дуже розбив ти собі ніс?

— Ні, тільки шкуруку здер.

Пан директор оглянув добре напухлий ніс у хлопця і втихомирений відійшов. Не дармо всі кажуть вуйкови, що він був би дуже добрий тато, коли б оженив ся. Він був уже в тих літах, у яких не то не вражає чоловіка величне слово вуйко з рожевих уст дорослої своячки, але й діги не здають ся вже „сотворіннями“, що вміють тільки дошкулювати. Пана директора дівтора любила... Хоч із погляду був суворий і звичайно говорив приказуючим голосом,

але діти, ті найліпші психологи, дуже скоро відгадали, що пан директор їх таки любить. Пан директор розважав не раз сам сю річ і нагадував собі не без удоволення загально знану приказку, що кого діти люблять, той добрий чоловік.

Коли „діти“ пішли до школи, пан директор оглянув іще клітку з канарками, зірвав три зівялі листки зі своїх квіток, що в нього стояли і на вікні і в окремім коші, деякі папери сховав у столик, деякі в кишеню, повідчиняв вікна і вийшов на місто.

На роботі, яку собі визначив на ранок, мвнув йому час до першої години. Втоплений і скулений вертав до дому, не звертаючи ніякої уваги на перехожих.

Дома при обіді одна думка заняла його дуже. Нині заплатив у друкарні пятьдесят гульденів. Невеликі се вправді гроші, і не жаль їх видати на якесь видавництво, але годить ся подумати, чи не краще би складати їх для себе. А то хто знає, що буде. Вже мав зложених близько три титячі гульденів на чорну годину, а тепер осталося тільки дві і щось, решту видав без матеріальної користи для себе. Громада... яка там ся громада! Поки працюєш для неї, поти й рада тобі, а занедужаєш — не pomoже, мара тебе бери, иньший прийде... Погана громада! Не треба так легкодушно витрачати гроші, ліпше складати їх для себе. Правда, на старість може б брати притулили його біля себе — вони ж йому не мало винні! — та допустити до того Дорко і в голові собі не покладає, не хоче бути тягарем нікому.

Тут ураз лице пана директора роз'яснюєть ся, якась важна думка приходить йому до

голови, бо з вилками і ножем у руках сидить непорушно і дивить ся на противлежну стіну, немов там шукає відповіді на своє питання. Але стіна мовчить, звісно, на те вона й стіна...

В кілька днів потім у касині стрів ся Дорко з Іванським, що грав у білярд.

— В білярд граєте — промовив директор своїм звичайним, ніби суворим голосом — а про іспит не думаете...

— О ні, пане директор! — відповів Іванський, торкаючи кием кулю, — вже задачі мої прийняли, в лицю устний іспит здаю.

— Ну, то добре — і Дорко виходить у сусідню світлицю.

Добре, що Іванський іспит здає? — питаєть ся себе пан директор. — Для Іванського добре. Може-б йому сказати, що Маня про нього казала? Ні, на що? Але зрадив би! То й що з того? На що Доркови бути сватом?! Вже й так кілька дівчат висватав, кілька пар рубків оженив, був дружбою — досить йому того!

— Добрий вечір! — вітаєть ся секретар товариства з паном директором.

— Добрий вечір.

— Пане директор, я маю до вас просьбу. Може-б ви замість мене зробили справоздане на загальні зборя? Ви довголітний виділовий, знаєте всі справи...

— Не зроблю, не маю часу.

— Зробіть, зробіть!

— А ви за той час будете в кавярні сидіти? Такий молодий студент, а вже лїнвивий!

— Я пишу розвідку на університет, часу не маю.

— А ви думаете, що в мене часу за багато?... Коли маєте розвідку віддати?

— До двох тижнів.

— Пришліть мені завтра протоколи до дому, я напишу справоздане.

І так не раз бувало: Дорко насварив перше, назве лінюхом, самолюбом, а потім бере за других громадську роботу, щоб не мати спокійної ночі.

Просидівши звиш чотири години на нарадах виділів товариств, на яких дав волю своєму обуренню на несолідність членів товариств і лінивство авторів, що й за гроші не хочуть нічого робити, пан директор перекинув іще в касині кілька часописей, полагодив із деким менші орудки і, надівши бриля, пішов до дому. Вечера вже вистигла, він напився самого чаю, закурив папіроса і думав, до якої роботи брати ся. Виняв свіже число газети політичної і там у новинках найшов вістку про вінчанє свого брата.

Щасливий брат! Тепер собі розмовляє з молоденькою жінкою, він веселий, вона весела... а тимчасом старший брат сидить отсе одинокий у своїй хаті разом зі своїми невеселими думками. Хата гарна, убрана майже вибагливо — всі то кажуть — та чому вона здасть ся нераз темною печерою, ведмежим леговищем? Чому у ній нераз так скучно, так тихо, так непривітно? Колись, у дні бідованя, так убране мешканє, яке тепер має, було для нього ідеалом, а тепер не вдоволяють його аві ті біленькі, довгі та широкі завіски при вікнах, аві портіери, фотелі і дивани — нічого. Все йому здасть ся чимсь звичайним, наче-б до

того звик не від яких п'ятьох-шістьох літ, а з роду.

Товаришки життя треба — он що! І найкрасші квітки в золоченім кошику не заступлять сього живого квіту, що вмів так любо усміхати ся, і найкрасше щебетав канарків не заступить щебетаня маленьких жвавих діточок. Без товаришки життя чоловік собі ворог — власне ворог правдивий, се дійсна правда. Ніхто чоловікови так не дошкулить, як иноді сам собі дошкулиш осоружними думками. І нема кому ані розрадити тебе, ані розвеселити, додати духа; живеш собі, як отсей канарок у клітці... Та ні, сей же канарок „жонатий“...

Не пощастило Доркови з порівнянням, облишмо те. Коротко сказавши, коли можна ще женитись — а всі так кажуть — то треба оженити ся; на видавництва грошей не викидати, складати гріш до гроша, щоби забезпечити будуччину собі і... і кому? звісно, жінці! Хто ж вона? Невже панна Маня?... Ба! колюб вона схотіла! Чому-ж би не схотіла?! А вже казала: „Ти мені подобавш ся!“

Дорку, Дорку! — спиняв себе у своїх мріях пан директор — розваж но ти тільки спокійно! Скажемо, що ти батько такій донці, як панна Маня, і тій Мані подобавш ся своєю розвагою, а не молодечою жвавістю, такий Дорко, як ти чоловік без декрету, що не може на випадок оставити сімї ніякого забезпеченя. Чи ти віддав би Маню за такого Дорка? Правда, що ні? А як вона сама хоче? То нічого, вона не знає життя... Ніде правди діти, ти вже старий кавалер, волосє вже сивіє, нерозумних примх мавш багато, а як би ти оженив ся,

здобув би справдешній анархістичний елемент до хати. Настав би иньший лад, видавництва пішли би в кут, не одна робота громадська не зробилась би, жінка намовила б шукати певної посади, прийшлося би покинути ту цілу копу любові дівчорі, з якої колись будуть добрі, щирі прихильники до рідного народу, яка до тебе привикла, а ти до неї — словом, ціле життя змінилось би. Подумай, Дорку!

І думав він так із годину, і нічого не вдумав. Поклав ся спати, думав у ліжку з пів години і таки не рішив справи. Остання ясна думка його перед самим сном була така, що хто йде проти природи, на сім природа мстить ся... З сівю думкою він і заснув.

І пішли йому дні за днями, як звичайно, одностайно, без надмірної радості і без надмірного смутку. Мрії про одружінє не покидали його, та вже не дошкулювали так, як під першим вражінєм розмови зі своячкою. Він робив свою щоденну роботу дома і по товариствах, і дуже часто забував про свої далекі заміри, а зміна способу життя на иньший здавалась йому що раз більше неможливою. Раз іще, в три тижні по весілю, подратував його лист від брата, в яким і Маня — зовсім випадково — мала нагоду „поцілувати дорогого вуйка Дорка“ і просити його в гості до Середліся. Відписав зараз, що дуже рад би приїхати, але не може.

На вакації може приїде... А то спокуса! — думав собі в вечері, добродушно всміхаючись. А що сьогодні на загальних зборах одного товариства висказали йому признанє і подяку за його працю, а до того розиродав за кілька гульденів своїх видавництв, і конфе-

ренція учительська добре висловила ся про його інститут, то нині настав у його в душі рішучий зворот. Ні, Маню! — думав він собі — оженити ся кождий може, та не кождий може і хоче дати гроші на видавництва, що збільшають рідну літературу, не кождий хоче працювати в товариствах народних, не кождий схоче доглядати так ті людські діти, як я радо доглядаю, словом — без зарозумілості сказавши — не кождий хоче жертвувати свою силу і працю на річ громадську. Мені дав се таке чисте вдоволене, якого-б може і жите з тобою не дало! Адже й ти сама казала, що не годить ся покидати справи народної для своєї користи. Розпитаю я Іванського, що він думає. Віддам тебе заміж, за дружбу буду, коли схочеш, але на спокусу себе не дам. Мені вже заповіт би писати, а не женити ся... От, нині, я такий втомлений, розбитий... ох!

На дворі було душно від червневої спеки і тому Дорко чув ся втомленим, встав, простяг руки і випростував нахилене тіло. Спати хочеть ся! Обмив ся, як що вечера, холодною водою, витер тіло рушником, поклав ся на ліжку і зітхнув: „Ой Боже, Боже, чому я не мільонер! І другим робив би добро, і сам зазнав би його!“

Хоч Дорко так гарно рішив справу, а красше мрію про своє одружіння, але при першій зустрічі з Іванським по сім рішенню таки не починав розмови про Маню. Сю появу витолкував собі потім так, що не треба тепер непокоїти Іванського, коли вчить ся до іспиту. Нехай перше здасть екзамена, а тоді вже Дорко заходить ся сватати його, коли схоче. На що йому завертати тепер голову романсами?

Але скоро лише Дорко так пояснив собі свою мовчанку перед Іванським, зараз із великим криком підняла ся у його совість: „Дорку, сивий Дорку, не дури себе! Тобі Маня подобала ся, і ти заздрісний. Сам боїш ся її брати і другому не хочеш відступити. Коли-б Іванський се знав, що Маня йому рада, він вчив ся би в двох пильнійше! А ти таку казку видумав! Не гарно, Дорку, шануй свій сивий волос!“.

І пошанував Дорко свій сивий, чи красше сивіючий волос, що його здержував уже від неодної „дурниці“, і зараз на другий день у касині почав розмову з Іванським.

— Якже там, пане Василю, йде вам наука до іспиту?

— Досить не швидко. Такий гарний час, весна: годі вчити ся.

— Вчіть ся, вчіть ся, не відкладайте! Куди поїдете на вакації?

— Може до Середліся, — до свояка, учителя.

— З того буде панна Маня дуже рада.

— Чому? — спитав учитель цікаво.

— Кожда панна на селі рада інтелігентному чоловікови.

Іванському не подобала ся така відповідь, але сказав: Вона сама також не оставть ся позад сьвіта, читає багато, варто з нею розмовляти.

— Досить очитана, і мені так здасть ся. Я там із нею не багато балакав, то й не міг пізнати.

— О, я її знаю добре! Пане директор, скажіть мені, що вона вам казала про мене?

— Казала, що ви їй подобались — говорив директор помалу, мов знехочу і помітивши, яке велике вражінє зробили сі слова на учителя, додав із усьміхом: — як звичайно подобають ся паннам люди, що можуть женити ся.

— Панні Мані не кождей подобасть ся. Вона дуже щира і правду каже.

— На сій щирости дуже зле виїде, — говорив Дорко байдужно, — нині тільки кокетка може зловити жениха. А про те я не знаю її добре. Шість літ із нею не бачив ся... Загравте може віста?

— Ні, пане директор, мушу йти до дому. Граматики вчу ся, дуже непримна річ, помалу йде... Мушу йти. Прошу вас, як будете писати до Мані, поклоніть ся їй від мене.

— Добре, добре, ходіть на годинку, заграємо собі, — просив Дорко.

— Ні, годі! Добраніч вам!

— Добраніч! — і директор значучо усьміхнув ся.

Вдоволений грав віста цілу годину, жартував із партнерів і був в як найліпшим настрою. Ще того самого вечера, прийшовши до дому, написав лист до свояків у Середлісю. Сам не мав ніякого діла до них, але щоб було до чого долучити поздоровленє від Іванського, писав і про себе, про свою тугу за селом, обіцявав приїхати до Середліся, яке йому Іванський дуже захвалив разом із родиною священиковою, і мов знехочу додав, що сей Іванський у липні складає іспит на гімназійального професора.

В три дні потім одержав пан директор лист від панни Мані:

„Мій дорогий Вуйцю!“
— Вуйцю, вуйцю! — повторив директор.
— Якій я їй вуйцьо? Сам трохи не осьвідчив
ся їй, як не вуйцьо, а вона „Вуйцю!“ Ну, що
дальше?

„Я так втішила ся Вашим листом“ (ну
певно! — подумав собі Дорко), що як би Ви
були в нас, то я-б Вас за те в сиву голову
поцілувала (в сиву голову, ага! — додав Дор-
ко). І зроблю так певно, коли приїдете до нас
на вакації. (Хто знав, чи приїду?) Втішило
нас, що Іванський про наш дім не забув (нас
утішило, розумію, значить: тебе утішило), а я
Вам, дорогий Вуйцю, під секретом скажу, що
як би він на вакації приїхав до Середліся, та
ще й з Вами (на що мене там?), то я-б деше-
вим способом мала університет у себе, а радше
агрономію, теольогію і філософію, з чого певно
мала-б велику користь, слухаючи Ваших ви-
кладів. (Ну, чи з моєї теольогії і агрономії
мала-б ти користь, то ще питанє, але з фільо-
софії — певно! — подумав собі вуйко).

Далі писала панна Маня про родинні від-
носини, запрошувала вуйка *конечно* до себе
і поздоровляла його „щиро“ від родини і від
себе.

Пан директор сховав лист у столик.
— Віддав я вже кілька дівчат заміж,
треба й Маню віддати! — постановив собі. —
Воля божа!

Виконати сю постанову прийшло ся Дор-
кови зовсім легко, несподівано легко. В день,
коли Іванський складав іспит, він, здавало ся,
без потреби похожав собі біля університету.
Сам заходив кілька разів до будинку і виві-
дував ся у знайомих, як іспит іде. — Добре

іде! — впевняли його ті, що були при іспиті, і пан директор радий-прерадий був із того. Виходив знов на улицу, топтав плити камінні та пильнував, коли Іванський вийде з будинку. Навіть про обід забув.

Вже було добре з півдня, коли в дверях університетського будинку з'явився Іванський. Дорко пізнав його по поставі і по одежі, але лиця не міг добре доглянути. Не хотів бігти йому на зустріч, щоб собі не подумав нічого, тільки так ішов улицею, що мусів зустрінутись із ним.

— Пане директор, я зложив іспит! — зачав Іванський радісним голосом.

— А! Гратулюю вам! — промовив Дорко також радісним голосом.

— Тепер я до вас, пане директор, маю діло. Добре, що ви мені ту навинулись. Може де ступимо на чарочку? Прошу!

— Чому-б ні? Ви нині повинні платити.

— Але-ж дуже радо, особливо вам! В реставрації за вином почав Іванський:

— Ви мене знаєте, пане директор?

— Адже знаю не від нині!

— Я собі...

— Пан професор тепер! — докінчив Дорко жартом.

— Ні, не то. Що там професор! Я... як би то вам сказати?

Пан директор значучо усміхнувся, але мовчав.

— Я всякої всячини вчив ся, — говорив уже професор гладко, — але з тим між людьми ні в кут, ні в двері, особливо між паннами. Чоловік несмілий, чи то з дурноти, чи з недостачі виховання, сам не знаю; на кождий випадок зле мені з тим.

— Певно хочете, щоб я вас висватав? — питав ся здогадливий Дорко весело.

— Годі мені крити ся з сим наміром та ще й перед вами, — відповів професор поважно.

— Чому переді мною?

— Ви свояк панни Манї.

— Ага, розумію. Ну...

— Вона мені сподобала ся ще торік, але, знаєте, я, суплент, не міг про се й думати. А що всякі заручини уважаю зовсім немудрими, то я й не питав ся Манї, чи згодилась би бути мою жінкою. Тепер, коли я...

— Розумію, се ви добре обдумали. Та чи ви певні, що Маня вас схоче?

— Я не знаю, але маю надію. Ви самі казали, що я їй подобав ся.

— То ще нічого не значить.

— Отже я просив би вас, чи ви не були б ласкаві, як свояк, вивідати ся в неї?

— Гм... — замислив ся Дорко.

Знаменито грав свою ролю.

— Та я би не від того — сказав по хвилі. — Щож? Ви жених такий, що подай Господи! Ну, якось то буде! На здоровля ваше, пане професор! А візьмете мене за дружбу?

— Візьму.

Будучий свояк, який певно пристане до них, що пана директора звать вуйком, стиснув палко йому руку і сказав іще подати фляшку вина.

— Ні, пане Василю, я вже пити не буду. Я ще не обідав, а тут їсти не хочу. Ходім! Я ще нині напишу до Мані.

Вуйкови Доркови жадне сватаня не пішло так гладко, як се. Маня прислала у відповідь такого листа, що „дорогому вуйкови“ аж дві сльози явили ся на втомлених очах. Вуйко зараз післав Іванського до Середліся і від його дістав вістку, що весіле визначено на вакації.

На весілю вуйко Дорко був справді дружною. Надзвичайно поважно вів панну молоду до церкви і в загалі спершу був дуже серйозним, поки не розвеселив ся. Коли на пропозицію одного з гостей пані Іванська стала збирати жертви на будову театру, вуйко Дорко кинув на тацу новісеньку пядесятку.

— Вуйцю! — здивувала ся Марія Іванська — по що стільки?

— Воля божа! Стільки з мене користи. Для кого буду складати?

— А як оженитесь?

— На що мені женити ся, на що мені братись? — відповів жартом.

— Але в нас побудете з місяць? Тепер вакації.

— Не можу. В Зарічу закладають крамницю і шпихлр — і вже давно просили мене поміч. Мушу поїхати...

Пані Іванська подала вуйкови руку і довгу хвилю мовчки дивила ся йому в очи. Вуйкови аж моторошно зробило ся.

Сього погляду не міг він довгі часи забути.

Нові часи.

Оповідане з міщанського життя.

I.

Новина в нашім містечку: молодий Лавнович женить ся!

Преці раз надумав ся синок любенький! Відважив ся! А то вже не знати, що було й думати про нього! Вже двадцять і сім років йому минуло, а він ані гадки женити ся. Хтож таке видав? Хтож таке чував? Що за часи настали тепер, що й міщанські хлопці такі не цікаві до жінок? Адже його тато оженив ся, коли мав двадцять і два роки! А він уже вислужив свої літа при піхоті, прийшов до дому, — значить: бери собі жінку й починай газдувати. Ні! Чекає цілих три роки — й не знати, чого чекає! Чуж не шкода часу?...

Слава Богу, що женить ся; тепер в знову про що в містечку побалакати. А то вже від двох тижнів про Мойку та Крукича, що побили ся на торзі, тільки й бесіди було: все у сій бійці люди вже розважили, розібрали й

жинули, бо знудило ся те саме повторяти. Знудило ся, бо сеж і не велика річ, що побило ся двох міщан: пють по ярмарках тай бють ся, — хіба се невидальщина.

Побалакати-ж треба хоч коли, щоб язик не задеревів. На теж і дав чоловік своїй губі їсти, щоб молола добре. Тим часом і в такім славнім місті, як наше, бував деколи — хоч буком гони, не спіймавш нічого дотепного до розмови. Тихо так, мов би місто й не було таке стародавнє та славнє. Бо ви може й не чували, але се стоїть у всіх учених книжках, що наше місто не яке будь. Тут у нас, польський король Ян Собєський танцював із ковалихою! Не знаю вже, як вам сказати — чи молода вона була, ся ковалиха, чи стара; але здасть ся — молода й гарна: інакше не полакомив ся-б король. І ще через одно наше місто славнє: тут вудять дуже смачні шинки. Різників тут багато і знають спосіб, — аж до Відня беруть ті шинки. У книжках прочитайте, коли не вірите. Та про те все — ніде правди діти — тут, кажу, бував деколи нудно, так нудно, що не знати, що з собою почати. Вийдуть господині на місто, з'орудували, що мали, побалакали-б іще се-те — нема про що, хоч гинь! А якжеж без того жити?

А тепер дав Бог весіля. Тай не аби яке весіля! Ланович — багатир, поставить ся! Дванайцять Жидів-музикантів має грати! Якжеж не тішити ся з такої новини? Подай, Господи, таку хоч що тижня!

Бере-ж молодий Ланович — він Андрій називаєть ся — Милянину доньку, сю — коли знаєте — старшу, Юльку. Хто був би то гадав, хто був би то сподівав ся, що обоє побе-

руть ся? Адже старий Милян думав віддати її за попа, або за пана якогось; прибирав її, як яку панну, а не міщанську дочку, — а тут дивись; за Лановичевого синка віддає! За купецького сина, такого самого, як і він сам був колись. Правда, за багацького сина, а не якогонебудь; а всеж не такого жениха і сама панна сподівала ся. Про когож то, як не про неї, тому рік жінки язиками плескали, що вона аж у газети писала, що вийшла би за муж за попа, або за пана із суду? „Беріть мене, каже, бо я за різника не піду“. Може на тім що й було, хто там знає! Адже не з пальця люди виссали. А тепер, дивіть ся: за різника віддасть ся, і не буде з неї попаді... Потіха людям, іще й яка!

Сьогодні, в неділю, на службі божій читали першу заповідь. За два тижні, на самі Зелені свята, має бути весіля. Сю новину із церкви рознесли жіночки зараз таки по цілім містечку — і пішов поговор по людях, бо хоч весіля мало бути таке славне, про те тут було дещо таки не так, як повинно було бути, дещо людям не подобало ся. Ще й як не подобало ся!

Навіть старий Матера не тішив ся новиною, хоч який близький свояк Милянів! Він вийшов сьогодні з церкви таки дуже нерадий. Одно, що був голоден — у неділю він ніколи не їсть перед службою божою, а служба протягла ся аж до першої години; він жеж любить попоїсти в час і добре. А друге: коли виходив із церкви, почув своє вуличне прізвище — Ворона: хтось говорив про нього, зовсім спокійно говорив, і не думав з'обидити, а про те Вороною прозвав. Сеж гніває Матеру вже

з трийцять років і, як у яку хвилину, може й дуже розсердити. Крім того, сьогодні в церкві співав хор якісь зовсім нові пісні: і „Іже Херувими“ не так, як доси, і „Святий Боже“ — иньше, і „Отче наш“ — иньший. Що було старий Магера розженеть ся попомгти з низу співакам на хорах своїм товстим басом, а тут хор саме у ту хвилину заведе щось таке тихеньке, що він тільки потягне голосом, аж люди озирнуть ся, і замовкне: зовсім у попереk потяг, а не так, як треба, — він те й сам бачив. Бог знає, що тепер за мода настала: вся церква має мовчати, а вони там на хорах мають співати! Перше ліпше було: всі люди співали. А що найгірше: і власна донька Магери, Маринця, ще й сольо виводить на хорах — саме тоді, як її татови забагаєть ся, на хвалу божу потягнути з низу таким басом, щоб аж стара церква задріжала. Люди кажуть, що в Маринці дуже красней голос — і її мама з того тішать ся, але в старого иньша думка про се: вона повинна мовчати тоді, коли тато хоче співати!

А тут іще й се весіля! Воно таки найбільше не подобало ся Магері.

Вернувши до дому він скинув із себе старосвітську капоту й сів собі у кухні тільки в камізельці з рукавами, з переду — чорній, а на плечах — темно-червоній. Стара Материха порала ся тимчасом коло обіду.

Кілька хвилин обоє мовчали. Магера не відзивав ся — і се був певний знак, що він лихий; стара се помітила й тому не починала розмови, тільки кидала спокійно пироги в окріп, по хвилині відставила залізний горнець на бік і сцїдила воду.

— Щож ти на се? — почав нарешті Матера, понюхавши російської табаки, якої йому привозив оден Жид, що бував у Бродах. — Австрійська табака далеко не така добра...

— А щож? Та добре! — відповіла господиня, зрозумівши зараа, про що старий заводить річ.

— „Добре“, кажеш! А де сумління? Що люди скажуть? Адже се всі знають.

— Нехай собі знають! Минеть ся.

— Минеть ся?! — обурился Матера. — Та я не тому, що Домінка — моя похресниця, але що се за спосіб? Чотири роки зводив дівчину, а тепер бере Милянину! І фотографії посилав із війська, і листи й дарунки якісь — кохав ся, видно; а прийшло ся женити ся, — богачку бере, а біднішу на бік! Тай яка заміна! Домінка — дівчина як пампушечка, як рожка, а та Юлька — як грубий сніп пшениці. Він її й не любить.

— І що з того? Чи ж я з тобою кохала ся? І фотографії ми собі не посилали, і листів не писали, — я й гадки не мала, що ми обоє поберемо ся, — а от живемо, хвала-бо, вже тридцять кілька років!

Старий Матера покрутив носом, понюхав іще раз табаки і втер носа й вуса великою синьою хусткою з чорними цятками.

— Ти мені стара не забивай бакі тим, як із нами було. Тепер не ті часи. Хоче брати Юльку — най бере, але на що дурив так довго Домінку? Тільки загороджував дорогу другим женихам до неї. Чи він гадає собі, що коли припне дзигарок на такий грубий срібний ланцух, що був би добрий на припін для коня, то вже може покидати ся людською дитиною?

— Якеж тобі діло до нього?

— Яке діло? Таке діло, що стид нашій родині. Розумієш? А друге діло таке, що не люблю такого сдіпака, як він: Юлька й молитов не знає. Старий певно понесе до попа шинки, щоб не робив короводів. А пані! А дусть ся, як сова на слоту! Возьмиж Домінку — де, де! І вона не така бідна. А дівчина розумна.

— Ти кажеш: „стид нашій родині“. А сеж не був би стид, що в родині Домінки отакий Приступа сидів у криміналі?

— Що ти мені з Приступою виїздиш? Чи Приступа її брат, чи сват, чи тато рідний? Якийсь десятий кіл у плоті — то яка їй з того ганьба? Але за те її тато чесний господар, добрий ремісник, її мама славна господиня, ніхто про них нічого злого не чував...

— Говори, що хочеш! Нашій родині вони не пара! Чи мають вони у своїй фамілії стільки сьвящеників і урядників і професорів, як ми?

Се була правда, що говорила стара Материха. В родині Домінки тільки тепер надумали ся посилати хлопців до гімназії й ходило їх уже два; за те рід Матерів і Лановичів міг уже повеличати ся деканом і кількома сьвящениками, двома професорами гімназії та одним професором політехніки, одним адвокатом і кількома урядниками, — і всі вони вийшли з сих родин і працювали то тут, то там у Галичині й навіть у Росії, помагали в потребі своїм — хто більше, хто меньше — й були гордощами їх.

— На! їж і не балакай! — скінчила Материха розмову й поставила перед „свого“

борщ, печеню з капустою й пироги зі сметаною.

Постояла хвилинку коло нього, мов би ще щось хотіла сказати, але не сказала більш нічого, — очевидно, пора не була відповідна: нехай старий їсть спокійно.

Маґера справді перестав балакати й почав їсти помалу і з увагою. Казав собі ще дати капусти, змів із тарілки всі пироги, згорнув зі стола всі кришки хліба й кинув у свій рот, потім перехрестив ся, й пішов трохи полежати до стодоли, де було холодно. Днинка була сьогодні ясна й тепла, то старого трохи морило на сон. Врешті в неділю він дозволяв собі відпочити.

Уже дзвонили на вечірню, як Маґера вийшов із стодоли, заспаний, тільки очима кліпав. Але як понюхав собі на порозі стодоли російської, зараз йому в очах прояснило ся й він побачив на лавочці в городі під яблункою молодого Миляна, що вчив ся у Львові в університеті, і свою доньку, Маринцю. Сиділи собі і щось дуже любенько розмовляли та сміяли ся.

Маґера воркнув щось під носом невиразно, але тут його й побачив Милян, підбіг і привитав ся:

— Як ся маєте, вуйку?

— Добре! Як там ви? Зі Львова приїхали?

— Приїхав... Звідати ся про весіля сестри. За дружбу маю бути.

— А за дружку хто буде?

— Ваша Маринця.

— Вона? А будеж вона вам до пари? Ви пан, а вона міщанка, не носить ся по панськи.

— Пусте! Я на се не дивлюсь.

— Але люди...

— Що там люди? Хибаж вони не знають, що ми собі від рідних сестер діти!

— Ну, коли ви нами не покидаєте ся, то я й тільки ні.

Тут вони обидва підійшли до Маринці, що тимчасом рвала собі квітки із грядки.

— Ану станьте но ви обов поруч себе, нехай я подивлю ся, чи будете собі до пари?

— Зараз, вуйку!

І студент ухопив молоду дівчину по під руку, привів її до тата, й витяг ся по воєнно-му на увесь зріст. Маринця сьміяла ся, та пручала ся, але студент держав її міцно й не пускав. Старий Маґера подивив ся так, як старші оглядають вояків і сказав:

— Н-на! Уйде! Тільки ти, паничу, не вбирай на голову того панського страхопуда, циліндра, — інакше й не пуцу доньки за дружку.

— Не бійте ся, вуйку!

Маґера, здавало ся, нічого й не запримітив; дружба і дружка були обов молоді, здорові, а Маринця, хоч і не носила ся так із панська, як сестра дружби, то про те й не так дуже простенько, — вона була зовсім до пари молодому студентови.

Всі трое увійшли в хату й застали Маґериху та звісну в місті швачку, Жидівку Срулиху. На столі були порозкладані різні матерії на жіночі убери. Маринця аж підскочила до стола; Маґера став коло порога здивований.

— Що ви мені, Срулихо, у неділю заводите торг у хаті? — гукнув він сердито. — Чому ви свій шабас съвяткуєте і нитки не розірвете, а в неділю...

— Пане Матера, — відповіла Срулиха солоденько, — мене запросила ваша пані до себе, ну, й я принесла дещо до вибору на весіля. Я можу й вам принести, мій чоловік вам пошив.

Материха шарпнула незаметно Жидівку за рукав, щоб не балакала — видно, знала, що ся розмова буде не до вподоби старому. І справді, Матера зараз розсипав ся словами, мов горохом із мішка. Став перед кравчихою у весь зріст і сказав їй так, що не знати, чи й її Сруль відважив би ся на таке.

— Слухай, Срулихо, чому ти своєму Срулеви або й він сам не вшив собі фрака і сподень по саму землю, — тільки все носить шапку з тхора та білі панчохи по коліна й патинки?

— Фрак і пейса! Ха, ха, ха! — засьміяла ся бувала Жидівка. — Чи бачив хто таке?

Студент засьміяв ся також, подумавши собі, як би то пейсатий Сруль виглядав у фраку; а Маривця відступила ся від стола й тільки здалека з жалем поглядала на гарні матерії.

— А чогож ти мене, старого, хочеш прибирати? — спитав ся Матера у Срулихи.

— Я? Боже борони! Я тільки так, гадала собі: весіля...

— І що з того, що весіля? Нехай діти строять ся, не я! Чи мене люди не знають? Кождий скаже й так: Хто йде? Пан Матера

йде! І на весіля не піду, і нового справляти на себе не буду! І сей крам, що ти принесла сюди, забирай собі: і стара, й донька має в що одягнути ся. Адже я на Великдень справив тобі нову сукню? — обернув ся батько до доньки. — Що! Вже не можна її вбрати? Вже на весіля треба иньшої? Що за часи настали тепер? Не досить, що на кожде більше сьвято справляй їм нові строї, а иньшим видаткам і міри нема — справляй иньше на весіля чуже! Новісенька сукня з Великодня вже не добра!

— А леж, тату, та сукня темна, а то треба ясної, — пояснила донька, зовсім збен-тежена батьковою впертістю.

— Темна сукня!.. На гроші так тяжко, а тут, чи літо прийде, чи зима — вже й у нас мода, мода! Хата у землю влізла, когут із землі кукурікає, просто у вікна на добридень, а „панна“ з хати за модами вганяє! Все на ній таке надуте, з ріжних куснів позшиване; гудзиків ціла копа, де треба й де не треба; тороки висять, боки тиснуть дроти; з'їсть ложку страви — аж піт на неї бє... ще й парасольку возьме, щоби, храни Боже, не опалила ся, — пані велика! Кажу вам, пане Милан, — обернув ся Матера до студента, — годі вже витримати. То перше, бувало, аж любо було подивити ся: дівка як убрала ся в бунду, підперезала ся, чоботи взула... а в літі на ній легенька перкалева сукенка, кацабайка гладка — дівка, як мур! Тепер іде, як та тичка, як та оса перевязана... Тут він повернув ся знову до Срулихи і грізно крикнув: Забирай собі, Срулихо, свій, крам, нехай не дивлю ся!

Студент дивився з усміхом на всю подію, курив папіроску й не обзивався. Марниця тимчасом так зажурилася, аж їй слези стали в її синіх очах. Материха переморгнулася з Срулихою, та зложила всі матерії разом і по хвилині забралася з хати.

— Як ні, то ні! — сказала вона, ніби ображена. — Будьте здорові, пане Матера!

— З Богом, Парасю! — відповів Матера й сів собі коло Миляна.

— Бо то, знаєте, — Матера раз тикав, а раз двоїв молодому студентови, щоб його пошанувати, — ви не дивуйтеся. Ми собі по старосьвітськи. Доки моя голова в хаті, доти не згоджуся на ті панські витребеньки. Подивітьсь тільки по людях: доки були гаразди — шанували старе; колиж у хаті стало пусто — перед людьми показують ся як пани: їсти не мають що, але на строї мусять гроші найтися. В тижні бульби струже, а в неділю під парасолькою! З біди йде до Львова в найми; вертає звідтам — уже не дівка Гануська, тільки панна Анна: стиснена, що ледви дише, й рукавички на ній! Не допущу я до того! Ще сю одну дитину маю, нехай же носить ся так, як я хочу; а по моїй голові нехай уже иньший лад настає!

Стара Материха відвела тимчасом кравчиху на подвіря, поговорила там щось, вернула ся у світлицю і — мов би нічого не стало ся — питаєть ся:

— Ти на вечерню не йдеш? Уже передзвонили.

— Треба піти.

Матера встав із крісла, убрав свою капоту, на шию хустину, на голову німецький

кашкет і пішов собі помаленьку до церкви. З ним пішов і студент.

Тільки вони пішли, не минуло й кілька хвилин, як Срулиха знову в хату з своїм крамом. І тепер уже мама і донька довго любувалися гарними матеріями, поки вибрали відповідні до весіля. Срулиха взяла міру з мами й доньки, обіцяла ся принести за тиждень строї на спробоу — і пішла собі.

II.

Тиждень минув, як із батога тріснув, у звичайній домашній роботі, яка ніколи не переводить ся і якій ніколи не може бути кінця. Матера й не думав про весіля за своїми орудками. Але прийшла знову неділя — і йому спокій і людям спокій; можна знову подумати трохи й розважити своє життя.

Днинка була така гарна, що Матера по обіді і спати не клав ся, тільки пішов у поле подивити ся на збіже.

Лани зазеленіли та хвилювали ся від легонького вітру, жайворонок щebetав десь у синім небі, а Матера походжав собі, одинокий, межами, далеко за містом, брав мягкі колоски в руки, але не рвав їх, гласкав, мов дитину маленьку по головці і вдоволено дивив ся у далекий синій простір.

Був би й не квапив ся до дому, але в місті відізвав ся великий дзвін у горішній церкві — сей старий милозвучний дзвін, що міщане були-б не продали його за ніякі маєтки в світі: двісті років лунав він уже в цілій околиці — і Матера завернув ся до дому.

Ледви вступив у хату — нікого в ній і не було, тільки хлопець наймит, що звичайно пас худобу, — як тут і увійшла його кривна, вдова Сороцька — та, що тамтого року виграла на льотерії кілька сот ринських і з того часу не може собі дати ради зі снами та нумерами.

— Дай, Боже, добри-день!

— Дай Боже здоровля! Що там доброго екажете, кумо? Сідайте!

— Дякую вам. Я до вас із орудкою, і не з своєю.

— Послухаємо... Щож там?

— Просила мене Домінка, аби я до вас передала сю коробку, а ви щоб її передали до молодого Лановича. Тут є все: і листи від нього, й дарунки, й фотографія...

Матера аж кулаком об стіну ударив.

— Що? — спитав ся він таким голосом, як би йому слабо зробило ся. І коли-б він зараз не понюхав був російської — хто знає, що сталось би, а так він лиш засопів, узяв паперову коробку з рук удови й поклав її на стіл.

— Якось не випадає Домінці затримувати те в себе, коли вже Ланович її не бере.

Старий тільки по голові гладив ся.

— Ой! Як придиблю де того смаровоза, то йому вуха обірву! — скрикнув він гнівно, але зараз таки й додав, майже жалісливо: А щож Домінка робить?

— А щож? Вона тепер і на місто не може показати ся. Стидно їй.

— А все то ті вечірки винні! Ті спадери! Перше, було, і за ворота не сьміз дівка вийти, а тепер іди, гуляй, вистоюй годинами

з дурним смаровозом, а він тебе потім ви-
кпить і вже! Ой ой! — стогнав старий, —
щож я з тим зроблю?

І він брав коробку в руки і клав на стіл,
і знову брав і знову клав. Далі не втерпів,
розв'язав стяжку на коробці, заглянув, що у
ній є.

— О! Фотографія! Ще як у війську був.
Ах, ти, лямполізе якийсь! — промовляв Ма-
тера до фотографії, як до живого чоловіка, —
шкода, що ти не мій син. Справив би я тобі
весіля! Так бись танцював трамблямки у моїх
руках, що аж би тебе кости боліли... А се що?
Дивись ся: перстень і брошка якась! Чи бу-
вало таке за наших часів, кумо? — питав ся
Матера у вдови. — Перше справив своїй дів-
чині черевики, то хоч находила ся у них, а те-
пер пришло такий образок і диви ся на нього!
Є на що дивити ся!... І то тепер у всім так.
Перше хотів ти кого поздоровити з чим, — іди
до нього, принеси гостинця, посидь, як Бог
приказав, поговори... Се розумію! А тепер що?
Напише карточку: „іратулюю“ — і вже по
всій параді... Як би був такий смаровіз бував
дома у Домінки, при татови, при мамі, все бу-
ло би добре. А тепер ти, тату, на бік! І ти,
мамо, також, — а до доньки йдуть листи, фо-
тографії... Дома не знають, на що й заносить
ся. О! Скільки тут самих листів!... Гей ти
Івасю, ходи но сюди!

Пастушок Івась надбіг із сїней.

— На, прочитай-но, що тут написано!

Матера взяв перший ліпший лист із верху
й дав Івасеві читати, бо сам був неписьмен-
ний. Івась махнув собі рукавом по під ніс
і помаленьку став читати.

Львів, 3 жовтня 1884.

Найдорожша Домінко!

Доношу Тобі, що я з ласки божої здорові нічого мені не хибує. Тішить мене дуже, що не забуваєш на мене. Довідаюся о Твоїм здоров'ю, чиє здорова і як Тобі поводить ся. Може би Ти приїхала на Покрови на відпуст до Львова...“

— А що? Не казав я тоді, — перебив Матера хлопця, — що змовили ся! Адже їздила до Львова! Впильнуй же їх у таким великім місті!... Щож далі?

„Тут сливки дуже тані, кварта тільки 4 крейцари, а в нас дома 6. Доношу тобі, що більше нема в мене нічого нового. Не гнівай ся, що так не ладно пишу, і не забувай на мене, бо я Тебе дуже люблю і цілую тисячу разів...“

— Поцілував би я тебе та отсим кулаком межи очі! — і Матера справді наставив кулак, так що малий наймит аж налякав ся. — Ну, йди собі! — сказав до хлопця, і той вийшов у сїни.

— Таке мале, — завважала Сороцька, — а як читає: мов оріхи гризе!

Але Матері був лист на думці; обурило його він, хоч у нім і не було нічого такого незвичайного.

— Чуєте, кумо, що за часи настали?

— А якже! а якже! — потвердила вдова. — Тепер усе по панськи. Посходять ся в читальні: „будьте ласкаві, панно Домінко!...“ І то так до наших дівчат! Ті студенти так понавчовували. І співають собі, і якісь варцаби грають — і Бог знає що! Хто таке пер-

ше видав?... Моя донька книжки приносить до хати — і там в одній таке саме вчитала, як отта Домінка зробила. По вченому тепер...

На недалекій дзвінниці відозвав ся то-ненький дзвоник, „сигнатурка“, на знак, що зараз починаєть ся вечірня, і вдова вийшла із хати. А за нею небавом пішов і Матера, сховавши коробку у столику.

Йому було дуже неприємно і стидно. Якось-аж не хотіло ся йти поміж людей. Він навіть не входив у церкву, тільки став собі з надвору й перестояв цілу вечірню. Сьогодні й на спів йому не збирало ся: усе не сходила з думки ся коробка. На що він її приймав? Нехай би була вдова сама занесла Лановиче-ви! У розпалі забув їй се сказати. Він, прав-да, хрещений батько Домінчин, але як тут йому влазити з таким ділом до Лановичів?

З тієї журби він зараз по вечірї віднай-шов батька Домінчиного, силоміць узяв його за руку й повів на медок. Так і чув він у своїм серці, що треба як небудь потішити ку-ма, тай йому самому було дуже ніяково на душі.

Випили, що випили, наговорили на моло-дого Лановича, скільки влізло ся, а там, при третій склянці меду, і кинули про се балака-ти, бо обидва зрозуміли, що Домінка ще мо-лода, і посаг має неггірший, то пару собі знай-де. Вона не дуже й тужить за Лановичем... Розмова пішла про господарство, засіви, торги, податки, — а коли на стіл прийшла пята склянчина, обидва вдарили долонями об стіл, аж склянки підскочили, й рішали, що таки зо-всім нема чоґо журити ся. Одна тільки ще журба лишила ся в серці старого Матери, що

його прозивають Вороною. От і сьогодні він заглянув до города, а там хлопці з яблунки ще зелепуги рвуть.

— Я до них, куме, а оден як крикне: „Втікаймо! Ворона йде!“ і втекли. Ну, скажіть, куме, яка з мене ворона? Деж я подібний до ворони?

— Звідки-ж вони, куме, таку кличку на вас узяли собі? Бо я то й сам чув не раз, а знати не знаю, звідки се.

— Е! — махнув рукою Матера, почаствував кума табакою і сам понюхав. — То ще, як я був в Італії на війні, то стояв довго у Вероні — місто так називається: Верона, а не ворона. Потім, як вернув ся, оповідав се декому, а люди: ворона й ворона! Не розуміють! Говори їм за Венецію, Фльоренцію, Верону, — а вони: ворона! Чоловік світа зобачив, а ти що?... Гей куме! То були часи, як згадаю! Гроший повні кишені! Вина як води! На квартирі, бувало, скажу до своєї господині: „Signora, datemi qualche goccia!“ *) — а вона, як та ласочка, так скаче, коло мене. „Subito, signore!“ **) — і понаносить усякого добра: їж, пий і весели ся! Добра була душа, отся Італіянка. Все чудувала ся, що в мене таке біле волося було. Ну, але я був собі хлопець — аух!... Пийте, куме!

— Годі вже! — відпрошував ся кум.

— Пийте! медок добрий!

Ще побалакали хвилину. Матера заплатив і куми розійшли ся.

*) Пані, дайте чим закропити ся!

**) Зараз, пане!

Веселий вертав Матера до дому — куди й журба діла ся! Але він сам міркував собі і тямив іще добре, що може трохи за багато випив, і щоб се людям не впало в очи, не приставав на дорозі ні з ким до бесіди, тільки йшов просто до дому. Він мало коли пив і соромив ся перед людьми втратити дещо з своєї поваги.

Ставши у себе на подвірю, він глянув кризь відчинене вікно у світлицю. Там стояла його жінка, одягнена у зовсім новеньке убрання, а Срулиха аж крутила ся коло старої, так щось поправляла та примірювала та значила собі. Донька була тут також, вдоволена й усьміхнена: її сукенка та блюзка лежали вже на ліжку.

Стара Материха так була захоплена своєю особою й новим строєм, що й не запримітила свого чоловіка.

— То за вузьке на мене, трохи розпустіть, бо дусить, — говорила вона до швачки, пробуючи спяти на собі вузький кафтаник, як у ту саму хвилину Матера спер ся ліктями у відчиненім вікні і привитав свою жінку солодкою італіяньчиною:

— Signora! Come siete bella! Vi amo! *)

Але Материха, не така вчена, глянула лише на старого з під лоба й відповіла йому далеко не так солодко й до того по нашому:

— Вступи ся ти, дурна вороно! Не заступай світла!

Матера не зважав тепер на образу, яку від жінки прийняв спокійно, лише далі величав її:

*) Пані, які ви гарні! Я люблю вас!

: — O ma dolce, cara, carissima Катерино! *) Бігме, я тебе не пізнаю! Чи то ти моя рідна жінка, чи я брешу?

— Брешеш, старий! — відрізала жінка, не подумавши, бо не мала часу.

— Що? Я брешу? То ти вже не моя жінка? Ну, коли ні, то я собі знайду иньшу. На що мені такої сивої та беззубої? Я ще не таку собі знайду!

Магериха образила ся, бо хоч і справді не мала вже деяких зубів і се кождий бачив, але за те, що вона сива, не кождий знав, бо вона все так хитро обв'язувала голову хустиною, що сивину мало коли було видко. Тепер вона скинула із себе кафтаник і, користаючи з вільної хвилини, коли швачка щось собі значила, приступила ближше до вікна і спитала ся в чоловіка з докором:

— Що? Ти вже випив ся?

— Але-о! Ще-б із тобою потанцював, як молодий!

— І чому ти, старий, не шануєш себе?

— Як не шаную? Або що? Мені не можна випити? З кумом здибав ся — й випили трохи. Давно-ж то я пив? Ще на Великдень!

— Чекай! чекай! Я тобі ще своє скажу.

— Та бо ти, Катерино, май розум! — уже неначе просив ся старий, але Катерина й слухати його не хотіла. Тоді Магера вдав ся до Срулихи: Слушайте, Срулихо, і розсудіть своїм жидівським розумом, по чій боці правда. І ти слухай, жінко! Правда, була у нас в осені гуска? Добре їй діяло ся: їсти мала

*) Моя солодка, дорога, найдорожша Катерино!

що, товста була. Ходила собі по подвір'ю: тільки жий, не забагай собі нічого більше. Отже ні: знудило ся їй самій на подвір'ю, злопотала крильми й полетіла до иньших гусок. Правда, де я її найшов? Аж у Богданського. А чому? Бо в нього був цілий табун гусей, то й наша схотіла до компанії. Дурна гуска, а проте розум має! А чим же-ж я гірший від твоєї гуски?... Добре я кажу, Срулихо, чи ні?

Срулиха засьміяла ся і згодила ся з Магерою. — Чоловік — каже — без людей не може жити: знудить ся самому.

— Отож то й є, signora Катерино, абись знала!

І на припечатане сеї справи Матера вивняв табакерку з кишені в камізельці, вдарив її двома пальцями спершу по вічку, а потім з боку, відчинив і понюхав у смак. Після того він мов не тими самими очима, що перше, глянув на свою жінку й побачив щось таке, чого перше не запримітив. Жінка саме тоді з'одягла ся знову у новенький кафтаник.

— Що се? І ти вже вбираєш таке вувеньке?

Не втерпів старий, відступив ся від вікна й увійшов у сьвітлицю.

— Ну-ну! Нехай же я подивлю ся, яке опудало робить із себе моя стара. Бігме! Прости, Боже, гріха, — що ви, Срулихо гадаєте зробити з моєї старої?

— Ніщо, ніщо, пане Матера, — заговорила кравчиха спокійно. — Адже на таке весілля повинна ваша жінка й ваша донька вбрати ся! Тамже будуть самі панове: бурмістр, асесор, уся комуна, комісар, декан...

— Овва! — відповів Магера зневажливо. — Ми більші пази! Вони всі з нас живуть.

— Ну, певно! — обурилася стара Магериха. — Абож він коли дивить ся на людей! Він у своїм замащенім убраню й на цісарське весіля пішов би!

— А проте я пан! Кождий знав мене! — відповів Магера гордо, походжаючи собі по хаті. — Ні! справді, стара, в тебе розуму нема. Шістьдесять років не зважала на моду, а на старість здуріла.

— Та де-ж се модне, пане Магеро?! — втихомирювала Жидівка. — Або ви знаєте ся на модах?

— Що ти собі, Срулихо, гадаєш, що тільки ти знаєш ся? — обурилася Магера, хоч у душі справді не був певний, чи сей стрій на жінці модний, чи ні. — На що мені більше й знати? Своїми очима бачу: зішнурувалася мені мою стару, що аж посвііла. *Vatene in malora!**) Ще мені жінку вдусиш!

І вже приступив до жінки, щоби власними руками показати, що їй тісно, але вона відіпхнула його:

— Йди ти з своїми лабами! Ще поваляєш!

Магера проте все ще раз любенько сказав: — *Carissima Катерино тіа!* — чого ніхто в хаті не розумів, хоч воно таки показувало його добре серце.

Донька Маринця, як добре вихована дитина, тимчасом зовсім не обзивалася й тільки боялася ся, щоби батькови не прийшло на думку оглянути й її нове убранє. Як на те, батько

*) Йди до біди.

приступив до ліжка, застеленого біленьким простирадлом із коронками, де побіч двох подушок із вишиваними пішвами лежала новенька рожева суценка Маринці й її блюзка. Блюзку він узяв у свої руки — донька аж поблідла зі страху — й тільки всього на ній примітив, — бо так у руках не міг осудити — що в ній в деяких місцях було повкладане щось тверде.

— Що се? Дроти якісь чи тріски в середині?

Тут уже донька не втерпіла, прискочила, мов би мада не знати кого боронити, обняла свою блюзку легенько, мов дитинку, і взяла її з рук татових.

— Положіть, тату, прошу вас... іще пінете.

— Н-ну! — заспокоював старий сам себе, — а не кажу, коли на дитину що справиш: воно молоде, але на що тобі, стара? Чи не маєш у що вбрати ся?

Материсі було вже сього воркотаня за багато й вона відповіла сердито, не зважаючи на Жидівку, яка врешті нічому не чудувала ся, бо знала Матерів здавна:

— Ага! Піду й я так, як ти, аби кождий здалека бачив, що йде козорізі... Іди спати, кажу тобі, старий табачнику, бо буде біда. Не зачіпай ся, поки я добра! Коли ти вже по таліянськи зі мною зачинаєш, то ти знаєш, чим то скінчить ся для тебе?...

Сі тверді слова жінчині зовсім отверезили Матеру. Він тямив, що коли вище, тоді в жінки ваги не має й нічого не вторгує. Звичайно, коли він тверезий, то вона мовчить і слухає, хоч усе зробить по свому; коли-ж трохи підхмелений, то жінка терпить, терпить, а там

потім і змиє голову, як не своєму. А того Магера не любив.

Жидівка вже не довго й бавила ся в хаті, забрала одержу, щоб дещо поправити, пригладити, і старий Магера не заводив уже суперечки за сукні.

Коли-ж вийшла й донька з хати, він, мов би й не випив нічого, спитав ся цілком поважно в жінки, що робити з тією коробкою, що переслала Домінка: чи передавати її за Лановичів, чи ні? Магерова також, мов би й не сперечала ся перед хвилиною з чоловіком, зацікавила ся його питанням, вийняла коробку зі столика, переглянула все, що в ній було, й задумала ся.

— Справді, що тут робити? Ще колиб то були самі листи, то можна би їх кинути в огонь тай кінець справі, але то перстень якийсь, мабуть золотий, і брошка, і шовкова хустина, — затримувати того в себе не можна... Нема иньшої ради — треба віддати.

Старий Магера мав сам се зробити, щоб ніхто не знав, навіть щоб і донька не довідала ся. На те і сховав коробку в скриню й замкнув. Дуже було йому неприємно, та що діяти? Мусів віддати.

III.

Минуло ще кілька днів. Весіле зближало ся. Се можна було запримітити на цілім роді Миланів та Лановичів. Усюди готували ся то з приносами на весіле, то з одягами, щоб можна показати ся між люди.

У Матері також робота аж кипіла, — адже Маринця мала бути дружкою. Вона то, бідненька, хоч яка молода, — ледви сімнацять літ їй минуло — мала в своїй опіці сьвітлицю і дбала справді про неї так, що й на рідного тата сварилась, коли він часом необачно заболотив поміст, який вона власними руками мила що суботи. Сього ж тижня, перед весіллям і перед Зеленими сьвятками, робота була подвійна. По дружки, як звичайно, придуть дружбове, придуть і иньші гості, — в сьвітлиці мусить усе сьвітити ся, як у дзеркалі. Маринця білила стіни, мила столи, крісла, вікна, поміст — і так завзяла ся вимити раз і шафу, якої ніколи не сьміла доторкати ся, бо батько робив собі на ній крейдою свої знаки, які лише він сам розумів. Із причини сих знаків вона тепер таки на добре посперечала ся з батьком, хотіла зараз переписати йому все на папір числами, яких уживає цілий сьвіт, одначе старий не згодив ся й поставив на своїм: його знаки мусіли лишити ся на шафі. Що гірше -- він дещо стер пальцем, а дещо дописав крейдою, так що білу широку пляму на темножовтій шафі мусів кожний побачити. А що сї знаки були купецькі рахунки Матері, то донька й не важила ся самовільно стерти їх — і так вони й лишили ся.

Тимчасом і Матера мав свій клопіт. Кілька разів уже збирав ся віднести сю коробку до Лановича; нарешті стрів його раз на дорозі коло своєї хати й запросив до себе. Женях і не здогадував ся ніякого лиха, бо Матера, здавало ся, був добрий; але коли тільки обидва вступили в сьвітлицю, старий зовсім змінив ся, понюхав табаки, засопів, відчинив

скриню, вийняв коробку й передав мовчки Лановичеві.

Той і не здогадував ся в чім річ і дуже счудував ся, коли Матера аж по хвилині сказав грізним голосом:

— Коли-б ти був моїм сином, то, кажу тобі: голова не була-б твоя! Смаровозе якийсь ходиш! Колись будеш мати діти й сам побачиш, як будеш дбати про їх добру славу. Чого так вибалушив очи? Се твої листи до Домінки й дарунки... А тепер забирай ся з моєї хати, нехай не дивлю ся на тебе!

Ланович дуже засоромив ся й не відповів ані слова. Поклав коробку на стіл і хотів відійти.

— Чому не береш? — скрикнув старий ще грізнійше.

— Нехай тут лишить ся! Я не візьму.

— Се не мое добро! Бери собі!

Ланович хотів уже таки втекти, але Матера заступив йому двері.

— Не береш?

— Ні!

— То ходи зі мною, гонивітре якийсь!

Матера взяв коробку в одну руку, а другою схопив жениха за грубий ланцюх від годинника й силоміць завів його в кухню. Там Материха розіклала як раз великий огонь у печі, щоб спекти схаби на весільний приніс і пироги для себе на сьвята. Матера в одній хвилині виняв дорожші річи з коробки і сказав, що продасть їх на бідних, а листи й фотографії і якісь стяжки як кинув у піч, аж огонь розскочив ся. Материха аж настрашила ся, але не перечила старому, бо був дуже сердитий.

Молодий жених пішов до дому дуже за-
журений.

— Бій ся Бога, старий, що ти робиш?
Се-ж не твоя дитина! — стала жінка доко-
ряти. — Цілком прибив його!

— Все мені одно! Я ще й зі старим по-
рахую ся.

— Дай же спокій!

— А тобі було-б мило, коли-б так хто за-
ніс водив тобі твою доньку чотири роки?!...
Кажу тобі, я й на весіле не піду. Я вже
з тиждень над тим гадаю: чого я туди піду?

— Як же так годить ся? Сестра моя
доньку віддає, твоя донька за дружку буде,
а ти не будеш на весілю? Завзяв ся сорому
наробити родині?

Жінка знала болюче місце Матери: деж би
він відважив ся зробити сором родині, або хоч
дати причину до поговору?

— Підеш, підеш, я знаю — говорила
жінка й казала правду.

Матера знав се також, але сьогодні, в су-
боту, ще вдавав упертого.

В неділю зрана вже все було в Матери
готове: і сукні, і приноси. Перед хатними две-
рима в два ряди стояли зелені галузи деревини,
в хаті й на подвірю пах свіжий шувар, роз-
кинений по землі. Все було до ладу, біда
тільки, що дощик почав накрапати.

— Се на ваші строї, на ваші панські
витребеньки, тороки, кокарди й рукавички! —
глузував собі Матера й дуже сердив жінку.

Але на потіху Материхи небавом небо
вияснило ся, — все виходило так, як вона
хотіла.

Вінчане мало бути перед вечером, але Магериха з донькою почали зодягати ся вже по обіді. Аж тепер побачив Магера докладно, які строї пошила Срулиха на його жінку й доньку. Строї були зовсім не господарські, не такі, як доси водили ся в його хаті, — були просто панські тай годі! Ще на жінці не було того так знати, яось Срулиха ухитрила ся пошити щось таке на пів панське, а на пів міщанське; але донька — ціла панна! Ще й зачесала ся яось так дивно, що Магера дивив ся, дивив ся і своїм очам не вірив. Така якась зграбна й легенька зробила ся, квітками уквітчала ся, — Магера сам свої доньки не пізнавав. І хоч ніяким способом не міг сказати, що доньці в сій строю не до лиця, одначе аж заломив рўки і майже з розпукою сказав:

— Нема вже мабуть гаразду в нашій хаті, коли вже моя донька вбираєть ся як наймичка зі Львова. Всі иньші доньки, що я повіддавав, виховав я по старосьвітськи, по господарськи, без панських примх, а при сій доньці не моя вже голова... Нові часи настають... Гріх береш на душу, жінко!

Магериха не обзивала ся ані словом, а донька в плач і давай цілувати батька по руках та просити, щоб не гнівав ся. Батько аж сам закліпав очима — жалко йому стало — але не попустив свої гадки.

— Не плач! Не плач! — сказав лише й вийшов на подвірє, з подвіря зайшов у садок.

Тут походжаючи, нагадав собі своє житє. Як він виховав восьмеро дітей і всіх вивів у люди, скільки напрацював ся для них і як через них — лише через них, розійшло ся його надбане добро. І тому дай, і сьому дай — мало

що й самому остало ся на ст̄арі літа. І се, що є, забере Маринця. Нема вже справді в хаті такого гаразду, як був давнїйше. І от показуєть ся познака сього упадку: стрій, що не до пари ні цілому домашньому житю, ні роботі в родині, — стрій, яким бідні люди прикривають свою бідноту, бо не є певні у своїй душі. Що порадиш на се лихо? Воно приходить із відкись і тихенько чіпляєть ся людей, як недуга і смерть, перед якою не втечеш...

Щоб себе трохи заспокоїти, Матера поклав собі піти до Милянів подивити ся, як панна молода зодягнена, бо прийшло йому на думку, що для слави родини може й не годилось би, щоб його рідна донька, сьгодні дружка, при панні молодій виглядала як донька бідака. Інші будуть вистровні, а його донька що? — Не його донька? Не дитина старого Матери, що стільки літ дбав про родину й не показував по собі бідноту?... Нехай би вона й послушала його, свого батька, і зодягла ся по господарськи, нехай би й жінка на те згодила ся, так що з того? Інші звичаї захопили вже людей, подало ся вже стільки, з'убожіло ще більше, місто не зачинене, не здержиш невиданих звичаїв, що так і пруть ся у місто з усіх боків.

Матера застав панну молоду, вистровну ще краще, як його донька, з довгим вельоном на голові. Тепер уже не казав нічого, хоч був смутний у своїй душі.

— А прийдуть же хоч із короваями та з вінком від молодого? — спитав ся ще лише в старого Миляна з недовірєм. — У тебе все по панськи... Деж се бувало в нашій родині!

— Прийдуть, — я казав. Баби не хотїли але я не згодив ся. Гадаєш, що мені ті

панські примхи до вподоби? Та що вдієш із жінками?

Милян жив по панськи. В нього були дві сьвітлиці й алькир і кухня. Місця на весіле було досить. Столи були вже позастелювані й позаставлювані всячиною, а з кухні розходився по цілім подвірю такий запах із печені, що пес не міг у буді всідіти й тільки жалісно скомлів на припоні.

Магера й Милян коштували саме якусь дуже смачну горілку й розмірковували, що таке надало їй такого доброго смаку, коли чують — на вулиці грає музика. Дванацять Жидів грає марша так гарно, мов військова музика. А за ними свашки, дружки і дружбове та иньше молоде товариство — несуть короваї й вінок до молодої.

На подвірю музиканти стали і грали далі, а старший дружба з міртовим вінком на полумиску, застеленим великою, квітчастою тонкою хусткою, вступив у сїни й застукав тричі в двері сьвітлиці, де була панна молода. За ним стали иньші дружбове з короваями. Мати Юльки, дві кухарки й ще одна жінка, що варила по всіх лїпших міщанських весілях, прибігли з кухні послухати. Надійшли і Милян і Магера.

Двері відчинилися, старший дружба вступив із иньшими в сьвітлицю і сказав поважно: — „Слава Ісусу Христу!“ — Всі зібрані відповіли йому так само поважно: „На віки слава!“ Потім дружба відкашельнув, видивився дуже грізно на панну молоду, кругленьку, присадковату, з задертим трохи в гору носиком, — і промовив:

„В господарський дім вступаю і кланяю ся насамперед Богу, потім татови й мамі, а потім тобі, всечесна панно молода! Не знаю, чи найшов я дорогу, чи заблуdiv, що зайшов сюди, але я, здасть ся, дороги не змилив і йду, щоб серденько твоє звеселив. Бо милість панянська нас сюди привела і так нас говорити навчила: „Чого сумна ти, панно, невесела, чому серденько жалем ти розжалила? Чи може на розквітлу розмайринову коруну ти собі не заслужила?...“

Тут дружба мов би забув ся на хвилину; Юлька ж тимчасом скривила ся, на плач їй збирало ся.

„Не плач, — сказав дружба в дуже відповідну пору, хоч йому так із промови випадало сказати, — і жалю собі не завдавай, панянських своїх сліз не розливай, іно коруну сю розмайринову з рук наших кавалерських відбирай! Бери, бери, бери то уродженна за своє, що тобі ласка божа дає! Булась, як ружа в городі до нині, а тепер будеш прикрасою в родині!“

— Дуже добре! — не втерпів Матера й похвалив дружбу за промову. — То розумію! І де він вивчив ся? Я не чував такого...

— І я не чував, але що добре, то добре. Все нагадує, як за нас бувало, — відповів Мвлян.

Тимчасом музика на подвірю вдарила „туш“ і заграла „Многая літа“. Счинив ся гамір. Юлька зі слізми в очах відібрала з „кавалерських рук“ вінок у кошичку, три короваї на полумисках, прикрашені смерекою й торічними яблуками, та поклала на стіл. Музиканти ввійшли в сіни і грали далі.

Трохи потішив ся старий Матера, що пошановано старий звичай, трохи жінка помогла, — і він із більшою відрадою в серці вернув ся до дому. Застав тут саму жінку, що все ще не була зовсім готова на весіле, ще чогось шукала й не могла найти.

— Давай, стара, їсти! Йду на весіле!

— Та як? На весіле йдеш і дома хочеш наїсти ся?

— Що ти знаєш! Давай і не питай ся!

Не було вильшої ради — внесла жінка страву. Тішила ся, що хоч старий не сердить ся більше.

Матера їв і приговорював до жінки:

— Так, так! Тепер коли йдеш у гостину, наїж ся перше дома! То тепер уже не ті давні часи, де на гостині і їж, і пий, і попускай ремінь. Тепер по панськи все. Ану, почни ти в гостях їсти, як Бог приказав, то нажерним назвуть. Такий уже сьвіт настав. Усі осудять, скажуть: „Дома не має що їсти! Не вміє між людьми найти ся“. Ніби, по що ж старому йти на весіле? Танцювати?... А що за короводи при гостині! Хіба я не видав? Радше дома оттак собі спокійно попоїсти — і вже! А ви собі на весілю їжте або не їжте — що мені до вас?

Жінка слухала, як він так їв і все кидав по кілька слів, і усміхнула ся: певна річ, старий уже випив дещо, коли такий балакучий. Але не сказала нічого.

Попоївши, Матера навіть причепурился трохи, причесав ся так, що волосє поверх вух на висках закрутило ся, поправив хустку на шиї і вже виходив із жінкою з дому —

донька вже давно пішла, — коли тут прибігає брат пана молодого й настрашений питаєть ся:

— Чи нема тут Андрія?

— Нема! Або що? Втік?..

— Та десь вийшов перед хвилию й не можемо його найти. А тут шлюб незабавом... П'яний був трохи...

Обоє Матери дуже затревожили ся, коли погадали, що з того може вийти великий сором родині.

— Я казав, що той смаровоз не оженить ся по людськи. Все мусить бути інакше!

— Може він захорував? — спитала Материха.

Андріїв брат і не відповів, побіг далі.

Матери пішли чим скорше до Милянів на раду, що з сим чинити. Застали тут уже повно гостей, що прийшли відвести молодят до церкви. Музики грають, усе вже готове. Ще тільки жениха нема.

Як на лихо, і сюди саме тепер принесла Петрейчиха вістку, що молодий десь заповдів ся.

Вдова Сороцька в гурті старих, що чекали в холодку в городі, саме розповідала свій предивний сон: як покійна Пилипиха — дай їй, Боже, небо! — прийшла до неї у ві сні й радла їй доконче поставити на льотерию 7, 31 і 59, — і вона, розумієть ся, поставила — коли в сю хвилину надійшла до гурту стара Петрейчиха і спитала просто: — Чи то правда, що молодий утік? Я чула...

Гості дуже здивували ся, бо не чули нічого. „Се не може бути! Певно захорував або що“ — відповіли Петрейчисі коротко; але жених справді не приходив, усіх обняв неспокій. Стали старі голови думати над тм, чому-б

молодий мав утїкати. Нема причини! Може Домінка почарувала? Се дуже легко може бути: її мама — жінка не певна. Так се була би вже одна причина. А друга причина не иньша, тільки така, що загалом діти тепер не такі, як бували давнїйше, — неслухняні, нічого з ними не вдїеш. Не слухають батька-матери, тільки свого дурного розуму.

І всі старі дивили ся з докором на молоді; гарно прибране покоління, що вештало ся то сюди, то туди, чекаючи на жениха.

Надїйшов і Матера до гурту. Почув зараз, що гості знають новину; пояснив їм, що молодий не голка, не згубить ся, певно слабо йому зробило ся, — але що до загального погляду на дітей, відразу згодив ся зі старими.

— Подивіть ся лише на тих от дівчат, як то вистроєне! Де то перше хто таке видав?

— Де-де! — потвердила Сороцька, забувши і про льотерію. — Чи тож перше й весїле так відбувало ся? Давно не в вельонї брала дівчина шлюб: молода мала на голові стяжки й розмайриновий вінок. Ще я так ішла до шлюбу.

— І я так, — вмїшала ся в розмову иньша стара жінка. — Як нинї тямлю: я мала на собі білий кафтаник із широкими рукавами, чорний поясок і спідницю ружову, гладку, а не крилїнову, яку тоді цани носили.

Третя жінка на те:

— А тепер, дивіть ся, й на передмістїю по панськи! Перше носили корсет червоний або синій, шнурований, та не туго, як тепер, і по верху, голова в квітках, коса зі стяжками... А тепер... Кравці тепер такі моди позаводили!...

І згадали бабусі давні часи — люба була їм розмова. Гадками літали вони яких трицять, сорок літ у минувшині, коли ще була мода своя, а не заведена з чужини. Всіх їх — кого більше, кого менше — боліло, що ті часи вже минули; тепер на діти все купуй тай купуй обнову, а в тім ні знаходить ся, ні на се надивити ся.

І Матері була ся розмова дуже до вподоби. Він от таки сьогодні мав гризоту через строї.

— Мій тато, — почав він — памятаю, як убереть ся в зимі в бекешу, підбиту кожухом, як підперезеть ся поясом, шапка баранкова на завісах, велика, — аж любо подивити ся! Бувало, каже мені держати пояс. А пояс був шовковий, золотом тканий, довгий, — що до недавна були з нього стяжки при корогві в горішній церкві. То я, бувало, стану на стільчик, бо малий був, і держу оден кінець пояса, а тато-небіжчик — дай йому, Боже, царство небесне! — притримує другий кінець пояса при стані, крутять ся до мене і складає пояс на собі рівно, на дві три пяди широко. Як вийшов на місто — хлоп як мур! А в літі зелений, або синій жупан візьме на себе, знову поясом перепаше, солом'яний капелюх на голову — ото носили ся!

— То так на передмістю було, — пояснили Матері слухачі.

— Ну, бо й мій тато був із передмістя. А в місті як було? Також не носили ся так як тепер.

— В чемерках ходили, — завважив хтось.

— В зимі в чемерках із кожухом; літом у капотах оттаких, як ота моя. Ще нас тільки

кількох тримає ся старого, а всі інші — куці шваби. Та от і я швабську шапку часом ношу: иньших і не продають, а сам не зробию.

— Та бо перше й весіле не так вело ся, — почала знову Сороцька. — В четвер були заручини, в вівторок весіле, на другий четвер виводини. Цілий тиждень тягло ся. А тепер від полудня до вечера — тай по всім, як із батого тріснув!

Маєра був рад і самій розмові, й тому, що за розмовою час мишав скорше: може тимчасом віднайдуть молодого й минеть ся клопіт. Але розмова ввірвала ся; так і видко було по всіх неспокій. Щоб як небудь знову забавити гостей, Маєра почав усіх жінок частувати своєю табакою. Мусіли жінки брати, бо старий не вступав ся. Як непривичні, вони всі так гірко почали пчихати, що аж поплакали ся.

— Чемериці досипав до табаки! Нам на збитки! — нарікали жінки, витирали сльози і сьміяли ся одна з одною.

Маєра вияснив, що ні: се лиш його табака така добра, правдива російська, та ще й з житним цвѣтом до того.

Здавало ся, бавили ся гості і без весіля добре, а проте після табаки всі знов замовкли, мов води в рот набрали, — чи ще нема молодого? Може й справді де пропав, або захорював, або зробив собі що?... Вже вечерів, а його нема!... І декотрі жіночки вже відійшли собі на бік, иньшу раду радити, свою жіночу. Діло було не таке просте, як би кому здавало ся; годило ся його розважити гуртом і помалу і з усіх боків... Сеж справді небувала річ, щоб жених перед вінчанєм утік! Буде про що балакати хоч із місяць...

Маґера пішов до хати. Вже й йому терпцю не стало; мусів звідати ся в жінки, чи ще не найшли молодого. Жінка побачила його й вийшла йому на зустріч.

— Пропали два веприки, все мясо за-
стигне! — сказала вона так, як би їй не мо-
лодої було жалко, тільки веприків. А то вона
сестру жалувала.

— Ще не найшли? — спитав ся Ма-
ґера.

— Ні! Іди но ти, може ти його де най-
деш. Уже по всіх закамарках, стодолах, ямах
шукали — і нема! Сестра з розуму віде. Така
ганьба!

— Деж я його буду шукати? Радше йду
собі до дому спати і вже!

І справді Маґера пішов зараз до дому.
Йому було так прикро, що між людей уже й
не мав гадки сьогодні показувати ся. Щоб
його не стрітило багато людей, він навіть не
вертав звичайною, коротшою дорогою, через
місто, тільки пішов попри цвинтар, де менше
людей ходило.

Іде він задуманий і лихий та розбирає
в своїй голові нечувану пригоду, коли дивить
ся на цвинтар стежечкою поміж могилками
хтось походить собі. На цвинтари дерева й
корчі — не видко добре. Маґера йде до фіртки,
відчиняє, дивить ся ще ліпше — молодий Ла-
нович ходить! У першій хвилині хотів старий
підбігти до нього, вхопити за чуприну й так
вбити, щоб на ціле жите попамятав своє ве-
сіле. Але зараз прийшло йому на думку, що
сполохав його й він утече. Ще жите собі від-
бере, бо не знати, що в гадці має.

— Андрію! — кликнув Магера зовсім лагідно.

Ланович стрепенувся й оглянувся.

— Не втікай, Андрію! Не втікай! Я тобі не ворог! Май розум!

Андрій справді не втік, лише почекав.

— Що ти доброго робиш, хлопче? — спитався Магера й поклав йому руку на плече, щоб у потребі придержати його.

Андрій заплакав, як дитина.

— Домінки мені жаль! Мама мене перемовила...

— І ти аж тепер нагадався?

— Ви мені нагадали! Сими листами нагадали, що спалили їх! Мені тепер із думки не сходить...

— Щож гадаєш робити?

— Порадьте, вуйку! Я до шлюбу не піду.

— Треба було мені скорше сказати, а так тепер що я тобі пораджу? Одно тобі лише скажу, що тепер і Домінка не вийшла би за між за такого смаровоза, як ти, тай ще по тім усім, що ти наробив.

Гадка була така подібна до правди, що Ланович аж застановився.

— Обітри очі й ходи! Ти, бачу, трохи випив і не в при добрім розумі.

Ланович вагався.

— Ходи, я тобі кажу! Скажемо, що тобі зробилося не добре і вже. Ходи, ходи!

Ланович справді пішов за вуйком.

— А не дивися так, як би ти три дні не їв! Голова до гори! Сеж на своє весіле йдеш! Там чекає на тебе Юлька, така гарна, що аж забудешся!

Цілу дорогу розважав Матера Андрія, говорив усячину, та для більшої певности взяв його попід руку. Перед самим домом молоді Андрій нараз став, але в ту саму хвилину вибігло з хати кількоро з родини й так обступили його, що про утечу й гадки не могло бути. Пішов Андрій у сьвітлицю, як ягня на заріз.

Але Матера аж відітхнув лекше. Зараз віднайшов свою жінку й потішив її: — „Не жури ся, не пропадуть веприки: з'їмо їх!“

Потім пішов і до гостей, що вже починали розходити ся й потішив їх також:

— Не втікайте! Є молодий, весіле буде! Самі-ж ви казали, що тепер нові часи, — все мусить бути інакше..

З тієї радости й досади Матера понюхав табаки так, що аж йому в очах засьвітило ся..

Весняні бурі.

На ратуші вибила вже друга година по півночі, а в мешканю сторожа міської школи на передмістю столиці все ще не погасало маленьке світло, яке можна було бачити й з улиці. У просторій комнаті сторожа, що сам із жінкою і дітьми спав у кухні, спочивало на простих деревляних і залізних ліжках п'ять учеників. Шестий комірник, ученик сивої класи гімназійної, Микола Демидів, лежав також на ліжку біля вікна, однак не спав, тільки при свічці, приліплений до верхка ноги залізного ліжка, читав уважно останні картки грубої книжки, що звала ся „Ідея“. З незвичайною напругою дочитував Демидів книжку. На його змарнілим лиці знати було ненаситну цікавість; зіниці втомлених очей пробігали скоренько стрічку за стрічкою, зупинюючись довшу хвилину над деякими гадками.

Остатня сторона! Минає кілька хвилин і Демидів кладе зложену книжку під подушку, гасить свічку, поправляє подушку під головою і покривало на собі — і перше всього

чує, що йому дуже холодно в ноги, очі печуть, а голова втомлена болить. Завиваючи ноги в покривало, він чує ся просто оголошеним, розбитим, думки, хоч снують ся, але так безладно, що годі їх зібрати до купи.

За кілька днів у Демидова має бути сповідь великодна, а тут нині могутча „Ідея“ знівечила у нього і так уже не дуже тривку віру не тільки в сповідь, але в ціле посмертне життя, у все те, в що вірити його навчали. Будинок віри, ставляний у нього змалку до двацятого року життя, хоч уже мав деякі щербини в мурі від сумнівів, тепер нараз розсипав ся зовсім у румовище до самого споду так, що й надія на напругу його пропала.

Микола Демидів був цікавий до книжок. Читав усе без розбору, що попало під руки, що міг роздобути у товаришів. Рік перед тим побожний наче чернець, такий совісний при сповідях, що нараз признавав ся до гріхів, яких навіть не розумів, а певно не зробив, під впливом одної поезії впав на оригінальну думку, зложити собі свою окрему молитву, щоби тільки не молитись із готових взірців молитвослова. І зложив собі молитву, перемішану поетичними зворотами, в якій перша була просьба до Бога за здоровле родини, відтак за Україну-Русь, а в кінці й за себе. Відмовляючи сю молитву, Демидів попадав у такий побожний настрій, мав таке погідне, сьвяте лице, що товариші, замітивши се, назвали його черцем.

І отсе той чернець по не цілім році почув ся тепер крайним безбожником. Хоч і на думку йому не приходило, перечити істноване всемогучої сили, що править цілим сьвітом,

але віра у все те, що „люди видумали“, у нього щезла. Відзивали ся ще в його душі протести против безвіря, знані йому з науки релігії та з інших книжок, але „Ідея“, велика, могутча „Ідея“ мов динамітом розсаджувала всі підвалини та стіни будинку віри; все-сильний сумнів мов вихор розкидав румовище — і на місци віри осталась безодня, якась чорна пропасть, із якої звільна мало щось повстати.

Але що мало повстати? Сьвідомість правди і своєї людської гідности. Хоч Демидів поняття правди і людської гідности не розбирав, але чув невиразно, що сьвідомість того має з нього зробити „чоловіка“. Розум і тільки розум — найвисший повелитель на землі, а сама земля то місце для неба і пекла.

Здав ся Демидову, що повинен радуватись такому відкриттю, він навіть справді усміхнув ся, згадуючи давню свою наївність, але приходить друга хвилина, і його молодий ум починає лякати ся, сумнівати ся, немов йому чогось жаль, немов нерад, що відкрив сю нову правду, яка його так зворушила. Якесь невиразне зневіре в житє обнимає його ум, якась самота огортає його душу. Перше таємною думкою сягав у безконечність, поза могилу, а теперішня сьвідомість така проста, така непоетична...

І повстають в утомленій голові молодого ученика суперечні думки, що між собою борють ся, перемагають ся. Совість докоряє розумови, розум згорда відповідає совісти і серцю, душа спокою не має.

Голосний дзвінок годинника звіщає третю годину. Третя година! Пора спати; рано до

школи треба йти... Демидів рішив ся заснути, але ум його, мов розгонне колесо при машині, вже без мотора-волі, снував дальше думки, які ставали щораз невиразнійші. Сильнійші і яркійші думки мара сумніву замотувала в свою сітку, відбирала їм силу — поки в кінці зі всього остались тільки сонні мрії, независимо від волі молодого студента.

Демидів заснув твердо — і в душній комнаті розлягалось тільки рівномірне сапане сплячих хлопців, перебиване голоснішим тиканєм стінного годинника...

*

*

*

Не снідавши, бо не було що, Демидів пішов до школи. Не була се в нього новина не снідати; бувало, цілими тижнями ходив натще до школи, бо невеличкий заробок за лекції не вистарчав на всі його потреби. Сильне його тіло зносило такі недостачі поки що безслідно, бо хоч Демидів був із лица марний, але ніколи не нарікав, що нездужав.

Прийшовши до школи, взяв ся пильно перерабляти аналітику, що припадала на першу годину науки. Арифметика і геометрия були для нього найтруднішими предметами, годину математики вважав він для себе мукою і з резигнацією принимав усякі докори професора Греблянського, який всю його неохоту до математики брав тільки на карб лїнивства.

Голосний дзвінок шкільний звістив осьму годину, гамір на коритарях і в клясах затих, а до семої кляси увійшов повагом блідий професор Греблянський з рудим заростом, званий

учениками Льюгаритмом. По молитві, записавши тих, що не були в класі, в каталогі, професор Льюгаритм виняв із кишені книжочку і став її переглядати. Звиш сорок учеників, мов на знак, похилились над своїми книжками та зошитами, як би в остатній хвилі бажали навчити ся всього того, чого не знали. Демидів припав цілим тілом до лавки, немов бажав скрити ся, вдивив ся у фігуру в книжці, якої не дуже й розумів, і ждав. Хвиля була прикра. Професор орієнтував ся у списі своїх учеників та обчислював, кого кілька разів питав.

— Ну — відізвав ся в кінці Греблянський — най нам Демидів покаже, як він розуміє аналітику.

Демидів вийшов із лавки, взяв губку і крейду в руки і станув перед таблицею.

— Поясни мені трансформацію координат.

Демидів нарисував на таблиці дві лінії поземі і три простовисні, поназначував їх буквами і почав поясняти :

— Трансформація се така операція, що із знаних координат якої точки виводить ся координати сеї точки до другої системи координат. Маємо три випадки. Перший такий: нові осі рівнобіжні до давних...

Демидів пояснив перший випадок трансформації координат. При другім не міг дійти до ладу. Сінуси і косінуси ставив, де не треба, і виходила дурниця.

— Ну, а третій випадок? — спитав професор солодко.

Демидів пробував сьак і так, — не йшло.

— Отже сядь собі, синку, маєш третю!
— рішив професор.

Демидів поклав губку і крейду на сто-
лець і пішов у лавку. Але не встиг ще усі-
сти, як Греблянський знов покликав його :

— Покажи-но ти мені свій зошит, чи ти
собі записуєш, що я традую.

Демидів вийшов із лавки і подав свій зо-
шит Греблянському. Той перекинув кілька
карток і скрикнув :

— Так то ти записуєш! Підчас моєї го-
дини рисуєш собі всякі дурниці! То так ви-
глядає трансформація координат?!

Обурений професор показав цілій клясі
одну картку з зошита Демидова, на якій бу-
ла нарисована велика осяляча голова в окуля-
рах, із людським толубом. Сей дивний осел ніс
під пахою велвку купу книжок, на яких
видніли написи: Математика, Латина, Грека,
Учебник денунціяції... Ціла кляса засьмі-
яла ся.

Не приглядаючись рисункови ближше,
Греблянський кинув зошитом Демидови в очи.

— Ну — каже — підпиши ся сам під
тим рисунком, щоби кождий знав, хто се. Я
тобі кажу наперед, що до матури не долізеш.
Щезай мені з очий!

Демидів підняв зошит із підлоги, вернув
зі спущеною головою в лавку, сів, розгорнув
зошит перед собою і майже несвідомо став
олівцем мазати на чистій картці. Рівночасно
думав про наслідки злої ноти і поводив олів-
цем, зпід котрого за хвилию явив ся рисунок
дерева, одного, другого, далі хрест при дорозі,
горб якийсь, схід сонця, пастух — все те тіль-
ко в головних рисах. Демидів не дивив ся,

як його товариш поясняв гладко всі три випадки трансформації координат, тільки щораз більшу увагу звертав на те, що рисував. В кінці все те перечеркнув навхрест та замкнув зошит. З мимовільним страхом підняв очі на таблицю, сховав ся незначно за плечі товариша, що сидів перед ним, і слідив за рухами ученика, який, недовго думаючи, писав формулку за формулкою, з чого Льюгаритм був очевидно рад. Демидів дивив ся на таблицю і зовсім не міг зрозуміти, яким чином

$$x = a + X \cos \alpha - Y \sin \alpha,$$

хоч се було для всіх таке зрозуміле. Прибитий, сумний, утомлений по невиспаній ночі, немов без духа просидів Демидів до кінця години і аж лекше відітхнув, коли сторож задзвонив на дев'яту годину.

Професор вийшов із класу, а Демидів опер голову на лавці і немов зібрав ся спати. Сусід мав якесь діло до нього, та він тільки махнув рукою і не відповів нічого. Не зважав ані на те, як товариш Дячок *vulgo* Безрогий рухав вухами та шкірою на власній голові і знаменито вдавав, як квичить у різних потребах паця, з чого ціла класа сьміяла ся, — ані на те, як товариш Білий, що нині дістав також зду ноту з аналітики, грозив перед усіма, що Льюгаритмови голову розібе, про що нинішні товариші дуже сумнівали ся.

Лише ученик Володимир Лужицький, гарно прибраний, пристойний хлопець, зміг вивести Демидова з його задуми. Присів ся коло нього і шепнув:

— Чого ти, Миколо, так посумнів? Гризеш ся одною двійкою? Дурниця!

Микола мовчав.

— Прийдеш нині на концерт?

— Розуміє ся — відповів Микола, не підводячи голови з лавки.

— Нового члена маємо — шепнув Лужицький.

— Хто він?

— Білий. Завзятий хлоп!

— А певний він? — спитав шепотом Демидів.

— О, розуміє ся! — запевнив Лужицький.

Лужицький хотів іще щось сказати, але до кляси ввійшов професор Дубровський з купною зошитів під пахою. Лужицький усів на своїм місці.

Дубровський розібрав ся, поправив на носі окуляри і став ходити по клясі.

— Кілько разів говорив я вам, як обробляти вільну тему — почав він — а більша частина з вас таки ще не знає, що писати і як. Фантазія у вас убога, мов у студента з першої кляси — та що я кажу? у них із першої кляси вона далеко богатша, як у вас. Чутя у вас нема ані дрібки. Замість розвивати ся, ви стуманіли!... Задачі пишете сухо, мов би думок вам не ставало, мов би думати не вміли. Що ви робили попередними літами?... Адже тема була не така трудна і не така невдячна: „Нагинай дерево за молоду, коли хочеш, щоби просто росло; учи дитину змалку, коли хочеш, щоби з неї вийшов характерний і розумний чоловік“. Чи ви того не можете зрозуміти?... Демидів!

Демидів підняв ся зі свого місця.

— Мушу тобі прилюдно сказати похвалу. Твоя задача найгарнійша, найліпше оброблена. Сьмілі думки висказав ти... Я ніколи не жадаю

від вас — звернув ся професор знов до учеників — щоб ви вміли тільки *iugare in verba magistri*, а не мали своїх думок. На те ви вже старші ученики, щоби й свою думку мали і сміло виповідали... Чому ти, Демидів, не віриш тим „огородникам“, щб беруть ся дерево нагинати? Ану, прочитай свою задачу в голос.

Демидів став читати. У вступі задачі писав про народню філософію в приповідках, які досить часто висказують зглядну правду, а то іноді й з етикою не в згоді. Перейшовши до теми, описав із іронією огородників таких, що як стануть нагинати деревину, то й зломлять звичайно. Буває дуже часто: ті, щб беруть ся нагинати иньших, самі не ростуть „просто“, отже й не повинні дивувати ся, коли молоді люди нераз противлять ся їм. Відтак пояснив, як розуміє „нагинанє“, чи воно часом не шкодить деревині, коли воно потрібне, і хто в загалі нагинає деревину. Не лиш огородники, але й обставини. Взявши приклад зі знаного собі студентського життя, розповів, як перше всього недостаток, брак опіки, прикладу, сердечности, нагинають хлопця так, що з нього виростає зовсім не те, чого собі випадкові керівничі його вихованя бажали.

Спостереження Демидова були бистрі, дуже часто правдиві, а заправлені то щирим жалем, то іронією, робили вражінє на цілій класі. Демидів скінчив уже читати задачу, а професор Дубровський все ще мовчав. Відтак став перед Демидовим і спитав його :

— Чого ти нині такий блідий?

— Я читав до пізна в ночі — відповів Демидів.

— Чому-ж не читавш у день?

- Не маю часу.
- Як то? не маєш часу?
- Маю лекції, що мені забирають вільний час.
- Чи з того жиєш?
- З того.
- І не маєш ні звідки помочи?
- Тепер ні.
- Чим твій батько?
- Ткачем. Тепер се ремесло не поплатне; а ґрунту в нас мало.

Професор Дубровський став роздавати зошити, при чім кождому ученикови відчитував свої замітки і поясняв. Демидів тимчасом на білім місци книжки рисував козака в широченних шараварах.

Роздавши задачі, Дубровський став говорити на тему, порушену Демидовим. Говорив про ідеали молодіжи, про їх недостачу досвіду, про їх охоту не слухати нікого, судити старших і вдавати дуже розумних. Відтак розповів, як повинен виглядати „огородник“, що має виховувати молодіж. Він, звісно, може також помилити ся і замість нагинати, ломити завдатки на характери, але ученик сеї класи знає вже, що то таке совість, змаганє до правди, отже, слухаючи иньших, повинен по своїй найліпшій волі і розуміню служити правді і старати ся мати чисту совість. Відтак навів професор багато прикладів із життя, то веселих то сумних, щоби ученикам вяснити понятє чести і совісти.

Ученики, крім кількох, слухали незвичайно уважно сеї бесіди. Демидів чув ся піднесеним на души, забув докори Льоґаритма

і розважав добре слова педагога. Година науки минула так скоро, що ученики і не замітили.

Коли Дубровський вийшов із класи, Демидів узяв Лужицького під вікно і спитав тихо :

— Ти читав „Ідею“ ?

— Ні. Що се таке ?

— Дуже цікава книжка ; всю віру нівечить зовсім.

— А ти Дрепера читав ?

— Ні. Маєш може в себе ?

— Маю. Дам тобі.

— Знаєш, Володку, — говорив Демидів до товариша — коли так собі розважаю все, бачу, що не можу бути сьвященником. А мені здавало ся, що нічим иньшим не буду. Родичі все казали...

— Ну, звичайно, твої родичі не розуміють. як то прикро грати комедію через ціле житє. продавати за хліб свої пересьвідчення.

— Що за дивні річи в сій „Ідеї“ ! Так тебе рішучо пересьвідчує, так руйнує все те, в що ти доси вірив !... А таки годі зараз із тим усїм погодити ся... Автор там і каже на вступі, що незвичайно трудно освободити свій ум, коли віра загорнула в свою сітку всі понятя чоловіка і чутя. Нещасний лякає ся перед кожним роз'яснюющим промінем. Хто вірить, не повинен ніколи питати ся, длячого ? А тут наука поступила, помильні основи падають, чоловік бє ся з думками, не знає, за ким іти, чи за розумом, чи за вірою, таємні чутя душі мов сполохані курята ховають ся під крила розуму, а розум немилосерний кричить : „не бій ся !“. Та трудно-ж не лякати ся, трудно не чути неспокою...

— Який тобі спокій може дати віра в те, чого не розумієш? — спитав рішучо товариш.

— Коли-ж бо й розум не дав мені на все відповіді -- нарікав Демидів.

І пішла між молодими приятелями горяча розмова про загадку істнованя, над якою тільки філософів думало. Лужицький говорив так, як би певно знав, що боронить правди, Демидів сперечався, випитував, як би шукав відповіді на різні свої сумніви. Знати було, як у тім молодім умі сумніви і великі гасла, немов та весняна буря, одні засіви замулювали, другі скроплювали животворним дощем; збирались разом у грізну хмару то знов розходились спокійно, даючи приступ веселим промінням сонця.

Прихід старого катехита перебив горячу розмову приятелів, що розійшлись до своїх лавок. Катехит ходив задуманий по клясі, від часу до часу ставив деякі питання ученикам, ученики читали відповіді з книжки, а він походжав даліше по клясі, не зважаючи на нікого...

* * *

На обід ходив Демидів від кількох літ до людвої кухні, де харчувались різнородно одягнені люди. Були там і якісь збіднілі панки в циліндрах і студенти і робітники, що літом без блюзи приходили на обід. Всіх очевидно не стати було на дорожші обіди, тому дешева людова кухня була для них добродійством.

За олов'яний значок, що коштував десять центів, дістав нині Демидів росіл, кусень мяса з фасолею і хліб. З тим обідом упорався він за десять хвиль і вдоволений пішов до дому.

Дома молоді комірники сторожа корястали з вільного часу, бо була субота і не треба було по полудни йти до школи, отже збиткували і радили над тим, куди би піти на прохід. Лише один, сирота по сьвященнику, грав на цитрі, за що Демидів усе його дуже любив. Ідеалом у Демидова було купити собі цитру і навчити ся грати. Як то приємно! які ті акорди на цитрі м'які та любі! Він справив був собі тому два роки дешеvu скрипку і вже грав, як єїльський музикант, та склала ся така нещаслива пригода, що в сумерку один товариш його сів на скрипку, що лежала на кріслі, і роздавив її на тріски... З того часу Демидів не міг уже доробити ся власного інструменту; однак скористав пізнійше з нагоди, що мешкав із грачем на цитрі і привчив ся вже грати деякі лекші вправи. Але й тепер власної цитри не міг собі купити, часу вільного мав щораз менше і помалу годив ся з думкою, що мабуть ніколи не буде вміти грати на ніякім інструменті.

Усів собі на своїм ліжку, опер голову на руки, глянув на свої черевики і взяла його цікавість придивити ся їм ближше. Підніс ногу і на велике своє счудованє замітив, що підошва черевика вже зовсім протерла ся, діра трохи не наскрізь. Оглянув черевик із лівої ноги — сей був іще цілий. Здало би ся дати направити черевики, та грошей нема. Добре хоч, що весна та в ноги не зимно... Відтак витяг зі скрипки

блюзу, оглянув її, взяв іглу і нитку і став шивати одно місце, що розпороло ся. Шив зручно, мов кравець, а товариш вигравав йому при тім якісь дуже меланхолійні композиції. Микола нераз на хвилину переставав шити, а слухав музики з іглою в руці. Зашивши блюзу, вичистив її щіткою і зараз одягнув. З червиками рішив заждати до першого дня найближшого місяця...

Походивши троха по хаті та подумавши, сів за стіл та став відрисовувати образ із одної німецької часописи, що випозичив собі зі студентського товариства. На образі видко було дуже романтичну околицю зі старинним замком, баштами та грубезними мурами. Демидову подобав ся дуже сей образ: він рішив відрисувати його і збільшити ним свою убогу галерію образів, що красувалась у нього над убогим ліжком. Був там портрет Шевченка роботи Демидова, два краєвиди і кілька малих друкованих портретів різних письменників. Образи більші не були уняті в рами, бо Демидів не мав на се грошей.

Рисував з годину, а о третій пішов на лекції до своїх учеників, яких мав три. Два з них були сини сьвященника, вчили ся добре і не завдавали Демидову великого клопоту. Побувши у них дві години, Демидів пішов далекими улицями до свого третього ученика, з яким мав багато роботи і гризоти. Був се ученик пильний, але не талановитий, хоч батько його все казав, що він тільки лїнюх і не хоче вчити ся. Нераз і Демидову докоряв, що потурає синові.

Вже була сема година, коли втомлений молодий учитель майже біг на означене місце,

де мав відбути ся концерт. У двох товаришів, що винаймали окрему хату, сходив ся вже від двох літ тайний кружок гімназьяльний, що мав свою окрему бібліотеку, вибирав старшин, уряджував ріжнородні відчити і концерти для себе і так доповняв собі науку шкільну. Нині обходили члени кружка память Шевченка концертом, урядженим власними силами.

Демидів застав уже зібраних із трицять членів кружка, то старших, то молодших. Прийшов саме в ту хвилю, коли старшина відбирав слово чести від нового члена кружка, Білого, що обіцяв держати все в тайні. Білий виховував ся кілька літ під проводом духовних осіб в однім інституті, з якого його в кінци прогнали, бо нарушив кілька разів інститутську карність. Се прогнане мало на нього такий вплив, що він небавом став славний як крайно вільнодумний чоловік. Се подобало ся провідникам тайної студентської громади і вони постарали ся притягнути його до себе. І отсе прийшов він на концерт кружка.

Був то концерт, якого не доводить ся бачити ширшому сьвітови. На сосновім, немальованім і незакритім столі стояли приліплені дві сьвічки, бо господарі не мали ліхтарів. Портрет Шевченка висів проти стола на стіні, украшений зеленю, яку понаносили товариші. Публіка сиділа на двох ліжках, на двох кріслах, на двох скринках і на валізі. Кому не ставало місця, той стояв не нарікаючи.

Між публікою був настроій поважний. Коли дев'ятнадцятилітній приятель Демидова, Лужицький, пішов за стіл, всі замовкли. Молодий бесідник підніс у своїй промові найбільше вільнодумність Шевченка, доказуючи її ріжни-

ми цитатами з поезій великого поета. По промові співав хор, в яким взяла участь половина зібраної публіки, відтак була деклямація, гра на скрипці, відчит, що мав роз'яснити зборови „Сон“, — якого — по словам прелата — не зрозумів навіть професор літератури на університеті, в кінці грав один член на цигрі і знов співав хор. Підчас концерту були двері комнати замкнені на ключ і вікна також мимо задухи не отворалися, щоб співу не було дуже чути на улицю. Шевченко у великій кучмі на голові дивився з портрету своїми розумними очима на зібраних та немов рухав своїми великими вусами, мабуть тому, що усміхався.

По концерті почалась дискусія над вступною промовою і над відчитом. Кождий майже з товаришів вияснював, як треба розуміти Шевченка. Дискусія перейшла небавом на поле релігії і тут настала суперечка, в якій товариші старалися переговорити один другого. Відтак виринула справа соціалізму, що здавалася всім зовсім ясною, далі появились теорії Дарвіна — і все те зворушало уми молодечі. Спершу один говорив, а другі слухали, але при кінці потворилися малі групи, що між собою спорили, переконували себе та воювали преріжними доказами. Зачуті або прочитані гасла побивали зовсім нечитаних та недосвідних, які небавом замовкали, пересвідчені про свою наївність...

На однім ліжку сиділи Демидів, його приятель Лужицький і новий член „Кружка“, Білий. Білий дивувався обох своїми сміло висказуваними гадками, так що Демидів нераз спинав його і жадав доказів. Новий член обурю-

вав ся, що його не розуміють, і сипав шумні фрази, які в кінці надоїли й Лужицькому і він назвав їх блягою. Зійшли на справу віри і тут уже оба приятелі вчитаними аргументами побили Білого, що багато річий не розумів. Амбіція бувшого вихованця інститутського застала його нараз перекинути ся у ворога безвіря, бо зміркував, що лише таким способом буде рівно сильним противником. Демидова і Лужицького се обурювало, назвали його просто дурнем і стали доказувати, що люди силу природи звать Богом. Під свіжим впливом „Ідеї“ Демидів назвав різні оповідання біблійні неправдивими, лютив ся на інквізиторів, на Торквемаду, на всіх „тиранів“, що велику ідею любови ближнього звели на пусту фразу, обурював ся на інституції чернечі і т. и. Говорив так плавно і переконуючо, хоч не все льогічно, що який був Лужицький читаний, знав Ренана, Дрепера, Дарвіна, навіть Маркса і інших, а сам радо слухав проречистого приятеля.

Білий, збитий з дороги, слухав того мовчки, а в кінці серед найбільшого ораторського одушевлення Миколи, каже:

— Пора вже до дому.

— Чекай — опинив його Демидів — а знаєш ти, як виглядала справдішна потопа сьвіта?...

— Ет! Що то мене обходить? — відповів Білий, шукаючи за капелюхом.

— Не хочеш знати, то обійде ся. А варто знати! Однак справді, вже пізно; пора йти. Ти йдеш? — спитав Демидів Лужицького.

— Іду. Може би ти пішов зі мною на вечеру?

— Не маю гроший.

— Я за тебе заплачу.

— Не хочу. Я тобі й так уже винен гульдена, а не знаю, коли віддам.

— Не жури ся, Миколо, я маю гроші. Коли хочеш, то ще тобі позичу. Ти певно потребуєш?

— Коли я не потребував? Нині навіть на вечеру не маю.

— Ну, бачиш, який ти! Хода!

Попрацавшись із товаришами, оба приятелі вийшли на улицю.

— Я тобі дам заробити — почав Лужицький. — Нарисуєш мені портрет одної панни.

— Твої? — спитав із усьміхом Демидів. — Може тої Галі, що ти мені розповідав?

— Її. Я роздобув фотографію і хочу її на Великдень зробити несподіванку великим портретом.

— Добре, я нарисую. Таким способом відроблю довг. Дуже добре.

Демидів і Лужицький були собі приятелями, хоч між їх вихованнями була велика різниця. Демидів — син селянина, був неповоротний, небувалий між людьми, носив ся убого тай бідував, як велика частина нашої молодіжи бідує, дорабляючись становища. Лужицький, син висшого урядника на провінції, належав до паничів, що все мають чистенькі ковнірці і маншети, нові гарні краватки зі шпильками, і нову, невитерту одержу. Він був між людьми і не раз розповідав Демидову, як бавив ся на вечерках та на празниках у свояків-святенників. Хлопець був горячий і

поривистий, коли Демидів тільки в хвилях одушевлення ставав таким, а впрочім здавав ся немов би байдужим на цілий сьвіт.

Лужицький завів Демидова до реставрації, з чого той був дуже нерад, бо лякав ся, щоби хто з професорів їх не побачив. Успокоїв його приятель словами, що тут жаден „бель-фер“ не заходить, і оба засіли до вечері.

Відтак показав Володко фотографію своїй дівчині. Миколі дуже сподобала ся панна Галля. Щасливий Володко розповідав із одушевленням, які в його коханої чудові очи, які уста малинові... Казав, що має охоту осьвідчити ся. Демидів відраджував легко, бо, каже, вязати ся так за молоду мабуть непрактично. Володко противив ся тому, грозив, що як вона не схоче на нього ждати, то смерть його і її. Ся думка наполохала Демидова і він став розважати приятеля.

Важна річ при тій цікавій розмові була така, що голодний Микола з'їв добру вечеру і випив навіть три склянки пива, від якого зараз почала боліти його голова. Старав ся навіть курити папіроса, що йому подав Володко, але теж відложив його на бік; казав, що не привик курити. Тимчасом Володко пу-скав залюбки колісця диму з рота.

Небавом захотіло ся Демидову спати. Лу-жицький висьміяв його, що такий сплюх, дав йому два гульдени гавдатку на портрет і фото-графію, яку Демидів дуже обережно схо-вав у нотатку, і, розплатившись, оба вийшли з реставрації.

Була вже близько одинайцята година, коли Демидів поклав ся в ліжку і за кілька хвиль твердо заснув.

В неділю по екзорті Микола приготував ся з завданих лекцій, а відтак взяв ся рисувати портрет Володкової панни. Товариші домашні, Миколів господар — сторож школи, а найбільше його жінка, дуже були цікаві знати, що се за панна, але від Миколи годі було видобути тайну. Він рисував крейдкою по папері і не багато відзивав ся. Вийшов на обід на пів години, а відтак рисував знов аж до самого сумерку.

Коли під вечір прийшов до нього Володко, аж здивував ся, побачивши гарне личко свої любки, вже майже викінчене на папері.

— Як жива! — сказав одушевлений. — Дам оправити і завезу їй на Великдень.

На radoсах узяв знов Демидова на вечеру і розповів йому докладно, як бавив ся з панною Галею на Різдво. Микола замітив, що рисуєчи портрет Галі з фотографії пізнав добре, які в неї правильні риси лица, які очі бистрі, які ушка маленькі, а волосе буйне, — все мов у грецької статуї.

— Але кілька вона має літ? — спитав іще Микола.

— Знає ся, сімнайцять. Певно не знаю.

— І вона буде на тебе ждати?

— Але-ж буде, певно буде ждати. Як тільки скінчу права, зараз оженю ся.

Оба молодці стали собі укладати пляни на будуче. Демидів не знав, що з нього буде; знав лише, що сьвященником не може бути. Поки-що збирав ся їхати на Великдень та журив ся, що не має сьвяточної одежі; прикро ходити обдертому по ріднім селі, а вже до місцевого сьвященника, що має доньки, таки зовсім годі буде зайти. Володко обіцяв Миколі

помогти в тій потребі і позичити йому своєї одежі, ще майже зовсім нової, бо сам має до вибору. Та обіцянка дуже вразила Миколу; оба приятелі були однакового росту; отже одежа з одного могла придати ся на другого.

На другий день по полудни була сповідь. Микола бив ся з думками, що чинити. Володко радив зробити так, як він: сповідати ся, щоби св'ященникови дати картку, потрібну для контролі, але не причащати ся. Демидів пристав був спершу на сю думку, та коли став розважати свої гріхи, совість обізвала ся в нім. Тут чоловік сповідав ся зі своїх гріхів і zarazом мав намір обдурити власть шкільну на другий день... На таке обманство Демидів не міг пристати. Що буде то буде, думав собі, хто не вірить у сповідь, не повинен сповідати ся. Отже й не пішов до церкви, тільки докінчував портрет дівчини. Потішав себе тим, що старий катехит не буде своїм звичаєм контролювати карток і не замітить, що Демидів не сповідав ся, тим більше, що з науки релігії все мав дуже добрі ноти. Під вечір пішов на прохід у ліс. Збирав весняні ранні квітки, приглядав ся пукаючим брунькам на деревах, одній групі дерев, що здала ся йому дуже живописною, і пізнім вечером вернув до хати.

Рішившись не йти до причастя, Демидів полежав собі довше в ліжку. Відтак зляв милоком готовий портрет дівчини і перед полуднем заніс його Лужицькому, від якого дістав решту заплати. Вертаючи стрітив професора Дубровського. Поклонив ся йому мимоходом, але професор здержав його і сказав:

— Довідаю ся, що ви маєте якийсь свій тайний кружок студентський. Дирекция гімна-

зні знає се, отже порадь своїм товаришам, що-би завчасу спрятали, що непотрібне, та перестали бавити ся, чим не вільно. Більше не кажу, сам голову маєш.

Демидів дивив ся зі страхом на професора, відповів переляканим голосом: „Добре, я скажу“, і вже збирав ся йти.

— Чекай — здержав його Дубровський, витягаючи свій портфель — ти бідуєш, потребуєш помочи. Не маю багато, але що можу дати, то прийми.

Демидів відступив ся від професора і руки сховав майже поза себе.

— Я дякую, я... мені не потрібно..

— Ну, ну, все те гарно, але ти потребуєш; я бачу.

І не питаючись, Дубровський запхав незамітно засоромленому Демидову банкнот у кишеню блюзи, сказав „будь здоров!“ і пішов своєю дорогою.

Зворушений і несподіваною вісткою про відкрите „Кружка“ і ласкою доброго професора, Демидів побіг чим скорше до товаришів, у котрих сходив ся „Кружок“, а відтак усі три розбігли ся до иньших членів. Не минули ще дві години, а кількасот книжок із бібліотеки „Кружка“ розбрились по цілім місті; їх місце в шафі бібліотечній заняла одежа наляканих господарів хати. Всіх членів „Кружка“ напав великий страх. Лужицький і Демидів, а найбільше Білий, зійшовшись, нарікали на неосторожність та дивували ся, хто то міг би донести дирекції гімназії.

— Що ж ми злого зробили? — дивував ся Демидів, стоячи з товаришами під вікном у класі.

— Га! — казав Білий з якоюсь таємною міною на лиці — ти знавш, се було тайне товариство, що ширило соціалізм і атеїзм, а то не всім подобає ся...

Але дві пополудневі години шкільні минули спокійно, директор не кликав винуватих. Дивувало се членів тайного „Кружка“, і тішило і непокоїло. Демидів застановляв ся довго над можливими наслідками слідства і страх, що дирекція дізнає ся про його вільнодумні бесіди та про опущене сповіди, не давав йому ані робити, ані спати. У нього була вже на совісти одна провина: він читав раз повість підчас екзорти, за що відсидів три години в карцері, отже тепер нові, ще більші провини гризли його, бо могли мати для нього немилі наслідки. Потішав себе тим, що чей професори простять йому, бо хоч він був лихий математик, але все-ж числив ся до учеників ліпших, а декотрі професори, то навіть очевидно любили його, от як Дубровський, що майже ніколи не питав його устно, тільки судив із задач. Для сих професорів Демидів працював радо; до одного Греблянського чув якусь ненависть у серцю, яка йому невинну математику зробила зовсім осоружною.

Минуло кілька днів, а справа „Кружка“ мов у воду канула. Говорив раз щось Дубровський в клясі, що се таке донос, як підлі доносці, що зраджують своїх товаришів, але навіть ті, що знали про „Кружок“, не розуміли, до кого професор пів. Лужицький з Демидовом застановляли ся відтак над словами професора, здогадували ся, що хтось їх зрадив, але хто такий? не могли вгадати. Розважали ще й се, чи дирекція гімназії може дарувати

їм таку провину. Була чутка, що хоче членам „Кружка“ дати тільки осторогу і напімнене...

І так непевні свої долі розїхали ся члени тайного „Кружка“ на Великодні Сьвята. А тимчасом одна часопись, що мала в суспільности не дуже добру славу, заговорила про лихе виховуване молодїжи, про тайні „Кружки“ соціялістичні і атеїстичні в одній гімназії, про недогляд дирекції і т. и. Ніхто з членів тайного „Кружка“ не знав того, як ся статя часописи затроїла директорови гімназії цілі Сьвята Великодні... І жінка і діти і слуги директора двувались тоді його великому пересердю...

*

*

*

Щасливо і безжурно проводив Микола вільний час у родиннім селі. Кілька днів працював у городі. Минувшими літами засадив був там деревину рядом, заложив альтану під черемхою, навозив ся тачками землі, щоб вирівнати долівку альтани, вирізав стежку в мураві і сам радо просиджував підчас вакацій в огороді. Тепер приїхавши, застав усю свою роботу зруйновану. Лавок в альтані не було, магі запалила ними в печі; молоду деревину поломила худоба, а сухе, поломане бадиле зіля разом із купою зівялого листя та з болотом застелювало альтану. Зажурило се дуже Миколу. Він сварив ся з братами і сестрами, що так не розуміють ся на красі і вигоді альтани, що худобу пускали в город та дозволили поломити молоді каштани і акації. Пояснили йому, що в пізну осінь і тепер на весні

треба було худобу вигнати на траву в городі, а худоба, звичайно, дурна, не розуміє ся на панських примхах, на „гальтанах“ та „вакаціях“.

Микола розсердив ся, махнув рукою і взяв ся направляти альтану. Поробив сідала з муравн, понасаджував знов кільканайцять деревин, вимів листе, вирівняв землю, вичистив стежку і тільки не брав ся ще сіяти цвітів, бо раз, було завчасу, а друге, не мав насія. Але умовив ся з одною сестрою, що пришле їй насінь, а вона нехай засіє. Сестра вияснила йому, що в тіни альтани не можуть усі цвіти вдати ся; їм треба сонця. Се пересвідчило Миколу і він заложив біля альтани грядку на цвіти, де проміні сонця мали приступ. А довкола альтани, де справді було вогко, засадив лозу наохрест.

Та робота заняла йому три дні. Упоравшись із нею у великодну суботу пішов межею в поле. Тепле весняне сонечко зогрівало ниви, зеленіючі буйними засівами. За полем на паєовиску молоді пастушки зчіпили ся за руки і грали гагілку, мов пробували, чи не забули її. Веселий, дзвінкий голос дитячий лунав аж у недалекім лісі. Микола приглядав ся дітям хвилину, а коли ті помітили його і замовкли, пішов у ліс, щоби не перебивати дітям забави. Усїв собі на березі ліса против сонця тай довго дивив ся задуманий то на поля, то на ліс, то у воздух, де доконче бажав відкрити жайворонка, що щебетав понад полями. Але не побачив божого співака, так у гору збив ся...

Досьвіта на Воскресенє Микола був одним із перших коло церкви. На дворі що лиш свитало. Жайворонки над недалекими по-

лями величали ранішними піснями Творця всіх світів, а голос їх чути було аж коло церкви. Тут стали збирати ся чорні постаті селян; у сутіни тільки знати було, хто в кожусі, а хто в кафтані. Селян було більше, як селянок; мабуть господні порались дома, а діти ще спали. Побожні християни приходили до церкви, били поклони, цілували плащеницю і молили ся.

Вступаючи в церкву, Микола несвідомо перехрестив ся, але коли подав ся в сторону плащениці, нагадав собі нараз „Ідею“, страшну книжку, котра... якже вона каже про Воскресенє? Гріх і думати про се в церкві! Гріх?!... — і Микола усміхнув ся.

Усїв у крилос і при блідім світлі кількох свічок став оглядати селян. Шепіт молитов і зітхання чути було з усіх сторін. Одна селянка своїм видом і напів голосною молитвою вразила його. Вона була часто поклони так, що голосно товкла чолом об підлогу, вона піднімала руки до неба і — не вже таки?... Микола придивив ся ближше: по її старім, пооранім морщинами лиці котили ся сльози, тихі сльози, що блестіли у світлі свічок. Була ся в груди і припавши до підлоги лежала так кілька хвиль. Хто вона? Недалека сусідка Миколового батька. Недавно померла їй донька та ще й дуже тяжкою, неприродною смертю. Микола чув уже, як то було, і хоч не добре розумів причину самовбийства дівчини, але щиро жалував її й матери. Вдумував ся в положенє нещасної матери і радо бачив, що вона в молитві находила втихомиренє свого болю і полекшу. Як вона молить ся, Боже!

Невже ж таки можливо, щоб такої молитви не вислухали на небесах?...

Селян сходило ся щораз більше. Прийшов і сьвященник. По короткій відправі всі вийшли перед церкву і тут почав ся воскресний обряд. Поважний спів церковний проймав Миколу; йому немов мурашки лазили по плечах, доходили до пальців, ніг і рук, а відтак вертали знов на плечі і до голови. Він слухав уважно співу сьвященника і ловив іще пильніше голоси співаючих селян. Які ті голоси нії безжурні, сказати-б веселі! Немов ті співаки журби й в очи не бачили, немов злидні — не їх щоденне житє, немов остро додержуваний піст не приборкав їх сили душі; співають усі так, як тільки щасливі люди можуть співати. Микола відійшов на бік, щоби здалека послухати, як ті голоси зливають ся в один величній воскресний гимн на честь Спасителя сьвіта. Та як небавом почув пісню сьвященника: „Христос воскрес“, сам підбіг до громади і дзвінким тенором на весь голос став співати разом із селянами милу пісню великодну. Забув на свої пересьвідчення, на своє безвірє, а душа його злучилась із душами селян, наповнилась тихим щастєм і відрадою та нелюкавими устами прославляла воскресшого Христа. В одушевленю селян потонув і молодий, скептичний ум та розплив ся сердечною піснею. І ся пісня молодого студента разом зі звуками сільських дзвонів полинула далеко й високо, так що й жайворонки, божі співаки, замовкли і присіли в зеленім збіжу.

Рожеве сонце висувало ся щораз висше за виднокруга і зоря ранішна блідла перед найбільшим божим сьвітлом. З недалекого

ліса повіяло різким холодком на ту громаду, що діждала ся весняного сьвята і за те дякувала Богу.

Микола наче зі сну збудив ся, коли селяни стали розходити ся. Нараз нагадав собі знову свої звичайні думки, одушевленє щезло, а його місце заняло немиле і важке почутє, що був нещирий. Нещирий?... Ні! От хвиля минає і йому знов так благо на серцю, що прощає всі провини і кільком товаришам із сьмої кляси, яких не терпів цілим серцем, і ненавистному Льогаритмови... Всі дрібні журби його щоденні тепер іще меншають і майже щезають, розходять ся, як отся мрака ранішна від промінїв сходячого сонця..

Підчас служби Божої Демидів читав „апостола“, аж серце його батька радувало ся. Що за голос у Миколи! Люди на хори зглядали ся, а навіть доньки сьвященника, що сиділи коло престола, звернули на нього увагу.

По Богослуженю запросив його сьвященник до себе на вечір. Він був рад запросинам, бо завдяки Володкови прибрав ся, як панич, а завдяки Дубровському мав новий капелюх і направлені черевики; значить, не було чого соромитись.

Але коли Вечером Микола пішов до сьвященника, де були гості, таки чув ся несьмільвим. На питанє одної панни не знав, що відповісти, і тільки почервонів ся. Панотець і лїсничий розмовляли з ним довше і відтак між собою рішили, що він розумний хлопець. Се признала в кінци і найстарша донька сьвященника, котра своєю прихильностю осьмідила його так, що став вповідати свої думки ясно

і широко, а з того взяла ся зовсім нескучна розмова. За те Миколі та панна дуже вподобала ся, а всі нинші видались йому не дуже му-дрими...

*

*

*

В перший день науки по Великодні Володко Лужицький прийшов перший до кляси, десь зараз по сім'ї годні рано. Ходив задуманий та сумний по клясі і тільки руками розводив. Сідав у лавку, споглядав хвилинку байдуже на книжку і знов ставав та ходив, як би не міг собі найти місця. Товариші, що стали сходити ся до кляси, замітили се і питали ся, що йому, та він мовчав, як би води в рот набрав. Аж коли прийшов Демидів, Лу-жицький припав йому до грудий і став хли-пати.

— Що тобі, Володку? — питав ся здивований Микола та завів приятеля в куток, щоб нинші товариші не чули їх розмови.

— Зрадила мене! Зрадила! — нарікав бідний хлопець.

— Хто такий? Галя?

— Вона, вона! Щоб її..

— Як же зрадила?

Володко аж по хвилі відповів із очевидним пересердем у голосі.

— Я їй даю портрет, а вона мені: „Дякую вам, каже, гарненько. Се буде для мене гарна памятка; я вас за те запрошу на своє весілля...“ На весілля? Я не знав, що й сказати. Питаю ся потім людей, а вона справді виходить замуж на Зелені сьвята. Що мені роби-

ти? Та я радше в могилу піду, як на її ве-
сїле поїду...

— Володку, дай же спокій; не говори
дурниць. Адже ти за молодий був для неї.
Де ж їй схотїлось би ждати що найменше
пять, шість лїт?!

Приятьель мовчав, опершись о стїну.

— Знаєш що, Миколо? — зірвав ся на-
раз. — Тепер я не буду ані вчити ся, ані до
школи ходити; стану волочити ся по ночах,
запивати ся, все менї одно...

— Тю-тю на тебе! — налякав ся Мико-
ла. — От видумав спосіб життя! Та я тебе бу-
ду переслїдувати, як аєнт від поліції, і не до-
пущу до сього. Ще чого не вигадав! Задля
такої дурниці пропадати!...

— Ой! Не дурниця се, Миколо, ти не
знаєш — бідькав ся Володко.

— Хоч не знаю, та здогадую ся, що се
ще невелике нещастя.

І почав Микола потїшати зраженого
приятеля, поки вибила осьма година.

До кляси увійшов професор історії і бай-
дуже сказав Демидову, що директор кличе йо-
го чогось до канцелярії. Не так байдуже при-
няв сю вістку ученик. Він поблїд і затремтів.
До канцелярії? По що? Вийшов помалу на
коритар, станув і задумав ся. Серце в нїм би-
ло ся, тіло омлівало... Невже-ж таки тягнуть
за тайний кружок?... Налякав ся директор
статї в часописї, про яку вже Микола чув,
і починає слїдство, чи що такого? Але-ж годї
ждати! Відважно, Миколо! Чей тобі директор
голови не зірве...

Демидів додав собі відваги, прийняв міну
як найспокійнішу і, застукавши в двері, всту-

пив до канцелярії. Поклонив ся і станув. Директор і не глянув на нього, тільки щось писав. Нараз підняв голову, зірвав ся, прискочив до Миколи, вхопив його за плечі і потермосив із цілої сили.

— Ти закало гімназії, ти мені будеш молодіж псувати, тайні кружки закладати, атеїзм ширити, щоб газети писали!... Ти не знаєш, що то не вільно, дурню якийсь! Вилетиш із гімназії на чотири вітри; в цілій Австрії не приймуть тебе ніде!

Микола стояв блідий і мовчав. Зпоміж наглого хаосу почувань помалу-помалу підступала до його серця завзятість. Він зрозумів, про що йде, і рішив ся бути осторожним. Директор по першій нападі гніву сів на крісло, кинув пером, паперами, встав знову, ступив два кроки в сторону Миколи, але зупинив ся і сів знов, тяжко відсапуючи.

— Ми всьо знаємо — промовив по хвилі — отже говори правду. Я не позволю, щоб на мою гімназію пальцями вказували. Про кружок ваш я знав давно, але думав, що се невинні сходни. А ви там атеїзм ширите, соціялізм, Дарвіна читаете!.. Пождіть! Дам я вам науку! До остатної сповіди кільканайцять драбів не приступило, між ними й ти! Вижену всіх на чотири вітри!

Микола мовчав, тільки чув, як від хвилі до хвилі коліна під ним гнули ся зі зворушення.

— Чому ти не сповідав ся? — спитав директор, піднімаючись із місця.

— Мені здавало ся, що то не провина — відповів Микола тремтячим голосом, який

зараз йому не сподобався і тому зібрав усі сили, щоби відповідати спокійно.

— Не провина?! — скрикнув директор.
— Так ти кажеш?! І хто тебе так навчив?

Микола мовчав.

— Кажи, хто тебе так навчив? Чи може катехит, чи я, чи інші професори?

— Ні, борони Боже — відповів Микола — я сам навчився.

— Ти ще собі глузуєш, осле якийсь! — скрикнув іще сильніше директор і знесилений упав на крісло.

Микола мовчав хвилинку, по чім зворушеним голосом сказав:

— Та я не глузую собі, тільки правду кажу. Адже поза школою дещо читаєся, тай не лиш самі шкільні книжки! Щож я тому винен? Ніхто мені не роз'яснить... У школі інакше, поза школою інакше, одно з другим у незгоді, погодити я не вмю... Мені самому з тим невігдно.

— Геть мені! Марш, безбожнику! — зірвав ся директор. — Поклич мені тут Лужицького.

Зломаний, розбитий вертав Демидів до кляси. Викликав Лужицького, шепнув йому на коритаря, що за пригода, і з уданим спокоєм вернув до кляси. Що такого? що такого? — питали ся шепотом сусіди. Ніщо! — відповів Демидів, нахилив ся над своєю книжкою і задумав ся. Професор традував історію, не зважаючи на шепоти в клясі. Небавом вернув Лужицький, почервонілий, як півонія. Через товариша передав зараз карточку Демидову зі словами: „Хтось нас зрадив!“ Демидів задумав ся глибоко над сею пригодою і майже не

чув, що говорив професор. Коли вдарила дев'ята година, Лужицький з Демидовом вибігли зараз на коритар.

— Я не признав ся до нічого — зачав Володко. — Сказав, що сповідав ся, що ніякого кружка не було, ніяких безбожних розмов. А він на те: „Ми всьо знаємо, не бреші!“ Хтось доніс! Впрочім мене то ніщо не обходить, нехай і виженуть мене тепер, мені всьо одно...

— Хто ж би то доніс? — спитав Демидів немов сам себе.

— Або-ж я знаю!

— Хтось із наших, чорт би його вхопив! — і Микола аж зуби стиснув зі злости та поробив кулаки.

На другу годину прийшов професор Дубровський. Усїв на катедрі і довго мовчав. Крутив довгі вуси, гладив бороду і поправляв окуляри. При тім сопів та зпід лоба давив ся на цілу клясу.

— Реформатори! — гукнув нараз і замовк. В клясі стало зовсім тихо. — Не зажде один із другим, поки стане послом до сойму, до ради державної, поки більше розуму прибуде, — ні! Він уже тепер бере ся направляти сьвіт! О, сину, сьвіт старий, а старого тяжко переробити. А коли думаєш, що зможеш, так на те не пора в гімназії! Здає ся тобі, одному з другим, що ти вже всі розуми поїв, та спімнеш мов слово, коли в друге стільки проживеш, як доси, і сто разів більше навчиш ся, як у гімназії, назвеш себе таки дурним. Були вже більші філософи, як ви, і ті вмирали, невдоволені своїми здобутками, своїм знанєм...

Як молоді жеребці ви брикаєте самопас, то в бурян скочите, то в жито забіжите, то трави скубнете, то листочок зірвете. І годі пастухам вдержати вас у ладі, — у вас же така різна вдача, такі різні вихованя, а у ваших пастухів стільки своїх власних клопотів! Подають жеребцям єїчку, хоч би й примашчену вівсом, а їм того мало... Вони скочуть у зелений овес, наїдять ся і — дістають охвату...

Тут професор опинив ся, мов би завагав ся чогось.

— Ти, Демидів, розумієш, до чого я річ веду? — спитав ученика.

— Розумію — відповів Демидів.

— І ми розуміємо — сказало кілька голосів.

— Ах! Я знаю — зачав професор знову — ви багато розумієте, а таки ви нерозумні. Сказав би я вам більше, як би можна. Та годі, — і надо мною є власть. Одно лиш собі запам'ятайте: Добре, коли молодий чоловік привикає любити правду, шукає її, багне за новими науками, читає, спорить... Се-ж та ферментація, з якої витворює ся напій, піддержуючий силу духа через ціле житє. Та... Жаль мені вас, молодих, що за свою цікавість мусите терпіти, що весняні бурі руйнують у вас так часто добрі засіви...

Професор Дубровський очевидно гамував свої думки, не доповідав. На його лиці так і знати було охоту, виговорити ся, але спинив ся. Став поясняти одну поезію в читанці і не стямив ся, як дивними дорогами зійшов знову на пригоду в гімназії. Тепер уже говорив до кінця години. Поясняв, що се таке змаганє до

правди, які молодечі пориви і докази, яка ціль життя, як по змозі всякі суперечности годити... Відтак із гумором розповідав, як із найбільших гімназійських атеїстів бувають дуже добрі сьвященники, як із гімназійських соціялістів творять ся прикладні бюрократи, а то й лаполизи... Пояснив, чому се так, і порадив добре прослідити дану річ, щоби мати про неї справедливий осуд. В кінци розповів, як треба виховувати в собі і серце, чутє. Тепер дбають головно про вихованє розуму, а на вихованє серця майже не звертають уваги. Тимчасом розум без серця і серце без розуму не має ваги, затроює жите...

Демидів слухав так пильно професора, що забув навіть свою немилу розмову з директором і свій страх перед вигнанєм із гімназії. Вдивляв ся в Дубровського, як у пророка, ловив думки його та складав пильно у своїм умі. Ах! якже-ж він говорить, той Дубровський! Микола трохи не вибіг із лавки, щоби поцілувати його в руку, як батька. Але тут нараз дзвінок звістив кінець години, професор урвав свою бесїду, постояв іще хвильку задуманий на місци, глянув на клясу і помалу вийшов. Миколі вернула неспокійна думка про вигнанє...

Кляса загомонїла, як звичайно підчас павзи. Безжурний товариш Безрогий в спілці з кількома иньшими зложив „менажерію“, котра іржала, кукурікала, гавкала і рохкала.. Два завзяті курці, отворивши комин, пускали дим із папіросів у піч, щоб не було в клясі чути.

* * *

Директор гімназії не потребував довго слідити, щоб дізнати ся, що діяло ся на сходах тайного кружка. Кожного ученика, з котрим вів слідство, майже прибивав тим, що сам знав усе; хлопців аж дивувало, по що ще питає ся. Поміж членами кружка настав переполох, вони перестали сходити ся, а ті з них, що не сповідали ся, просто стратили надію, що їх задержать на дальше в гімназії.

Микола вже трохи не жалував, що не зробив так, як Володко, який висповідав ся, щоб зложити сьвященникови карточку, але не причащав ся. Однак у тім жалю потішав себе, що хоч не обманив нікого. Тепер застановляв ся так глибоко, як тільки міг його молодий, недосьвідний ум, над тим, чому такі думки, як його, вважають ся провинною; як погодити се, чого в школі учать, із тим, що доводить ся читати поза школою; чому того не старають ся пояснити в школі, чому не підготовляють учеників, щоби молодий ум потім так не мучив ся від ударів незнаних собі відомостей... Але не находив на се відповіді. Не можна! тай годі, а не хочеш, то терпи! Ба! перетерпіти можна, але се не рішає загадок...

Бив ся так Демидів із думками кілька днів, вижидав зі страхом кінця слідства, відгадував, що має означати такий похмурий вигляд у Дубровського, чому ненависний Льюгаритм так радо хотів його на чімсь „зловити“, хоч не міг, бо застав його приготовленого — і всі ті думки зазначувались у нього назверх так виразно, що Дубровський нераз ставав перед ним і мовчки вдивляв ся в се змарніле, молоде, а таке вже поважне лице.

Скінчило ся слідство. Винників засуджено на карцер, кого на чотири, кого на вісім, а Демидова на шіснацять годин, бо за ним була вже одна значна провина, що підчас екзорти читав книжочку, а тепер не сповідав ся, ширив атеїзм і соціялізм та роздавав до читання заборонені книжки. Інші хоч не признавали ся, а Демидів, коли директор у друге випитував його, прямо сказав, як і що. І се читав і тільки — як наївно сказав — рад би знати, по чийм боці правда. Його переконували більше Ідея, Дарвін, соціялістичні теорії — щож він тому винен?...

Незвичайно всіх застановило, що Білого не покарали, хоч також належав до кружка. Директор знав усіх, хто тоді був на концерті в честь Шевченка, всіх переслухував, а його мабуть ні; ніхто не чув про се... Підозрів Демидова на Білого ще більше зросло, коли Дубровський в друге став поясняти, що се таке донос та яка то нечесть бути доносцем. Демидів глянув при тім на Білого і замітив, як той мазав олівцем по зошиті та закушував уста. Але не знав ся ще на стільки на людях, щоби з лица вмів вчитувати чужу провину.

І так із непевністю, хто їм таку вчинив прислугу, члени кружка стали відсиджувати кару. Миколі поділено її на два навороти і загрожено, що як не поправить ся, то найближша кара — буде прогнане. В карцері думав Микола над тим, щоби то було, як би його справді прогнали з гімназії. Біда була-б — щож більше? А батько, мати, що сказали би? Коли Микола уявив собі, як мати плакала би, то й самому моторошно стало. Стільки надії мали на нього, дивитись, мов на сонце, радуватись ко-

ждим його приїздом, уважали його найліпшою дитиною, а тут — його прогнали з гімназії! Ось тобі син! ось тобі потіха! Діждали ся батько-мати сорому на ціле житє. Ціле село сьміє ся, всі пальцями вказують на них. А декому вже й відпала охота, давати сина до висших шкіл...

І Микола уявив собі наслідки прогнання так, як би вже зазнав сього лиха. Прогнали — і що тепер чинити? куди повернути ся? Ні на село вертати, ні школи кінчати! Боже, адже се було би нещастє на ціле житє!

І то за що? за що? За те, що був цікавий до книжок, які так його душу томили? За те, що зневірив ся в дотеперішніх своїх учителїв і пробував шукати сам дороги до правди? За те, що мимохіть позбув ся потіх релїгії, які перше певно, найпевнїйше в сьвітї мав? Щож се значить ся? За щож карають? Чи та кара наверне його на давну дорогу?...

І подумав собі Микола, що того всего не було би, як би хтось не донїс, як би не Білий... Бо то він донїс — нічого й перечитись. Чому тепер так уникає його і Лужицького? Чому так приємирнів і надїє ся вернути наново до інститута? То він, певно він, скотина! І з таким шідлим „товаришем“ сиди та вчи ся в одній клясї! І таку справдїшню закалу держать у гімназії! І такий „многонадїйний“ молодець має так починати свою карєру!

А лихо ж би його побило! — аж скрикнув Микола на вдивовижу кільком союзникам і на знак свого пересердя вдарив кулаком у лавку. Так ті думки розлютили його. Чим більше застановляв ся над тим, тим більше

підступав до його серця гнів, кулаки стискали ся, очі ясніли, віддих прискорював ся...

Відсидівши кару, Демидів значно при-смирнів. Учив ся пильно, навіть на радість Льобгаритма зрозумів усі тайни аналітики, і не балакав із ніким, тільки з Лужицьким, який помалу забував свою страту і зневагу та, погулявши з розпуки раз до півночі, не гадав уже сього повтаряти. Перестав також рисувати, якось відпала йому охота, і дивним дивом навіть професору Дубровському, для якого задачі вирабляв завсіди з такою охотою і фантазією, найновішу задачу написав коротко тай досить недотепно. Сам Дубровський те замітив...

* * *

В ту пору лучила ся Демидови незвичайно прикра пригода. Приїхав сьвященник, батько сих двох учеників-братів, яких Микола вчив. Дізнав ся, яку мав кару учитель його синів і за що, налякав ся дуже того впливу його на дітей і звільнив його від обов'язку. Микола запевняв, що з своїми учениками ніколи не говорив про такі справи, як безвіре і иньше, однак сьвященник не дав ся пересьвідчити, признав йому, що доси був вдоволений з нього, бо діти вчили ся добре, заплатив йому, що належало ся, а щоб Демидів не мав жалю до нього, то ще хотів йому дати дарунок. Прощаючись захпав йому кілька банкнотів у руку. Демидів глянув на банкноти, відтак на сьвященника, сказав: „Мені досить того, що належить ся“, подаровані гроші поклав на стіл

і, поклонившись вийшов чим скорше з хати. Йому було так чогось гірко на серцю, так на плач йому збиралося, а плакати не міг.

Придавлюваний жаль помалу-помалу зміняв ся у нього в пересердє, що проявляло ся гірким усміхом на устах або дотинками. Призвичаєний до злиднів він не лякав ся їх, на обіди в кухні людовій ще гроші мав, але жити з кількох гульденів місячно до вакацій — таки було трудно. Він рішив ся спокійно ждати на те, що хвиля принесе, і не опускає рук, але разом не мав надії, що дістане які нові лекції. Сподівав ся лише, що як перебув уже неодні злидні, так і сї перебуде. Але така зневага від сьвященника [він уважав се зневагою] боліла його і гризла тяжко. Адже вчив синів добре, вони любили його і слухали! Чому-ж батько нагнав його, засоромив перед дітваками? Що тепер ті діти будуть думати про нього?...

Роздратований сею подією, прийшов Демидів по полудни до школи. Лужицький, дізнавшись про його пригоду, потішав його, що „якось то буде“. Я — каже — гірше перебув, а от, минуло ся. У відповіді на се Демидів, з гірким усміхом на устах, став рисувати крейдою на таблиці портрет дівчини, під яким дав підпис: Таля. Лужицький скоренько стер губкою портрет. Тоді молодий рисовник нарисовав собаку, як стоїть на задних лабах перед якимсь паном, і під собакою написав „Білий“. Коли се замітили товариші, в класї настав сьміх. Сам Демидів усміхнув ся: собака була добре нарисована.

— Білий! Білий! — стали кликати — ходи, подиви ся на свій портрет.

Білий справді прийшов до таблиці. Ненависними очима глянув на Демидова, захмарився і воркнув :

— Ти, безбожнику якийсь!

— Ов, який мені побожний найшовся! Білий зве ся, а чорну совість має. Ти від коли став таким побожним? — питав ся глумливо Лужицький.

— А тобі що до того?

— Вже тебе до інститута прийняли? — дотинав Лужицький.

— Чуєш! — скрикнув Білий — будеш бачити, що з того вийде. Я зараз...

— Підеш певно поскаржити ся директору. Штубак! — промовив противник звільна.

— Щоби-сь знав, що піду. Ви мені жити не даєте, ви, атеїсти, соціялісти!...

— І що ти дістав за се, що тоді доніс на нас?

— А тобі що до того, гоґо висмарований?

Підчас сеї перепалки Микола підступав мовчки щораз ближше до Білого, закушував уста аж до крови, стискав кулак, а при остатніх словах доносця, скочив на нього нагло і з цілої сили ударив його в лице.

— Ах, ти, скотино якась! — скрикнув при тім, аж засопів.

Білому потекла кров із носа. Він прискочив до Демидова і хотів йому віддати пощечину, але розлючений Демидів ухопив його за рамена, потермосив тай відкинув від себе, як сніп соломи. Білий упав назадуся на землю, вдарив ся головою об стіну і набив собі гудза. Побіг зараз із плачем до канцелярії директора, а Демидів усів у лавку. На нім ціле тіло дро-

жало, цїт виступив на чоло, а кулак не розводив ся.

Всі ученики семої класи поторопіли, затихли у лавках, бо певні були, що директор ось-ось надбігне. Директор справді надійшов, тріснув дверми, кинув капелюх на катедру і, повівши люто очима по класі, крикнув :

— Де сей розбишака Демидів?

Демидів підняв ся з лавки і певним голосом відповів :

— Я тут, пане директор, але я не розбишака.

— Ти ще мені будеш відповідати! Геть мені з гімназії, забирай ся! Тобі свинї пасти, а не до гімназії ходити!

— Волю свинї пасти, як із такими Білими разом учити ся — відрізав Микола. — Я вже свинї пас хлопцем дома, для мене се не новина. Але з місця не рушав ся.

Директор прискочив до лавки і вхопив його за обшивку.

— За двері! — крикнув, мов несамовитий.

— Я сам вийду, не дам викинути себе!

І коли директор його обшивку пустив, Демидів забрав свої книжки і капелюх та помалу вийшов із класи. Але скоро тільки перейшов коритар і ступив на сходи, почув нараз, як під ним угинають ся колїна, як млість якась нападає його, ціле тіло слабне — книжки висунули ся йому з рук і він упав омлілий на сходах...

Саме тоді ішов професор Дубровський на лекцію до осьмої класи. Іде, дивить ся : на сходах лежить чоловік, а коло нього розкинені книжки. Глянув у лице — се ж Демидів! Скоренько підняв його і заніс на коритар та пе-

рехожому ученикови казав зараз принести води. Та ще той води не приніс, а вже Демидів сам прийшов до пам'яті і здивованими очима спозирав довкола. З сестої кляси долітав гримкий голос директора...

— Що тобі? — спитав Дубровський.

— Я хорий — шепнув Демидів, підводячись з трудом із підлоги.

— Покличте зараз сторожа!

Студенти, що обступили Демидова, побігли по сторожа. Дубровський дав сторожеви на дорожку і казав відвести Миколу до дому. Микола дав ся вести, як дитина. Професор проводив його очима, доки той не щез на скрутті сходів...

Коли дома, лежачи на ліжку, Демидів успокоїв ся і міг знову льогічно думати, жаль, неказаний жаль здавив йому горло. Він припав лицем до подушки і гірко заривав. „Що скаже батько, що скаже мати!“ — приповідав лише і заливав ся слезами. Сторожихи і сторожа не було дома, були на послузі; тільки дівчинка їх малолітна здивована дивилась на Миколу, а відтак і собі заплакала.

Се спинило плач Миколи. Встав із ліжка, утихомирив дитину, усів відтак на крісло та став перевертати свої книжки і зошити. Дивив ся на все; мов пращав ся з тим, а слези мимохіть котились йому з очий. В руки попав ся йому зошит із задачами, що їх писав так радо для Дубровського. Став перевертати картки і перше що замітив крізь слези, то були слова з тої хваленої задачі: „Але бувають і такі огородники, що як стануть нагинати деревину, то й зломлять“.

Зошит випав Демидову з рук, він поклав голову на стіл і сидів так, мов задеревілий. Голова боліла його і коли по ній які думки снувались, то й ті були неясні, мов туманом повиті. Так застав його Лужицький, що зараз по науці шкільній прийшов потішити свого приятеля.

* * *

Демидова не прогнали з гімназії, лише дали йому свідощтво відходу і порадили записати ся до иньшої гімназії. З обичаїв дістав злу ноту, впрочім зі всіх предметів мав ноту добру. Кажали, що Дубровський дуже побивав ся за Демидовом і не допустив, щоб його формально прогнали. Відтак сам ходив до дирекції другої гімназії просити, щоб Демидова прийняли, що і стало ся. Крім сего постарав ся о нові лекції для нього, між иньшим прийняв його за учителя до свого шестилітнього сінка, якого мав обучати грамоті.

Стара Мадярка.

Кілько їй літ було, сього ніхто не знав, а що найчуднійше, і вона сама не знала. Так само, як вона справді називала ся, ніхто також не знав і не допитував ся; вже друге покоління місточка Б. кликало її все „старою Мадяркою“, тому, що прийшла з Пешту; вона тому не противила ся і так Мадяркою остала по нинішній день.

Я сам памятаю її вже з двадцять п'ять літ і все майже зовсім таку саму, як нині: маленька, трохи згорблена фігура, одягнена в літі в легку, перкалеву, звичайно ясну, чистісеньку одягу, а в зимі в юбку і велику тяжку хустку, лице зовсім поморщене, очи веселі, сірі, уста беззубі, запалі, ніс нагнув ся до бороди, а борода до носа, хід дрібний і скорий, а в руках невідступна тростинова палиця з мосяжною головою, яку їй давно колись подарував один пан, в якого ходила коло дитин. Сею палицею вона підпирала ся.

— Кілько вам літ, Мадярко? — бувало питаємо стару дома, частуючи її кавою, за

яку вона була би відступила і найбільші ласощі.

— Кілько літ, питаєте? — повторяє стара, моргаючи своїми сірими очима. — Або ви мене ще хочете за муж віддавати?

— А хочемо за старого Дворського — відповідає хто небудь із нас, жартуючи.

— За Дворського? — ніби обурюєся стара. — Адже йому вже сто літ без двох! Не хочу такого!

— Якого-ж би вам дібрати? Адже ви самі вже маєте зі сто літ.

— Коли мене ще хочете за муж віддати, — відповідає стара ніби поважно — то найдіть мені молодого! — І при тих словах вона, сидючи на кріслі, бере фартушок із двох боків руками і наслідуючи рухи при танцю співає:

Ой дайже мя, моя мамко,
За красного хлопця,
Щобим собі процьвітала,
Як рожа з городця.
Я такого мужа хочу,
Щоби мене слухав,
Чужих жінок не любив,
Табаки не нюхав!

— Я Дворського не хочу! Та він як вигляне у вікно, то три дні собаки брешуть! — кінчить стара пісню рішучими словами, так як би її справді думав хто віддавати за Дворського.

— А таки кілько ви літ маєте? — допминаємося ми в неї.

— Не знаю, дітоньки, не скажу вам. Іще як мій покійний чоловік за Кошута служив по-

ліцаєм у Пешті, то я вже була молодиця в літах: а за таліянської війни, коли мій чоловік сюди перенісся і помер, то пам'ятаю, я вже посивіла з гризоти. Кілько то буде літ тому, не знаю. — Ті слова вона каже тихим, прибитим голосом, але по хвилі немов із гордістю додає: -- Ви хочете мене за муж віддати, а я собі гроші на свій погріб зложила в „шпаркасі“, трицять ринських зложила, аби мене красно поховали.

— Але-ж ті гроші вже з двацять літ лежать у шпаркасі: то вже буде їх із шістьдесять!...

— Най буде! — каже Мадярка — я їх не рушу! Дітей не маю, поховати не буде кому, а я не хочу, аби мене ховали як пастернак.

— Кажете: своїх дітей не маєте, але-ж ви панських дітей виховали з пів копя; то найби вони вже про вас пам'ятали.

— І пам'ятають, — відповідає стара з вдоволенєм — аби ви знали, що пам'ятають. Все коли прийду до котрої своєї дитини, то мені зараз кави дасть, то пару крейцарів у руку всуне; інакше я не вижила би зі своєї мізерної пенсії по небіжчику. Але аби вони мені ще й похорон справляли, на то не згоджуся. Подарунки я сама відроблю, а за мій похорон хто їм зверне?

І говорила стара Мадярка з чверть століття про свій похорон так спокійно, як про своє весіле — а проте „Пан Біг не кликав“ її ще до себе і все можна було її застати при дітях як не в одного пана, то в другого.

Незвичайно добре держала ся стара, вміла безліч казок, знала коло дітей ходити і бавити

їх, любила їх як свої — і тому всюди радо бачили її. В панських домах при дітях провела вона з трицять літ і дожила того, що справді багато своїх „панчів“ бачила на становищах, а панночок жінками. До тих паньств, що остали ся в місті Б., вона мала все вступ вільний і заходила досить часто, тішила ся їх радісними випадками і смутила ся смутними, — і від тих паньств вона все діставала якісь маленькі запомоги, які вистарчали на її ще менші видатки.

При тім мала вона й свою власну невеличку хату на передмістю. Та хата в зимі стояла звичайно порожня, бо стара Мадярка воліла на зиму примістити ся у чужій теплійшій хаті, але в літі заходила вона частійше до неї, а то й мешкала в ній, коли випадково ніхто її не потребував. Аж під глибоку старість, коли вже її часом пам'ять покидала, або при дітях засипляла та не могла доглянути за пустотливими дітьми, вона стало поселила ся у своїй убогій хаті, звідки що дня вибирала ся в місто, вступала до знайомих, відвідувала „свої діти“ і під вечір вертала до себе.

І було-б її жите так без чутки й пройшло, як би не те, що на старість зробила ся славною, що найменше на ціле містечко Б. На цілий місяць дала довгоязиким жінкам предмет до цікавих поговірок і сьміху.

У секретаря уряду громадського вихвала вона собі „доньку“, панну Стасю. Від коліски пильнувала її аж до того часу, коли Стася почала ходити до школи. А й пізнійше мала нагоду опікувати ся нею, бо кількома наворотами перебувала в домі секретаря, то по рокови то по

два, відповідно до того, як родина секретаря більшала або через смерть дітей меншала.

Стася була пестійкою Мадярки; нераз старі із своїх власних заощаджених грошей купувала їй забавки і цукорки і в мамі її енергічно допоминала ся про всякі вигоди для дитини. Навчила її безліч казок і співанок, брала в оборону перед гнівом батька, одним словом так любила ту дитину, як свою рідну.

Коли Стася стала вже зрілою панною, красавицею на цілу околицю місточка Б., стара Мадярка перша почала думати, за кого би її віддати. Їй самій дуже сподобав ся ад'юнкт податковий, пан Вронський, що бував нераз у секретаря в гостях, і вона стала його пильно слідити, щоби пізнати його характер. За дозволом слуги Вронського, коли той був в уряді, ніби не нарочком оглянула його мешкань, а в мешканню всі кути, і була зовсім вдоволена з порядку, який застала в комнаті. Від знайомих Жидів-лихварів знов ніби не нарочком вивідала ся, чи він не робить довгів. У корінний склеп заглядала зо два місяці, чи не заходять на пиво, і знов подалеки випитувала ся знайомих, чи не бачили коли Вронського п'яним. Дізнала ся, що на пиво мало коли приходять. Від прачки ад'юнкта вивідала ся, кілька біля має і яке — і тут дістала вдоволяючу відповідь. З тих дослідів зложила собі Мадярка пересвідченє, що ад'юнкт Вронський добрий господар.

Відтак, коли він часом прийшов у гості до секретаря, стара Мадярка непрошена доконче старала ся помагати господні, послугувати при столі і особливо догоджувати ад'юнктові. Йому радла сей кусник печені взяти, а не иньший, пити власне нині пиво, бо дуже добре;

а на випадковий біль голови у Вронського зараз ладила лімоняду. При тім усім старушка придивлялася йому незвичайно пильно, числила кілька склянок пива пє, питала, чи має приготувати столик до карт (Вронський зовсім не мав охоти до такої „нудної“ — як казав — забави) — одним словом старала пізнати всі його прикмети.

Пів року так слідила за ним і аж коли набрала пересвідчення, що він гідний її Стасі, вишукала відповідну хвилю і зовсім несподівано для панни спитала:

— Як вам подобався пан Вронський?

Панна Стася зробила збиточну міну і у відповідь спитала Мадярку:

— А вам, бабусю, як?

— А що мені до нього? Я стара, то вже й не розуміюся на таких молодих. Дятого я вас питаюся.

— На щож вам се знати?

— Гм... на що? Так собі...

— Так собі? Ей, бабусю, ви зривомсь ховаєтеся! Ану, скажіть!

— Знаєте що, панно Стасю? Пан Вронський дуже мені сподобався — отсе я хотіла вам повісти. Скажу вам так у чотири очі: то партия саме для вас.

— Але-ж пан Вронський каже, що не буде ніколи женити ся, — замітила Стася, мов би з докором для пана адюнкта.

— І ви тому вірите?

— Та як не вірити? Адже як би хотів женити ся, то міг би вже кілька літ бути жонатим. А потім він, здає ся, кохав ся в якійсь панні нещасливо тай до нині не може її забути.

— І ви тому вірите? — повтаряла старушка своє. — Але правда, що він вам подобався?

— Кому ж би не мав подобатися? Поважний чоловік, може аж занадто поважний. Навіть, коли жартує, то якимось так холодно!

— Ей, панно Стасю, ви його за мало знаєте! Ану сідайте, я вам щось маю сказати.

Старушка присіла собі коло панни і розповіла їй все-все, що за Вронського знала, почавши від мешканя — аж до пива. При тім порадила, бути більше прихильною для Вронського, осмілити його, а ще й добре йому придивитися та порівнати з иньшими кавалерами. Адже він, можна сказати, найкрасший кавалер на ціле місто. Нехай лиш придивить ся йому, який він поставний, здоровий, рум'яний, очі має сині, уста хоч цілуй... А носить ся все так красно!

Панна Стася усміхалася при тім оповіданню і казала кілька разів, що він її зовсім не обходить; але при найближшій гостині Вронського у секретаря незвичайно пильно приглядалася йому цілий вечір. Стара Мадярка послугуючи при столі, добре се покмітила і зачувши розмову про м'ясиці, і собі мов від нехочу докинула слово, — а се їй в більше міщанським, як панським домі секретаря завсіди було вільно:

— Ого я тішила би ся, як би пан Вронський сих м'ясиць справив весіле! Яка я стара, а ще погуляла би собі бодай на подвір'ю.

Вронський і ціла родина засьміяли ся.

— Коли ж мене жадна панна не хоче — замітив Вронський.

— Чому не хоче? Іно спробуйте! — відповіла стара і кинула оком на Стасю, яка не знати по що стала мняти серветку.

Оттак почала стара Мадярка осьмілювати молодята та наводити їх на думку, що були би собі добра пара. Ба і з Вронським найшла вона відповідну хвилю побалакати, а що більше, видобула з нього, що Стася йому подобав ся, і зараз се дала знати панні.

Помалу-помалу дійшло до того, що несміливий пан адюнкт почав через стару Мадярку передавати листи до Стасі, а Стася до нього. Обов полюбили ся, як того треба, хоч про око людське все ще удавали байдужих.

Тимчасом заки ще надійшли мясниці, помер батько Вронського і думку про весіле мусів син відложити на цілий рік. По батьку дістав ся йому невеликий домок із городом у місті на Мазурах — і він по докладнім обчисленю, навіть із оглядом на будучу женитьбу, побачив, що незвичайно добре було би перенести ся в тій самій ранзі до свого родинного міста. Той плян він перевів до кількох місяців і переніс ся до власного дому, який став уряджувати на власне житло для себе і жінки. Мав слово панни Стасі, що буде на нього чекати, і мав намір небавом цілком формально просити секретаря о руку доньки.

Тимчасом до міста Б. прийшов новий комісар староства, молодий ще вдовець і батько одної дитини. Чоловік був гладкий і маючий (про його маєток мала інтелігенція міста Б. дуже докладні вісти) — отже не диво, що для неодної невибагливої панни був дуже добрим женихом. А вже практичні матери і батьки, що мали доньки, а не мали для них посагів,

незвичайно радо бачили пана комісара Вендера у себе.

Вендер, як світовий чоловік, поскладав усім визначним людям міста Б. візити і, розглянувшись у місті, вибрав собі доми, в яких почав частійше бувати. Пан секретар, батько Стасі, був такий щасливий, що Вендер найліпше вподобав собі його родину і відвідував його дуже часто. І не треба було довго ждати, аби пішов поговор, який показував ся щораз більше оправданим, що Вендер думає брати Стасю за жінку. Кажали: Вендер сам багатий, отже посагу тепер не шукає, лише жінки; а в секретаря, дитин аж шестеро, довгів по уха, отже то для нього правдиве щастє дістати такого зятя. Пішла навіть чутка, ширена вірителями секретаря, що Вендер обіцяв заплатити деякі довги за свого будучого тестя. Всі завидували секретареві такого щастя. Чутки ті мали справді дійсну підставу, бо гнеть стало всім відомо, що Вендер осьвідчив ся панні Стасі і родичам її — і його прийняли.

Коли про те перевідала стара Мадярка, сама не знала, що про те все думати. Комісар не подобав ся їй, але й вона чула, що в нього велике мешканє, уряджене зовсім по панськи (цілу каменичку над сгавом наймив собі), що він великий богач, при тім чоловік не старий і не цоганий, паннам іще надскакує, як кавалєр, і всім подобає ся. Старала ся розвідати про нього дещо ближше і не могла, бо прийшов із далеких сторін: чула лише, що з першою жінкою мав дуже зле обходити ся.

— Що-ж ви, панно Стасю, задумуєте робити? — спитала вона дівчину на самоті.

— Піду за Вендера — відповіла Стася досить невесело.

— А Вронського вже забули?

— Не забула, але тато і мама дораджують мені більше комісаря.

— А ви що на то? — питала старушка з легким докором.

— Як би моя воля, я не йшла би за нього, хоч я не можу йому нічого закинути. Але — самі знаєте — у нас дома біда, довги. Батько думає, що Вендер pomoже йому видобути ся троха з довгів. Вронський того не міг би.

А Мадярка того слухала, мовчала хвилинку, а далі припала до панни:

— Паннуцю моя солоденька! — каже. — Не йдїть ви за того Вендера! Він першу жінку замучив! Його очі мені не подобають ся...

Стася усміхнула ся і відповіла: — То не правда; я ліше знаю. З заздлости такі чутки про нього пустили.

— Що-ж на то Вронський скаже? — допитувала ся Мадярка. — Так не годить ся, панно Стасю; за то вас не можу похвалити...

Стася мовчала довгу хвилю, поки в кінці тихо відповіла: — Мушу! розумісте: мушу! Впрочім Вронський ще й доси не просив родичів о мою руку.

Мадярка похитала сумно головою і вже більше не допитувала ся її. Потїшала ся тим, що чей за Вендером буде Стася також добре жити; буде справді пані на ціле місто. Але в душі чула таки жаль до цілої родини секретаря і, щоб не дивити ся на приготвлення до весїля, вимовила ся ослаблєнєм та перенесла ся до своєї хати.

Підчас слюбу Стасї з Вендером Мадярка стояла, сьвяточно одягнена, близько престола і плакала; люди думали, що то сльози радості.. По слюбі, хотяй жінка секретаря просила її прийти на весіле, Мадярка пішла просто до своєї хати і у секретаря не показувала ся зо дві неділі.

Коли по якімсь часї освоїла ся з сим випадком, зараз пішла відвідати свою „доню“. Вибрала час, коли комісар був в урядї, і прийшла до Стасї.

— Як же вам, панно Стасю, поводить ся? — спитала її, забувши, що Стася вже жінка.

Панї комісарова усміхнула ся. — Добре! — каже.

— Ну, то дякувати Богу! — зігнула стара. — А можна би менї оглянути ваше господарство? — спитала ще, щоб не сказати вразно, що лише по се й прийшла.

Чомуж би ні? — відповіла комісарова. — Ходїть, огляньте!

Мадярка оглянула всі пишні комнати Стасї, придивила ся всім меблям і урядженю кухні, кинула оком на Вендерового сина, що їй цілком не подобав ся — якийсь такий никлий був, примховатий і зовсім не гарний — і на молоду гарну покоївку, яка чудувала ся, звідки та стара баба має таку ласку в її панї, — а в кінци ще раз спитала ся в панї комісарової:

— Отже вам добре, Стасю?

Стася виглядала зовсім вдоволена і на знак свого добробиту обдарувала Мадярку цілою п'яткою, як казала: маленьким подарунком за її великі заходи.

— Пан Вендер не буде чей на мене гнівати ся, коли я вас часом відвідаю? — спитала ще Мадярка на відході.

— Не бійте ся, можете прийти, — відповіла Вендерова.

Наочні обзорини гаразду Стасі успокоїли значно старушку. Того дня, будши в церкві, вона у своїх молитвах кілька разів згадувала Стасю та просила Бога о щастє для неї. Що в її молитви ні з того ні з сього вмїшав ся і Вронський, того вона і не запримітила; пожалувала його, згадала, що таки волїла би його бачити мужем Стасі, а не Вендера, а в кінци помолила ся і за його добре поведженє.

Кілька місяців не доводило ся Мадярці чути нічого злого з дому Вендера. Одно лиш замітила, що від якогось часу він досить часто заходив на пиво до реставрації і там із товаришами просиджував нераз до пізної ночі. І в карти грав також, не високо вправді, але грав. Се вже не подобало ся Мадярці, хоч вона не відважила ся сказати Стасі про се свою думку.

Нараз — як то в малім місті люди дізнають ся навіть, що хто у себе варив — дізнала ся Мадярка дуже немилу річ про Вендерів. Відійшла від них та гарна покоївка, а про причину її відходу люди оповідали собі дещо не без усміху і злоби. Дуже то вразило Мадярку і вона, скоро се перевідала, зараз пішла відвідати Стасю. Застала її смутну, непривітну, і не могла від неї самої нічого дізнати ся...

Якось ту пригуду люди помалу забули і перестали собі острити зуби на її Стасі та на Вендері. Другої покоївки вже Вендери не брали, бо небавом мусіли прийняти няньку до доньки Стасі. Мадярка не втерпіла, щоби не поба-

чити дитини, яку Бог дав її дорогій пестійці. Гарна була донечка, зовсім у маму вдала ся.

Скоро тільки мати виздоровіла, Мадярка зараз зголосила ся в неї. Так і так, каже, вона знає, що вже стара і нею хиба комини зати-кати, а не між люди її брати, але як би так Стася не гнівала ся, то вона дуже радо прийшла би їй помагати, в чім тільки може. Все то господарство не мале, двох діточок у хаті, нянька за велика пані, аби хотіла пильнувати порядку, кухарці то вже таки зовсім не можна вірити, а Стася сама за делікатна, щоби могла за всім доглянути. Ніякої заплати Мадярка за се не хоче; горнятко кави і який куток до спаня — їй більше не треба. Чи згода?

Пані комісарова згодила ся на то дуже радо, тільки не знала, що скаже на се її чоловік. Спитала зараз при обіді чоловіка, той пристав — і Мадярка поселила ся у Вендерів. В той час вона немов відмолоділа, немов сили прибуло їй в двох, так узяла ся до роботи. До кількох днів обізнала ся докладно з усім господарством і немов переняла на себе службу свого покойного чоловіка-поліція, так дивила ся на пальці і няньці і кухарці і всій прислузі, яка коли мала з Вендерами діло. Стала виручувати паню комісарову так, що тій ледви яка легка робота й оставала ся; в комнатах було чистісенько, як у зеркалі, а різні баняки, ринки і сковороди в кухні блистїли так, як би були нові. Нянька і кухарка аж чудували ся, де в тої старої бере ся стілько сили. Така вже стара, як той грїб зісохлий, а вириває їм роботу з рук, бо їй се і те не подобає ся; коли-ж прийде вечір, то ще дітям і пісні співає або так весело приповідає, що тільки за боки бери

ся, — а в ночі мов сама не спить, — аж із кухні зачує плач дитини і йде будити няньку, що спить мов забита і не почула би навіть гуку гармати, а не то плач малої дитини.

Обов Вендери були дуже вдоволені із старої, але вона була рада лише Стасі, а Вендери не дуже. Не лиш за прислугою слїдила вона, але й за своїм паном; незамітно вправді, але уважно. І чим більше пізнавала його, тим більше не подобав ся він їй. До дому приходив Вендер хиба на обід правильно, на вечеру від якогось часу являв ся дуже рідко. Цїлі вечери проводив у домі Маєрової, вдови по уряднику, що мала дві гарні доньки. Мадярка небавом дізнала ся, що старшу з тих паннів, Гельнку, Вендер полюбив, а що гірше, і вона в нїм задурила ся. Що так було, а не инакше, зміркувала і по панї комісаровій, котра — як давнїйше була весела і здорова — так тепер зробила ся мовчальна і змарїла.

— Не чували ви, бабусю, що Вронський порабляє? — спитала раз вечером Стася Мадярку, зовсім для неї несподївано.

— Ні, не чувала. Або що?

— Та ніщо! Оттак прийшло мені на думку.

„Знаю я вже, чому тобі Вронський прийшов на думку“, подумала собі Мадярка, але нічого не сказала.

Хвилинку обі мовчали.

— Може-би ви, бабусю, пішли до Маєрової — почала Стася знову — і попросили мого чоловіка, щоби прийшов до дому. Він там певно буде.

— Добре, я піду! — відповіла старушка прибитим голосом.

І пішла. Ще з сінний дому Маєрової почувала голосні сьміхи в комнаті. Переказала комісареві через наймичку, щоби вертав до дому. Комісар вийшов без капелюха в сїни.

— Що там таке стало ся? — питає ся Мадярки.

— Та нічого такого. Панї просять.

— Ну-ну, я приїду! — Пішов і замкнув за собою двері.

Але минула година одна і друга, він не приходив. Стася розилакала ся як дитина.

Вже північ була, як Вендер вернув до хати. Мадярка пильнувала молодшої дитини, що чогось нездужала; иньші слуги сїдали.

— Чому-ж ти не спиш, тільки на ліжку кунаєш? — зачула Мадярка Вендерів голос у сусідній комнаті. Очевидно, Вендер говорив до жінки.

— Не можу — відповіла Стася тихо.

— По що ти посилала по мене? — питає він дальше роздражненим голосом.

— Хотїла, аби ти був дома. Я тебе так рідко видаю, мов чужого.

— Чомуж не спиш? По що ждеш? Отсе вичікуванє так менї вже надоїло, що через те саме я втікаю з дому. В тобі життя нема!

— І не може бути! — замітила жінка тихо.

— Чому не може бути?! — трохи не скрикнув Вендер.

— Тихо будь, іще хто почує... Чого ти в Маєрової шукаєш? Чи тобі там приємнїше, як дома?

— Я оженив ся не на те, аби бути невільником твоїм. Не дам собі своєї волі обмежувати.

І дивуєш ся потім, що в мині життя нема, що я сумна... Дитина хора, а ти поза домом..

Стася заплакала гірко. Почувши плач, Мадярка аж зірвала ся з місця. Але в сусідній комнаті зараз плач затих. Донечка справді була небезпечно хора. Ствердив се на другий день лікар, що через цілий тиждень приходив лічити, поки в кінці став непотрібним, бо дитина померла. Сей удар звалив і саму матір із ніг — і вона відлежала три тижні в постелі.

Тимчасом по місті пішла знов дуже погана чутка про Вендера і старшу панну Маєрівну. Ні з того ні з сього панна ввіхала з міста — ніби до свояків... Мадярка знала всі ті чутки, але перед комісаровою не вирвала ся ані з одним словечком. Здавало ся їй, що Стася не знав тих поголосок. аж поки не пере-свідчила ся, що й вона вже довідала ся про все.

Прийшла вечером від родичів, упала на софу і заляла ся гіркими слезами. Мадярка прискочила до неї, стала потішати, але не змогла. Комісар був тимчасом на пиві...

З того часу Стася чахла, мов та свічка догаряла. Здоров'я її щораз більше ниділо, веселого усьміху на лиці її вже не було видко, вянула мов та квітка на морозі. Родичі хотіли її забрати до себе — не згодила ся. Лікаря не хотіла і в хаті своїй бачити і сама не зважала на своє здоров'я.

— Та бо ви, пані, не пильнуйте ся самі! — дорікала їй Мадярка, коли та мусіла покласти ся в ліжку.

— Нема для кого шанувати ся! — відповіла Стася і закривши очі руками заплакала: „Боже, Боже, чому я за Вронського не

вийшла за муж! Я його так зрадила! На маєтки злакомила ся!“

Мадярка не знала, що відповісти, тільки й собі почала сльози втирати. І вже не довго тішила ся Мадярка своєю панею. Стася не хотіла жити і раз у приступі зневіри і розпуки утопила ся в ставі. Мадярка була тоді в місті, а Вендер в уряді. Стася вийшла ніби на прохід в огород, що лежав над ставом і вже більше не вернула. Тіло її віднайшли того самого дня.

Мадярка немов із розуму зійшла по тій пригоді. Не обзивала ся до нікого, побула короткий час коло катафальку, де не пролила ані одної слези, збрала свої манатки і перенесла ся до власної хати. Але на величавий похорон, який вели руські і польські сьвященники, переконані, що комісарова втопила ся в приступстві божевіля, Мадярка прийшла.

Сьвященники відправляють свої молитви над могилою, в яку ще домовини не спущено, а Вендер стоїть між родиною і обтирає сльози. Мадярка стоїть кілька кроків осторонь, згорблена, сперта на свою паличку з мосяжною головкою, але не дивить ся на могилу, тільки на Вендера. Поморщена борода і кутики уст дрожать у неї, мов від лихорадки, а очі свіять ся мов у kota.

Домовину спускають у яму... Батько і мати Стасі плачуть гірко. Вендер і собі нахилив ся над могилою та хлипає в голос. Декотрі люди не спускають його з очий і тільки посмішкують ся нишком. Нараз коло самого Вендера являє ся стара Мадярка, піднімає костистою рукою палицю і з завзятем розлюченої дитини в одній хвилі кілька разів опері-

зує нею плечі Вендера та захриплим голосом кричить:

— А ти, волоцюго! Тепер жалувш маму, як кладеш в яму! Тепер ніби плачеш, а сам її зі світа зігнав! А ти котюго, най я в криміналі зігнию, свого не подарую!...

Повсталася така суматоха, що люди не знали, що почати. Декотрі пани кинулись до Мадярки, вирвали їй палицю з рук і хотіли її просто вести на поліцію, але прискочили інші, ті, що на Вендерові сльози дивилися з глумом, оборонили старушку, вивели її з кладовища і взяли до дому, бо не могла стояти на ногах, так ослабла.

Блискавицею розійшлася про те чутка по цілім місті. Стара Мадярка зробилася героїною дня. Всі брали її в оборону, а Вендера на глум... Вендер і не скаржив старої...

Він не довго вже побував у місті Б.; ще місяць не минув, як перенісся до иньшого.

*

*

*

Коли мені сього року на Великдень стара Мадярка оповідала сю свою пригоду, вона на згадку про нещасну Стасю плакала гірко, а коли прийшла мова на се, як вона Вендера вибила, то так озлобилася, так стала бити палицею об землю, як би в друге мала Вендера перед собою.

Я звів нарочно розмову на веселіші річи. Вона й не помітила, що я зробив се зовсім без хитрости. Було вже щось дитячо-наївного в її старечій вдачі.

— Якже вам тепер, бабусю, жие ся? — спитав я ще.

— Та чого мені вже до життя потрібно? Хреста і лопати ще мені потрібно! А на то вже трийцять ринських я маю в „шпаркасі“. А як же вам, паничу, поводить ся? Коли жените ся? — І при тих словах вона зараз заспівала своїм тремтячим голосом :

Коби то ся оженити,
Коби по сьвідому,
Коби собі не привести
Недолі до дому!..

— А мій жених, знаєте: старий Дворський — додала ще, усміхаючись по давньому — не хотів на мене чекати, взяв і вмер... Ну, і тепер мені пари не найдете в цілім місті. Треба мені за Дворським вибирати ся в дорогу, нема ради...

Сказавши се, вона ще більше згорбила ся і як сиділа на кріслі, так до кількох хвиль заснула. Се вже їй від якогось часу так частійше лучало ся, що тут плакала, тут сьміяла ся, а по хвилі вже спала, як дитина. Люди присягають ся, що їй до сто літ уже зовсім недалеко...

Самота.

Цілу ніч я не спав.

Се вже мені від двох літ таке не тра-
пляло ся...

— — Ті ненависні люди обурюють мене,
обурюють так, що спати не можу!...

Перше я міг від них усьо стерпіти, на-
віть напасти на мою честь, а сього стерпіти не
можу! — —

Сиджу в альтані огорода і пишу.

По що я пишу?

Стара привычка відігвала ся в мині, сер-
це більше зворушене, хочу бачити на папері,
як я своє чутв означу, хочу знати, що воно в...

*

Що воно в?

Справді, що мене так зворушило?...

Ах, та проклята охота розбирати всяке
чутв! І найгарнійше!... От переді мною у
зільнику рожа, прегарна, пахуча рожа, — і ти
хочеш знати, як її листки тримають ся, звідки
запах іде; починаєш обривати листки, один по
другім, один по другім, аж дійдеш до насади...

Рожка розірвана, зівялі листки розлетіли
ся по траві, вже їх разом не зложиш, нема ні
рожі, ні запаху...

Не хочу знати, що воно є!

*

Соловій на черемшині за альтаном так
лящить, що мені аж у голові дуднить...

Цілком не розумію, чим сей крикливий
птах людям подобався?

Зробили йому старі поети рекляму, і він
так, як охриплий співак, може ще за концер-
ти збирати оплески...

Тільки писати мені не дає.

Сонце позолотило вже вершки дерев. Уже
зійшло...

А я не сплю і спати не хочу! Сам із
себе сьміюся, що зі мною стало ся...

Цілу ніч я не спав.

По вечері мене напала нудьга. Неділя,
люди бавлять ся, як уміють, а я нуджу ся.
Господи, що за нудьга!

Вийшов я з хати і стрітив її. Мою су-
сідку. Вертала ся з міського парку, зі своєю
донькою.

— Прошу вас, пані, ходіть зі мною; по-
слухаємо циганської музики. Дома так скучно!

— Не можу, пане доктор! Що сказали
би люди на се?

Ах, правда — люди! Вона в жалобі, не-
давно чоловіка поховала!

Та хіба до розпуки по смерті чоловіка
вона повинна ще добровільно відмовляти собі
всякої розривки? — —

*

— Але ви пійдїть, пане; ви потребуєте розривки. Ви так нікуди не ходите!...

І я пішов.

Справді, я вже від кількох лїт нікуди не ходжу. В нікого не буваю, розривки не шукаю.

Відхотїло ся вже мені.

Трийцять пять років — то ще не вік, але так уже я перед часом постарів ся. В гімназї вчив ся, на університетї вчив ся, потім крім бюрової роботи на хлїб напивав собі ще добровільної, захотїв суспільним діячем бути, політикою займав ся, в літерата бавив ся, — пішов рік за роком, рік за роком — і мені вже трийцять пять лїт...

І дивне диво, чим більше я жив між людьми, працював для них, тим більше душею віддалював ся від них: я не міг їх любити, тих людей, що не знають гармонїї в житю. Тих людей, що божеську душу волочать по земнім болотї...

І я перестав їх глядати, потонув у бюровій праці... полюбив її...

Щож я почав би без праці?

У тїй товпі многолюдній — на самотї!...

*

Сей соловій міг би був вибрати собі инше місце і инший час на rendez-vous зі своєю любкою, а не тут і тепер.

Дразнить лише мене...

Люди гадають, що Бог сотворив соловія їм на потїху, аби їм виспівував; а він так висистує не нам, тільки своїй любці-самичці...

Звичайна історія: поети між птахами!

Впрочім нехай собі співає; жалко йому перешкаджати.

Засів собі у черемшині чи мабуть у сусідних корчах синього бозу і співає. Ах, як тьохкає!... Видко, співак не жовтодзюбий, а вже добре привчений...

Сонце вже почерез виноград добуває ся мені до альтани.

Вона ще мабуть спить, хоч звичайно так раненько стає і на кладовище ходить або тут до города — разом зі своєю донькою.

Та маленька дитина її мені дуже подобав ся..

*

Не можу зібрати своїх думок до купи і до ладу писати; думки розлітають ся, — видко, неспроспана ніч утомила мене... Хоч я ані трохи спати не хочу.

Так любо тепер у городі!

— Я пішов слухати циганської музики. Усїв собі недалеко від неї і заслухав ся.

Думки, думки, думки...

Широкі, як угорська пуца, понурі, як карпатські праліси, сумовиті, як — як... вона. Справді, лиш вона так плакала по смерті чоловіка, як ті Цигани плачуть на скрипках...

А потім чардаш! Ноголомний чардаш...

Я цілком не розумію, як по такій несказаній тузі можна попасти в таку шалену радість. Се для мене загадка. Оттак перевернути душу за одну хвилю!...

І ненавиджу я ті чардаші тому, що вони убивають сей широкий, понурий смуток степовий. Адже в сім смутку стільки сьвятого,

стільки гармонії, хоч його викликають невзгоди
днини життя!

Так як і в її смутку. — —

*

Надійшли знайомі.

— Слихом слухати, видом видати, пан
доктор на пиві! Що таке стало ся?...

Іратулюємо, іратулюємо!

— До чого?

— Вже ми вас бачили в парку... Гарна
собі вдовичка! І молоденька! Добрий смак
масте...

— Ей же! Наш доктор бере молоді вдо-
ви в опіку? Поступ, поступ! Хто би по нїм
сподівав ся! Іратулюємо...

— Кельнер, пива! вина!

— Щож там, пане доктор? І буде що
з того?

Я встав і пішов.

А вони сьміяли ся, так сьміяли ся! — —

*

Ходив я улицями з годину. Спати не хо-
тів... не заснув би...

Коло одного дому при отворенім вікні
стояв із чверть години — там хтось прегарно
грав на фортепяні.

Певно дівчина якась.

Може і залюблена нещасливо, або так
лиш туга на неї найшла...

Цілком мене розжалобила своєю грою.
Я хотів би бути коло неї, аби її потішити.

До чого здало ся так сумувати?
Люди спокійно сплять, другі бавлять ся
там на музиці, а вона грає собі самі сумні
думи...

На тихій улиці почув я здалека чийсь
хід і відійшов від вікна.

Така тиха, місячна, мелянхолійна ніч...

*

В міськiм парку в таке затишне, любе
місце, що лиш я його знаю.

Нагадав я собі його і пішов туди.

В парку тихо, нема нікого.

Ах, правда, соловій кричав! Але впрочім
було тихо.

Мені було так сумно на душі!

„Поступ! Поступ! Наш доктор бере мо-
лоді вдови в опіку!“

Ні! Справді, — ті люди варвари!

За що вони глузують собі з мене?

Три роки вже мешкаю в тій самій каме-
ниці, що й вона. Наші двері в сусідстві. Але
я з ними не жив. Як і в загалі з ніким не
жив, у нікого не бував. Її чоловіка я знав
із уряду — то був молодий судя. Бідний чо-
ловік.

Тільки їх малу доньку я знав добре. Ба-
вив ся нераз із нею. Ми були собі навіть ду-
же великі приятелі. Вона приходила до мене
в гості.

Сиджу дома, чую: хтось ледви чутно, не-
ємїло стукає в двері. А! Се моя малесенька
сусідка! До клямки ще не може досягнути, я
сам мушу їй отворити двері. Вона входить і
хоче поклонити ся мені, але боїть ся, що не

вдержити ся при тім на ногах, отже опирав ся рукою о стіну або о шафу і так кланяв ся. А я її на руки і несу на софу.

„Прошу мені показати образки!“

Добре, я показую їй образки з ілюстрованих часописий. Дитина тішить ся.

А потім витягаю помадки і чеколядки, що все мав для неї готові, даю їй і кажу казку. Потім вона мені казку каже, маленьку, дитячу казку...

Забава як рідко! Часом із годину сиділа в мене і мати не противила ся тому.

Нераз і усміхала ся за се до мене, від дитини мабуть дізнавала ся про все. Усміхала ся, як би хотіла дякувати мені. Але я з нею майже ніколи не говорив! „Добрий день! Добрий вечір!“ — і вже.

І так через три роки...

*

А потім він несподівано до тижня помер. Я був при хорім — вона мене просила. За лікарем сам бігав, бо не було кого иншого. Близшої родини не мали; вона була сирота, а він — мужицький син, уже також без родичів.

І при його смерті я був. Тримав її у своїх руках, коли плакала в розпуці і зімліла; успокоював дитину, коли та собі страшенно розплакала ся, побачивши невидану подію.

І похороном я заняв ся, відвів покійника на кладовище, сказав вдові, що як чого буде потребувати, то нехай мені перекаже — і пращав ся...

Два дні переслідував мене її плач у сусіднім мешкаю, а третього дня прийшла вона до мене з донечкою подякувати мені.

Подякувати мені за те, що я постарався в порядку виправити її чоловіка в могилу...
Було за що дякувати!

*

Говорила спершу спокійно, а потім розплакала ся. Донечка собі також.

В моїй хаті я не чув ніколи плачу...

І коли я так дивив ся на ту нещасливу вдову в чорній одежі і на ту дитинку, що її біле волосє так відбивало від чорної сукеночки, мені не стало слів і я мовчав.

Проклятий жаль! Я не люблю плакати! Я не вмію плакати! А завидую нераз тим, що плачуть...

Без опіки ті сиротята!

А я собі вигідно жию і ніким не журю ся!

Хотів би, Боже, як нераз хотів би, а нема ким опікувати ся! Одним не вірю, других маю за дармоїдів, у третих не находжу серця.

— Пані! Як би ви не прогнівали ся і прийняли мою поміч, то я радо поміг би вам. Добре? Приймете? Прийміть, прийміть! Я за спокоюю не вашу потребу, лише свою...

Вона знов заплакала... Чи не образив я її?

Дитину я взяв на коліна і втихомирив цукорками. Образки нові показав — дитина затихла.

І мати успокоїла ся. Взяла від мене дитину і згорнула їй волосє з чола.

А мені все снує ся по голові, як тут подати їй поміч, аби не вважала її милостинею. Знов образить ся, не скаже, що не потребує, а не прийме.

Просив я її, аби мене приняла на харч. Мені й так уже по реставрациях їда не смакує. Вона згодила ся. Лікареви заплатив, за похорон деякі рахунки полагодив, дитині щось там справив у подарунку...

Противила ся тому, але бідаки мусять годити ся зі своєю бідкою...

І більше нічого — більше нічого!

Я рад, що маю кимсь опікувати ся, кимсь ближшим, а не такою невловимою істотою, як нарід. Я народа не покину, але він мені серця не заспокоює!

Я нічого від нікого не хочу! Я самолюб, мов серце потребує кимсь журити ся, я рад такій журбі! Сеї журби мені не доставало!...

*

А вони, ті варвари, гратулюють мені глумливо!

Ідіоти!

Так мене розсердили, що вже й північ минула, а мене сон не брав ся.

З парку пішов я у каварню. Прочитав цілу купу часописий і не міг забути тих глумливих слів.

А з каварні в альтану.

„Гратулюємо!...“ А вжеж, можна мені гратулювати, бо тепер не так часто скучаю, як перше. А коли мені скучно, іду до сусідки і пробалакуємо вільний час. На проході в парку були зо два рази, припадково стрітили ся...

Вчу її до іспиту на поштову експедиторку.
Вже тепер так часто не плаче, а то й
усьміхає ся часом.

Сей її усьміх задумчивий!
Як промінь сонця зпоза хмар...

*

Не можу до ладу писати; в голові шумить.
Непроспана ніч — —

А! От і вона! Як звичайно ранна пташка!
Іде просто в альтану!

Ще готова думати, що я тут на неї жду
так рано...

Ов, немиле положенє!

Ну — годі!

— Добрий день вам, пані!

— Добрий день! А ви що пишете так
ранесенько?

Т у г а.

Коли я з лозів над Прутом виходив на зарінок, він сидів задуманий на порозі млина против сонця і не бачив мене. Мені здавалося, що він дивить ся в иньший бік, на недалекий високий беріг Прута, де против ясно-синього неба купала ся у лагідних промінях осіннього сонця одинока рябина. Вона вихопила ся зпоміж низеньких корчиків високо у повітрі і сияла тепер у сонцю своїм жовтим листем і густими китягами червоних ягідок, мов золотом і коралями, далеко пишнійша на вроду, як весною.

Тихо і сумно було на зарінку над синім Прутом. Прут плив якось притомлено; невеликі фвілі бігли швидко наперед, мерехтіли проти сонця, булькотіли тихо, як малі жерела, а шуміли сердито там тільки, де завзяли ся вирвати із дна якийсь замулений пень, що заваджав їм у дорозі. Ще найбільше гомону було коло млина на броді, але й сей гомін не оживляв тихої, опущеної околиці по сей і по той бік ріки, не розвеселював сусідних густих

лозів із висохлими балками і недалекого букового ліса, що стояв високою зелено-жовтою стіною поза лозами на узгір'ю.

Я пішов зарінком до млина. Доволі вже находив ся сам понад Ірутом; тепер хотіло ся мені з ким поговорити.

Малий, мов сільська хата, млин, що цілим своїм тягаром спочивав на великій чайці, тремтів увесь на бистрій воді і був би радо поплив відвідати Бесарабію, коли-б не три довгі косиці, плетені з лозини, що тримали його кріпко при зарінку і не пускали. Сприси*) з ялиць спиняли його, щоби не підплив за близько до берега, і так він мусів стояти на філях та дрожати з натуги. Велике розмахове колесо, сперте від ріки одним кінцем осі на човні-погоднику, а другим кінцем у млині, плескало своїми довгими дошками по воді і трясло цілим млином.

Я ступив на кладку, що вела у млин.

— Дай Боже здоровля, газдо! Чи позволите заглянути у ваш млин?

— Та подивіть ся! — відповів він мені коротко, встав із порога і також подав ся у середину.

Тут, не відзиваючись до мене, почав пильно шукати чогось у кутку поміж соломою, на якій певно спочивав у ночі. Лежав тут сердак і тайстра, а більше не бачив я нічого.

— Деся люлька закинула ся мені — промовив він по хвилині, мов би хотів виправдати себе, чому такий непривітний.

*) З німецького Spreize — підпора.

— Не шукайте! Ось вам цигаро та заку-
рїть собі!

Він обернув ся, подивив ся на мене уважно, обтер руки об штани, взяв цигаро і сховав його поки що у черес. Потім поклав дїлетку кукурузи на підок, вилїз також туди східцями, висипав кукурузу у кіш, злїз, спробував, яка мука йде з мучника, і тільки тепер вийняв із череса цигаро, щоб закурити.

— Сїдайте, пане!

Я сїв на малий ослінчик, а він примістив ся на порозї млина против сонця там, де перше сидїв. Почав закурювати цигаро.

— Так сонечко пригрїває, аж любо посидїти! А в нас другої Богородицї як було студено! Ласка божа!

— Старші люди люблять вигрївати ся до сонця, — відповїв я, щоб як небудь завести розмову. — А ви вже, бадїко, мабуть не молодї?

— Що? Я? Я ще панщину затамив!
Буде може сїмдесять...

Я здивував ся, бо хоч сей, невеликий на зрїст, дїдусь ходив уже похило, але не виглядав на сїмдесять рокїв. Його чуб, підголений по старосьвітськи, був тільки троха припорошений сивиною і спадав іще буйними, довгими пасмами на потилицю, а на чолї понад самими очима звисав, як рївно підтята груба стрїха понад віконцями селянської хати. Прикрите таким способом із гори обличчє, з малими примерклыми сивими оченятами, з пригятим під носом вусом, із небритою давно бородою, як сивою стернею, виглядало якось невиразно, так що старому не можна було змїркувати віку.

Міг мати п'ядесят років, а міг мати і сімдесят, як сам казав.

— І кожушина вже не гріє, старий я вже...

Ну, певно; отсей легкий кштарик, зашнурований під лівою пахою, не міг його багато зашнуровати. Не могла вдержати тепла і дірава на рукавах сорочка, спущена поверх вузких полотняних штанів. Великий черес із ремінцями, на яких висіли капшук на тютюн, протичка до люльки і ніжик, міг тільки заважити на клубках, але не зашнуровати. Може тільки в ноги не було старому холодно, бо обвив їх грубо онучками і поверх них затягнув давно вже заболочені постолі.

— Се ваш млин?

— Гей, коби мій! Я тут тільки наймит.

— А своє господарство у вас є?

— Було колись. Тепер тільки хатина лишилася.

Старому, видно, ся розмова була немила і тому я не питав ся дальше. Він дивив ся тимчасом на мертву рибку, що крутила ся на воді коло кладки. Мабуть млинське колесо вбило її і вона то щезала на якийсь час під млином, то знову випливала зпід нього і довго блистіла на воді своєю срібною лускою. Потім повів старий очима по полях ген-ген на горбах під лісом. Там стояли рядом копиці сухого кукурузяного лабузу, а коло них лежали тут і там купи жовтих гарбузів. Здалека було видно, як вони блистіли проти сонця, мов ясножовта плахта на сірих, брудних полях.

— Бачите там під лісом хатину? Се моя хата — відозвав ся дід сам, уже не питаний.

Далеко під лісом видко було справді якусь велику сіру пляму з яскравою точкою по середині: се певно віконце хати так сяло против сонця.

— Стільки всього мені лишило ся, а всьо иньше за морем.

— Як то за морем?

— Син забрав, до Канади поїхав. Жие там у якійсь Манітобі. Край так зветь ся, от так як наша Буковина — пояснив він мені.

— І добре йому там?

— Або я знаю? Від Різдва не приходило від нього письмо.

— Видко діло, що добре йому.

— Ба, коби! До Жучки вернули недавно два флекави з Канади і ті инакше кажуть.

— Зле їм вело ся?

— Ще й як зле! Один мудрий був тай не продав тут усього, лишив собі і тепер хоч дещо має. А другий вибирав ся до Канади, продав усьо, тепер вернув ся і наймив ся до служби. А був господар, не треба було йому...

— Вони бачили ся з вашим сином?

— Ні, не бачили ся, а так тільки кажуть, як там у тих краях за морем. І чого їм було стілький сьвіт їхати?

— Чому ж ви не сперли свого сина?

— Ага! Сперти! Як пішла чутка, що люди їдуть, він і собі! Я йому кажу: „Адже ти в мене один, (бо я, знаєте, від першої жінки не мав дітей, а від другої тільки він лишив ся, а вона померла), адже — кажу йому — в тебе жінка молода, дитина маленька, небезпечно вибирати ся в таку далеку дорогу; є де жити і тут, хоч і не з медом, — на що

гобі їхати стілький сьвіт? Не послухав мене, продав, що було, і поїхав.

— А ви з ним не хотіли їхати?

— Ні! По що? До чого я там за морем здав ся, такий старий? Чи мені ще багато віку лишило ся?

— Так ви самі тут лишили ся?

Сам. Є родина невістки, та яке мені діло до неї, або їй до мене? Ще коли-б ми багатирі... А так... Лишив ся я сам тай уже своїх не побачу. Пропало!

Старому затремтів голос; він безсильно поклав руку з цигаром на коліно і задивив ся тупо на косиці, що під напором води все то піднимали ся трохи в гору, то спадали майже на воду.

— Десь бувало давнійше вийшов котрий із села, осів на другім, можна було його відвідати; пішов на жнива і в Бесарабію — і я ходив — і там можна було його віднайти; а тепер шукай вітра в поли! Їдь за море, стілький сьвіт, стілький сьвіт! Та сеж цілого маєтку треба, аби туди заїхати. А я ледво на кулешу зароблю...

— То син не хотів вас узяти з собою?

— Та чому не хотів? Хотів! Що плачу було! Але я впер ся! Ну самі скажіть: яка йому поміч із мене?... Думав я спершу: нехай, поїду й я, жаль покидати діти; а потім і відхотіло ся мені. Коли-б молодий, то придав ся би своїм дітям, а так тільки дармо хліб переводити! „Не поїду я з тобою, сказав я йому, у тебе гроший і так мало; коли на мій перевіз видаш, нічого не лишиться тобі; початок буде гірненький; працювати так, як треба на полі, я вже не годен — по щож ти маєш

іще й про мене журити ся? Я й тут не пропадаю“. Хіба не розумно казав я?

— Розумно...

— Ото ж то й є! Чоловік своїй дитині не воріг... А до того знаєте, якось мені так було, що трохи мені серце не пукло. Тут я рад би з дітьми поїхати, а тут подивлю ся на свою хату, на село, на цминтар: там обі жінки, мій неньо, моя мама... Молоді сього не розуміють, — що їм за біда? — сьвіт широкий! А мені годі розлучити ся з тим усім. Стілько літ прожив тут! Тай на яке розлучати ся і по що? На сих кілька років, що ще мені може лишили ся? — — — Поїхали вони: син і невістка і дитина. Банував я за ними з тиждень, як по покійниках, а там потім і відлягло помалу від серця. Поїхали-ж і людські діти, гадаю собі, не тільки мої... А далі прийшла робота в полі, минав ся день за днем... Якось до голови не приходило... Прислав син лист, пише, що дитина вмерла... Смутку-ж мій! Дитина була, як горіх, — що я мав за потїху з неї! Забрали її на смерть за море...

Старий замовк. Але за хвилину щось у млинї чи загуркотїло не так, як треба, чи що стало ся, — він обернув ся до скринї, в яку сипала ся тепла жовта кукурузяна мука, встав, підставив руку під мучник, потер муку пучками, поправив конї коло коша — і сїв собі знову на порозї. Недокурене цигаро загасив пальцями і сховав у черес.

— А потім, знаєте, син довго-довго не давав вістки про себе, щось із півтора року не писав. Я вже не знав, що й гадати, — аж десь так перед Рїздом приходить знову лист: невістка пише, бо вона письменна, вчила ся в

школі... От знаєте що, пане! Може би ви мені прочитали сей лист?

— Чи-ж вам іще його не читали?

— Читали ще в зимі, та я не зрозумів добре.

— Лише раз читали вам?

— Ей, де! Я й на Великдень казав собі його читати! Смутно було мені, знаєте; таке рокове сьвято, а тут я старий сам! То як мені прочитали, аж мені лекше стало. Я маю сей лист тут.

Старий пішов у куток, де спав, та звідтам із якоїсь скалубини виїняв помнятий снйавий папір.

— Ану прочитайте, пане! Мені так здасть ся, як би я з ними був, коли слухаю. Прочитайте, пане, та не гнівайте ся на старого! Стілько мого.

Я вволив волю старому. Невістка писала за свого чоловіка і за себе, — писала ізза моря, з далекої Канади, до родини над синім Црутом:

„Кланяю ся до вас, таточку Тодоре, тай до вас, мамочко, аби-сьте здорові були зі своїми дітьми! Дякую вам дуже файно, що-сьте нас випровадили до Канади, ще аби-сьте за се много літ прожили! Дуже мені було тяжко тих два роки, бо я, як прийшов тай сів-ем на голе поле та не було нічого свого. А тепер маю вже дві корові і пару биків. Се літо, що минуло, був-ем на роботі та заробив-ем 60 доларів — тут доляр, як там лев — та за сі гроші купив-ем собі віз. Але тут лекше тримати дві корові й пару биків, як там одну вівцю, бо тут січки ніхто не рубає, лиш у лі-

ті накося сїна, а в зимі возьму та занесу гральми до шопи“.

— Отсе добре! — замітив старий, що слухав листу так, як би ще не чув його. — Ну, а далі?

„Тутки не мож гроші ні з чого зробити, лиш тільки з худоби, бо тут хлїб дуже таний, корець пшениці два доляри. Я вже тут третій рік, але ще-м не дав нікому ані грейцара за поле податку. Ніхто не платить, але аж по трох роках маємо платити 4 доляри на рік на школу, що діти будуть учити ся. Тут у школі нема руського професора, але ангельський“.

— Жадного податку не платять! — зітхнув старий. — А в нас!

„У Канаді цїсаря нема, але царівна. Вона ні до воська не бере, ні податок, — тут край сам отримує ся, тут силов до воська не беруть, але, хто хоче, то іде за гроші зі своєї охоти. І тут ніхто ні перед ким кучму не скидає, тут кождий рівний, кождий собі пан“.

— Отсе але! Отсе край! — не втерпів старий, щоб не скрикнути. — І се правда, пане?

— Правда! Слухайте ж далі:

„Маєм тут свого ліса 10 моргів на своїй фармі і маєм вже робленого поля 4 морги. Більше-м ще того не робив, бо-м не мав своєї худоби. Тут є люди, що вже 10 рік сидять, вони багаті, кождий має свою машину і січкарню і косарку. Тут ніхто серпом не жне, ні косов не косить, але всьо машинами!“

— Ото! Ади! А де машини взяв? Адже се коштує май-май!

„Просю вас дуже файно, відпишіть мені за мою маму, ци вони ще живють і як ся ма-

ють братя і сестри. Тай ще просим вас, що-би-сьте нам прислали разом з письмом маленький образок паперовий, сьвячений, щоби були на нїм дві особи: Матір божа і Ісус Христос, бо в сїм краю таких образів нема. Декотрі люди позабирали з собов та мають, а нам на гадку не прийшло, тай не маєм. І я вас ще прошю, аби-сьте мені додали листок позлітки, бо тут нема.

Тимчасом поздоровляємо вас всіх хрещених, бо вже ся не будем видіти.

Марія Українець“.

Як цілий лист очевидно тішив старого, так се коротке, а таке смутне закінченє дуже його вразило, очевидно не перший раз, але з однаковою мабуть силою, як і за першим разом.

— Не будем ся видіти, не будем, мої діточки! — заговорив старий таким безнадійним голосом, мов би ось-ось мав заплакати. — Ви за морем, а мов місце отам на горбі, де хрест. І хто-ж догляне моєї старости?

Старий ухопив ся обома руками за голову і, хоч сидів, так іще більше скулив ся і згорбив ся.

— Не тужіть, бадіко! А що-ж, післали ви їм образок? — зводжу я нарочно бесіду на що иньше, щоби старого розважити.

— Післав! Якже не післати?

— І позлітку?

— І позлітку! Та вже коли просила невістка, треба було післати.

— То ви пишете ся Українець? — зацікавив ся я ще, прочитуючи в друге підпис на листі?

— Українець!

— Се як? Ви з України?

— Я ні. Се ще прадіди наші прийшли з України. Мені дід оповідав. У Жучці маєте повно Українців. Називають ся так...

Дивна доля! Прадіди утїкли з України в Буковину, а правнуки утїкли аж за море в Америку! І чому-ж то тісно Українцям на своїй землі?..

Старий троха підбадьорив ся.

— Видко діло, їм там не зле. Тільки мені старому біда! Ходжу, кручу ся по сїм млинї, так нераз полежав би собі і за днини, — годї, не можна! Ще й сам собі вари!

У млинї на підлозі було справді місце, вилїплене грубо глиною; тут, видко, бадїка розкладав ватру на свою кулешу, бо вугле лежало ще й доси.

— Ще поки люди у млинї, то якось розважать душу. Забалакаеш ся тай забудеш свою нужду. А прийде спокійна година або ніч, хоч гинь! Не дам собі ради зі своїми думками. Все гадаю про сина та про невістку. Може їм там і справді добре, а може не хотять лише правди сказати, бо чому-ж декотрі повертали ся з Канади? І чому не пишуть так довго?... Перевертаю ся так, знаєте, на своїй соломї годину, другу, — ні не годен заснути; виходжу в ночі з млина тай шукаю сторони, куди вони поїхали. Се вони на схід сонця поїхали?

— Ні! До Америки на захід сонця.

— Ну, от бачите, я й не знав. І далеко се?

— Ой далеко! Треба з місяць їхати морем і землею.

— Так далеко, так далеко! — зітхав старий. — Я їх уже певно ніколи не побачу.

— Не журіть ся, бадіко! Бог ласкав, вони дороблять ся і ви ще ними потішите ся.

— Бог би з вас говорив! Але я міркую, що мені віку вже не багато. Оттак колись вечером ляжу, а рано вже не встану. А мої і на похоронах не будуть.

Старий держав у руках лист, який я йому звернув, дивив ся на нього і розжалоблював ся знову. Кліпав повіками і гладив одною рукою своє розчіхране волосє над чолом.

— Бувало, невістка зварить борщику, сорочку випере, припилънує мене, — а тепер.. Доробив ся я на старі літа, доробив ся! Коли-б так мав за що, я зараз поїхав би до них... Ет, що я кажу? Куди мені вже до того! Подивіть ся на сю рибку коло кладки: вже два дні крутить ся на тім місци, де її вбило — оттак і зі мною: не рушу ся з місця...

Помовчавши хвилину, старий розгорнув лист, мов би сам хотів що з нього вичитати, і говорив далі:

— Сночи лежу я собі на постелі тай дивлю ся, як місяць зазирає почерез щілини у стіні. Слухаю: хтось мене кличе: „Тату! Тату!“ Се-ж мій Митро! Гай, думаю собі, чи не вернув ся він? Встаю, відчиняю двері, дивлю ся — нема нікого! Ніч така ясна і тиха, Прут шумить... Я перехрестив ся... Мара тай годі! Причуло ся мені! Та чи не помер він там бідний?... Чому не пише так довго?

Зарінком надійшов якийсь хлопець із малим мішком кукурузи на плечах. Ступив на кладку.

— Просили мама змолоти.

— Добре, добре, синку, зараз!

Дід устав із порога до своєї роботи. І мені була вже пора вертати до дому.

— Бувайте здорові, бадіко!

— Вже до міста? Ідіть здорові, пане!

А дякую вам, що лист перечитали. Зайдіть іще коли побалакати...

Старий буде певно знову якийсь час нагадувати собі слова з листу, потішати себе і тужити...

Я зайшов на стежку в лозах. Лози, на весну зрубані, вирости такі буйні, що перепхати ся годі. Вони обросли буйним диким хмелем і ожинами, на яких іще доси чорніли ся спілі ягоди. Навкруги було смутно і тихо, тільки щигли перелітали мовчки з бодяка на бодяк та стручували з нього легенький сивий пух, що літав довго у повітря

І як у такій осінній тишині не тужити одинокому старому наймитови із млина!

Мій прапрадід.

(Із записок професора).

Фантазія.

Чогось подібного я ніколи не сподівався; я був у гостях у свого прапрадіда! Подумайте: він помер 1738 року, а я з ним бачився 1895 року на самий сьвятий вечір! Чи не чудно? А вже ж, чудно воно, а таки я правду кажу.

Привіз я собі, знаєте, з родинного міста різні історичні документи; бо думав писати історію свого міста. Були там і поживклі пергаменти з підписами польських королів та з великими печатками у бляшаних коробках на шовкових мотузках, були різні цехові і братські книги і старі метрики, що починали ся в 17 століттю, — все самі німі сьвідки минувших безповоротно часів.

Перед самим сьвятим вечером я кінчив переглядати метрики. Немов по старім кладовищи я блукав. Щораз нові імена міщан, а що літ кільканайцять або кількадесять імя нового

священника, що списував ті дати радості і смутку, уродин, весіля і смерті, все тими самими словами у свої книги, поки і його власне ім'я не опинилося в книзі померших. Кілько-ж то тих імен і прізвищ! Цілі покоління! Де вони? Де слід із них? Старе кладовище, на яким вони спочили, лежить, зрівнане з землею, ще й доси трохи не по самій середині міста, що за сотню минувших літ дуже розрослося; на тім кладовищі красують ся до нині старі липи, що запам'ятали минувші століття, плакучі берези і високі тополі. Там тепер ніхто не глядає могилок свояків, там тепер веселі люди ходять на проходи...

Ціле пополудне я стратив, заким у тих бібулистих книгах віднайшов свій родовід. Лише літописці зрозуміють ту дивну цікавість, яку я відчував, шукаючи німих дат у німих книгах, і то вдоволене, яке дають ті дати, зложені разом! А тож історію власної родини складав я собі!

Мій прапрадід! Так мені якомсь чудно, якомсь весело стало, коли я віднайшов день його уродин. Року 1676 по Христі дня 5 мая від батька Григорія і матери Катерини, родився син Андрій, мій прапрадід. Кумами були міщани, яких рід уже давно вимер... Та ще сказано, що батько мого прапрадіда був *inquilinus*.

Inquilinus! Що се значить? Здається мені: зарібник. Дивлюся у латинський словар; так є! Значить: зарібник або комірник. Бідний мій прапрадід, жаль мені його, але заразом і легенький усьміх вдоволення промикає ся по моїм лицю; тішить мене, що я, праправнук бідного комірника — доктор філософії і про-

фесор історії при гімназії! Малий се поступ в історії родини, що аж по двох сотнях ліг один потомок її не зазнав гіркої долі зарібників, але все-ж поступ в. Я немов бачу перед собою прапрадіда і його усьміх вдоволення на старім поморщенім лиці; тїшить ся старий, своїм праправнуком...

В убогій і несвоїй хаті зарібника чую веселий спів; се обходять хрестини мого прапрадіда, скромні, але веселі хрестини першого сина. Прапрадід походжає такий радий та все кумів припрошує до гостини, а мій прапрадід у колісці кричить так грімко як старий. Сильний хлончисько буде...

Як йому вело ся, бідолашному синові зарібника, мому прапрадідові дорогому, а незнамому?... Минувшість мовчить; літонисці, що записували нераз пригоди негідних доброго слова людей, не записали про мого прапрадіда нічого. А мені так цікаво було би се знати !...

Шукаю другої дати з його життя... Року 1697 мій прапрадід, уже рільник, женив ся. З далекої минувшини доходить до мене глуха, мов у фонографі, але весела гра музики; я не бачу дружини весільної, але аж сюди, у затишну, теплу мою хатину долітають до мене звуки старосьвітських весільних пісень і залиvista гра скрипака, гудіне баса і бренькіт репітки з дзвіночками... Молоденький 21-літний мій прапрадід танцює із своєю ще молодшою жінкою, моєю прапрабабусею. Як вона звала ся? Анна Турська... Роду сього у моім місті вже давно нема; мабуть вимер...

Як весело грає музика !...

І з якимось трепетом і смутком шукаю я третьої німої і сумної дати з життя мого прапрадіда, дня і року його смерті. Перекидаю байдуже довгий спис людей, що померли за сорок один літ, і нахожжу... Року 1738 на сам святий вечер — як зазначив уважний єрей Дарморос — мій прапрадід помер!

На сам святий вечер!... Сумні свята мала родина мого прапрадіда! Здалека, з глухої, забутої минувшини, немов із забитого кута довженної темної пивняці, долітають до мене веселі коляди хлопчачі на улицах мого родинного міста, а з убогої хати мого предка голосіне нещасної жінки і дівчора.

На сам святий вечер... Літ тому сто п'ятьдесят і сім!...

Як він виглядав, мій прапрадід? Як він жив?... Німі три дати з одного життя лежать переді мною і нічого не кажуть. Мій прапрадід... Як трохи не байдуже читаю я ті три дати з його життя; здасться мені так, як би я лиш свою цікавість бажав заспокоїти, а сльоза жалю не являє ся на очах моїх. І коли мені чого сумно, то того, що колись так байдуже читати-муть у метриках німі дати і з мого життя, навіть може не три дати, тільки дві... Уродин і смерті.

Шелестять бібулисті картки старих метрик, перевертані моєю рукою... Старосьвітське письмо мерехтить мені перед очима. Снують ся думки у початках 18 віку; на тлі неспокійних часів, нападів Турків, панованя польської шляхти бачу дрібне, незамітне, байдуже для всіх житє чоловіка, так мені близького, а так — мому серцю, моїй уяві далекого, бо незнаного...

Входить у комнату мій слуга.

— А ви, пане професор, — не думайте святкувати? — питає ся. — Вже сема година.

— Вже сема?

Дивлю ся на годинник: справді, вже сема. Ото засидів ся я, від обіду аж до вечера!

— Може вам чого потрібно?

— Ні, нічого! Затопи лише добре в грубі. Там мороз на дворі?

— О, ще й який! А зьвіздно як!

Одягнувшись у футро, я вийшов на місто. Треба було десь повечеряти. Куди іти? Ну, вжеж, куди нежонатому чоловікови іти, як не в трактир?

В трактир! На святый вечер! Га!... Годі инакше!

Але так мені чогось зробило ся сумно! Глумливий усміх над власною самотністю, який зразу проявив ся був у мене на думку про такий святый вечер, переминив ся небагом у сувору задуму. Трактир, першорядний трактир, в яким я харчував ся, здав ся мені поганою норою, повною задухи, диму і чаду від перепалених преріжних сосів та печень...

Святый вечер!... Та що мені святый вечер! Се такий вечер, як і кождий инший, нічим не гірший, нічим не ліпший! Як прийшов так і мине... От! звичай...

Ух! Який мороз! А зьвіздно! Тепер у моім родиннім місточку мусить бути гарно! Коляді, родини при вечері, в хаті солома, у соломі качають ся малі діточки, веселенькі собі... Під стіл залазять і кудкудакають так, як я колись... Аби кури несли ся...

От! Спомини... Пусте!

У трактирі повечеряв я собі і проти свого звичаю випив кілька чарок вина. Прочитав кілька часописий і відтак, із думкою, що се-ж таки сьвятий вечер, купив дві фляшки вина, а по дорозі деяких ласощів, захпав у кишені і санками повернув домів.

У комнаті лямпа не сьвітила ся, але за те у грубі палав ясний огонь і крізь отворені дверці кидав проміня тепла і сьвітла на мою шафу з книжками, на отоманку і на кіш із цьвігами та розкішною пальмою, що розкинула своє довге листя над цілим кошом та предивною тінею відбила ся на стїні.

Тихенько в хаті, тільки годинник під скляним накривалом легенько і поважно тикав.

Ах! Як тут тепло! Як мило увійти сюди з морозу!

Я зняв із себе футро, присунув округлий стільчик до отоманки, докинув іще дров у грубу, отворив фляшку з вином, наляв чарку і поклав ся вигідно на отоманку. Закурив цїгаро і пускаю дим під стелю. Лямпи не сьвічу, бо так мені приємнїйше при сїм сьвітлі з груби... А в хаті так тепло! Чому би й я не мав собі урядити сьвятий вечер!

Вино добре і смакує мені. Радо би я з ким поділив ся ним, та нема з ким... Гей, милий Боже, коби вона була мала розум, був би я тепер разом із нею при вечері, в родиннім крузі, а не так самітно, як нвнї... Ну, нічого! Стало ся... А моя доля ще не утєкла. Я ще молодий; трийцять два роки, то не старість.

Просили мене на сьвята між панни, та нї! Не зловите мене вже так скоро; я вже до того за старий горобець. А проте, хто знає,

може й піду завтра; адже цілі сьвята у тій своїй норі, як борсук, сидіти не буду. Я-ж без людий жити не можу...

Ох! Се житє! Се житє! Як його уложи-ти, як повести, щоби марно не прогайнувати його та не оставити по собі лише німі дати у метриках, так як мій прапрадід їх оставив... Оттам на столі лежать вони, ті старі метрики. „Аз єрей Іляшевич охрестих отроча...“ А тепер ні Іляшевича, ні прапрадіда, ні прадіда, ні діда, ні батька в живих уже нема; а час іде... Ой іде, іде немилосерно скоро! Адже от що лиш недавно сам я хлопцем ходив колядувати попід вікна у великих батькових чоботях, щоби в ноги було теплійше... А тепер?...

Як тепло у хаті!... Огонь гуде, тріскає, а від цьвітів і пальми тіни мелькають по стіні... Ох, Боже, якже-ж мені скучно!... Годинник тихенько тикає, так тихенько, майже не чути його. Чи не забув я накрутити його? Ні, накрутив, а може й ні... Ет, нехай там...

.....
Хтось стукає у двері моєї хати.

— Прощу.

Що за гість у таку пізну годину? Входить сивоусий дідусь із веселим лицем у зеленім сьвяточнім, іданським жупані, підперезаний широким поясом, із шапкою на завісах у руках.

— Христос раждаєть ся! — каже поважно.

— Славім його!

— Я до тебе, сину, в гості Приймеш мене?... Не дивуй ся що я в жупані; ліпшого не маю, ще від тата лишив ся. А ми собі свої, не мавш чого мене стидати ся...

— Але-ж я не стидаю ся, тільки не знаю, хто ви, дідусю?

— Який там я дідусь! Шістьдесят літ — то не вік; іще сила є... А ти мене не пізнавеш?... Я-ж твій прапрадід!

— Прапрадід! То се ви?

— А хто-ж би як не я?

— Сідайте, дідусю! Я не сподівав ся... Я зараз кажу самовар наставити...

— Що за самовар?... Е, ні, дай спокій!

— То може вина напємо ся?

— А добре! Чому би ні? І так не пив ніколи. Якже тобі, синку, поводить ся?

— Не зле, дідусю; дякувати Богу, добив ся кусня хліба.

— Та ще й білого хліба... Ну-ну, благо-слови тебе, Боже, синку; з тебе добра дитина. А що-ж! Женити ся не думавш?

— Якось охота відійшла.

— Ну, нічого, охота ще верне. А не отягай ся довго, шкода вік самотою тратити. Мені було двацять один літ, як я справляв весілля зі своєю Ганусею, а тобі вже трицять два роки.

— Иньші були часи.

— Ба! Иньші часи, але мого всього ма-тку було стілько, що отих п'ять пальців; а ти-ж пан; на жінку і на діти заробиш... Ов! Якже у тебе горячо! Ти такий змерзлюх чи що, що кажеш так у грубі палити?

— Мороз на дворі, дідусю...

— Який там мороз! Я в жупані, а не змерз!

— П'йте, дідусю! Вино добре...

— Квасне якесь; не привик його пити. Меду не маєш?

— Ні; у нас тепер не пють.

— Ет! — махнув прапрадід зневажливо рукою. — Знають люди, що добре... Ну, спасибі тобі, сину, за гостину, а тепер збирай ся до мене в гості! Сани ждуть на дорозі.

— Може би зрана, дідусю? Заночуйте у мене! Місця досить.

— Годі! Стара веліла тебе привезти; нехай, каже, подивлю ся на того панича. Ну, та й я тебе рад приймати у своїй хаті.

Виняв я з шафи різні ласощі, що купив, забрав із собою і ми поїхали. Санки летять лісами, знаними мені дорогами до родинного місточка. Небо зьвіздне, місяць сьвітить ясно, виблискує ся иней на галузях сосон; полохливі тіни перелітають перед очима. Тихо, так тихо в лісі, лиш мій прапрадід співає собі весело: „Бог предвічний...“ Мені часом так дивно, не розумію нічого, але тільки часом на хвилину-дві, а там забуваю ся і сам співаю з прапрадідом, аж ліс гуде! Винимаю цїгара, подаю прапрадідови; він оглядає цїкаво, питає, що се, а я показую, що то курить ся. Він дивить ся хвилинку, приглядає ся мені, а далі вириває мені з рота цїгаро і кидає в сніг.

— Здурів, хлопчисько! — каже з обуренєм. — І ти вже переймив той звичай? Стидай ся!...

І я стидаю ся і не знаю, чому.

Не знати, коли і як, заїхали ми під низеньку хату прапрадіда.

— Знаєш, що? — каже до мене пошепки — ходім під вікна та заколядуймо старій так, щоби аж хата затрясла ся.

— Добре, дідусю!

Колядуємо ми. У прапрадіда голос, як дзвін, по цілім передмістю лунав. Я що сили підтягаю також.

— Тато-тато! Дідусь! — чую радісні оклики в хаті; прапрабабуся отвирав двері, я входжу. вона мене обнімає, цілує, оглядає — так радує ся старенька!

— А що? — каже гордо до жінки прапрадід. — Не лепський парубок із нього? Ко-зак тай годі! А ви, діти, чого вирячили так очі? Що пана узріли? Знайте-ж, що і в нашім роді пани водять ся, а не самі зарібники. Скидай, сину, свою медвежу шубу, нехай мені діти не полохають ся!

Скинув я шубу, сідаю за стіл. Хата мала, а гостей повно. Пізнаю ся з ними. Три жонаті сини прапрадіда, дві доньки віддані, а ще дві не віддані. Дівчата, як маків цвіт, такі рум'яні та розкішні, червоніють ся ще більше, скоро до них слово промовлю. А діти, внуки мого прапрадіда, з острахом дивлять ся на мене; я подаю їм ласощі, не приймають, аж коли дідусь каже брати, вони беруть. Помалу освоюють ся зі мною і самі підходять трівожливо до мене.

Прапрабабуся порав ся жваво і заставляє стіл, чим хата богата. Прапрадід ломить ся зі мною хлібом; бажає мені і з роси і з води, щоб я мав ся, як земля о сьвятім Івані, а був здоров, як вода. А прапрабабуся, моргаючи весело своїми сіренькими очима, бажає мені жінки, як ягідки, рум'яної як калина, веселої як пташина, доброї газдині, щоби вміла тримати три угли хати. Цілує мене в чоло,

а все усміхає ся, така урадувана, така щаслива! А мені до серця підступає щораз більше якийсь неозначений жаль, якась туга; мені видить ся, що я чимсь обидив тих стареньких предків, що мене так щиро люблять, так сердечно витають, обидив, а не знаю чим. Чи може тим, що забував про них так часто? І рівночасно я чую ся такий щасливий; їм усе, що прапрабабуся подає, аби не гнівала ся; їю солодкий мід, що мені його прапрадід наливає в горня, слухаю його солодкої бесіди, як старий дотепкує собі зі своїх злиднів; цілий рік — каже — гарувати, але в сьвята погуляти! Питає ся мене, чи не буде нової війни в Польщі; оповідає предивні занесені чутки за Мазепу, за Турків і про те, як у них недавно один Турок охрестив ся. Далі на перекір жінці розкажує, як її сватав, як вона його спершу не хотіла; а жінка бере його злегка за рукав і добродушно дорікає йому: — „Ти вже, Андрею, випив нині за багато“ — а до мене обертає ся зі словами: „Він звичайно не пє, тільки нині так чогось...“

— Який я п'яний! — боронить ся прапрадід. — Як хочеш, ціле „Вірую“ скажу тобі на память до самого кінця! От тїшу ся, що він приїхав... Такий рідкий гість!

А далі й я розохочую ся, починаю розповідати, як я дійшов до тої медвежої шуби, що тепер на жердці висить, і показую дітям свій золотий годинник; усі цікаво оглядають його при восковій сьвічці.

Гляну я на лица всеї челяди і бачу, як вони невимовно раді тому, що я такий пан,

що в мене медвежа шуба і золотий годинник, який так усіх дивує.

— Сховай — каже прапрадід до мене — ту чічку, бо ще тобі діти зібють або в солому закинуть.

А я на те не годжу ся; нехай, думаю собі, діти бавлять ся, нехай і зібють... Я такий щасливий!

— Заколядуймо, дідусю!

— Ану, діти, всі разом! „Бог натуру, Бо-ог натуру!...“

Відтак по коляді прапрабабуся сідає коло мене, бере мої білі руки в свої жилаві, костисті, дивить ся так весело мені в очи і радить: „Жени ся, синку! Правда, як тобі нині було дома скучно?“

— Правда, бабусю; послухаю вас і на весіле всіх запрошу...

У хаті гамір. Аж ось перед вікнами являють ся колядники із звіздою, починають співати. Я вибігаю з хати, хочу їм добре придивити ся.

Ох! Який мороз! Аж за уха щипле... Оглядаю звізду, аж тут із присни під вікнами зіскакує великий пес; побачивши мене, незнаного пана, починає люто гавкати, нараз прискакує і хапає мене за ногу. Я в крик .
.....

Перестрашений, зірвав ся я з отоманки. Де я?... Ах! Се сон, прекрасний сон... Проклята собака перебила мені його... А я був такий щасливий!

У грубі догаряють углики і маленьке сьвітло стелить ся вузким пасмом по дивані на підлозі, по коші з квітками і по столі, на яким лежать отворені старі метрики з трьома німими датами з життя мого незнаного пра-прадїда...

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії :

	Ціна в короновій вал.
1. С. Ковалів. Дезертир і інші оповідання . . .	1'60 К.
2. Іван Франко. Поеми . . .	1'60 „
3. О. Кобилянська. Pokopa і інші оповідання .	1'40 „
4. Гю де Мопасан. Дика пані і інші оповідання	1'30 „
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1'40 „
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оповідання .	1'60 „
7. Бнут Гамсун. Голод, роман . . .	2'20 „
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії . . .	1'60 „
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1'60 „
10. Уїллїям Шекспір. Гамлет, принц данський	1'80 „
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповідання . . .	1'40 „
12. Богдан Ленкий. З життя. Оповідання	1'20 „
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1'60 „
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1'60 „
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1'40 „
16. Панас Мирний. Лихі люди	1'40 „
17. В. Короленко. Судний день	1'20 „
18. У. Шекспір. Макбет	1'60 „
19. К. Гуцков. Уріаль Агоста	1'40 „
20. У. Шекспір. Коріолян	1'80 „
21. М. Яцків. В царстві сатани	1'60 „
22. Панас Мирний. Морозенко	0'90 „
23. Леся Мартович. Нечитальник	1'60 „
24. М. Коцюбинський. По людському,	2'00 „
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1'00 „
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1'60 „
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1'60 „
28. Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	3'60 „
29. К. Гавлічек-Воровский. Вибір поезий	1'60 „
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1'80 „

31. І. Франко. Коваль Басіім	1-60	К.
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1-80	"
33. Е. Тимченко. Калевала	3 00	"
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідани	1-40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу в нечевля	1-60	"
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1-40	"
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії	1-60	"
38. Уїлліам Шекспір. Ромео і Джульєта	1-80	"
39. К. Сроковський. Оповідання	1-40	"
40. А. Кримський. Пальмове гілля, (3-00)	2-00	"
41. О. Коницький. Молодий вік Макс. Одинця	2-00	"
42. Гю де Мопсан. Горля і інші оповідання	1-30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2-00	"
44. Уїлліам Шекспір. Король Лір	1-80	"
45. Д. Лукінович. За Кадильну, повість	3-00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1-20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1-60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру	1-40	"
49. М. Коцюбинський. Поединок і ин. опов.	2-00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	"
51. С. Ковалів Раболови	2-00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1-60)	2-00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3 00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинчики	2-60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3 00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1-50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3 00	"
58. М. Вовчок. Народні оповідання. Т. II. (1-60)	2 00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2-50	"
60. М. Дерлиця. Композитор і інші опов.	2-00	"
61. Ю. Заср. Легенди	2-40	"
62. А. Чехов. Змора і инь опов.	2-40	"
63. Н. Кобринська. Ядві і Катруся та инь. опов.	1-80	"
64. Д. Лукінович. Від кривди, повість	2-00	"
65. А. Чайковський. Оповідання	2-00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідання, т. III.	3-80	"
67—68. І. Левицький. Хмарі	4-80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь		"
71. О. Маковей. Оповідання	2-80	"
72. І. Франко. На лоні природи, опов.		"
73. Кароль Кавці. Народність і її початки	0-60	"
74. Фр. Енгельс. Людвіа Фаєрбах	0-50	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини,	1-50	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю	0-80	"
77. В. Вудяновський. Хлопська послігість (2-40) і	2-00	"
78. К. Флямарион. Про небо	2-00	"

79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано) . . .	1:80	К.
80. С. Степняк. Підземна Росія	3:00	"
81. Адріян. Аграрний процес у Добростанах . . .	1:00	"
82. Г. Тен. Філософія штуки	1:00	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4:00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм. Брош. 1:30 К., в опр.	1:70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2:30	"

Приготовляють ся до друку або друкують ся:
 І. Франко, Воа Constrictor; Шіпер, Історія Жидів;
 Фраас, Нарис геології; Льорія, Соціологія; Бельше,
 Про походжене чоловіка.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій
 серії (Науковій Бібліотеці).

